2·2

रिगृहीतव्याकरणस्मृतिनि-
ति वक्ष्यते। पदस्य साधुत्वं
धहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूल-
क्यसाधुत्वञ्चाकाङ्क्षादिमत्-
व्याकरणस्मृत्यनिषिद्धत्वं,
 साधुत्वे सति प्रयोगप्रति-
द्धिरिति। न चैवं लाघवात्
समुदाये, मन्दुरजादौ पङ्क-

ाक्यलक्षणमविशिष्टं साधुत्वस्येति
हेस्तद्बुद्धेर्वा तज्जन्यपङ्कत्वस्मृतेर्वा,
ो न स्यात्, अन्ययोर्मानाभावः,
विरोधेन बाधवत्कारणविरोधेन
नैकमपीति स्पष्टं स्फुटतयोक्तम्।

भावः। व्याकरणत्वञ्च प्रकृति-प्रत्यय-
, एवञ्च कल्पितव्याकरणव्युत्पाद्येऽति-
हीतत्वं विशेषणं। 'वृत्तिरेवेति, न तु
स्याव्याप्तिर्न दोष इति भावः। 'वृत्तिश्चेति,
स्थित्यनुकूलः समवायोऽपीत्यतिव्याप्तेराह, 'हेतुत्वं
णं। न च वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वं
श्रयः, शक्तिजन्योपस्थितित्वादिना शाब्दबोधविशेषजनक-
तद्ग्रहसम्भवात् तृणादीनामग्निजननत्ववत्। 'वाक्येति, घटः

धीप्रसङ्गात्। पङ्कोत्तरजपदत्वेन शक्तिरिति चेत्तर्हि सर्व्वत्र तत्तद्वर्णोत्तरान्त्यवर्ण एव शक्तिरिति समुदायशक्त्युच्छेदः, न चैवं, विनिगमकाभावादिति सम्प्रदायः।

अत्र ब्रूमः ज्ञाता हि या शक्यमनुभावयति सा शक्तिः। न च समुदायः पद्मानुभवहेतुः, अवयवादेव तदुपपत्तेः। एवञ्च प्रतिबन्धकमात्रे शक्तिपदं पारिभाषिकं, शक्तित्वादनुभावकत्वसाधनेऽन्योन्याश्रयः प्रतिबन्धकत्वेनावगते शक्तित्वासिद्धिश्च। मण्ड-

---

दोषान्तरमाह, 'ज्ञातेति, यत्सम्बन्धावच्छिन्नतया ज्ञातस्य शब्दस्यानुभावकत्वमिति भावः[१]। अनुभवजनकतावच्छेदकोऽन्यसम्बन्ध इति

---

(१) शब्दस्यानुभावकत्वमित्यर्थ इति ख०।

कर्म्मत्वमित्यादिवाक्येऽतिव्याप्तेराह, सत्यन्तं। यद्यपि तस्य साधुत्वमेव तथाप्याकाङ्क्षादिमद्वाक्यस्य साधुत्वमिदमुक्तमित्याहुः। ग्रामगामादावप्याकाङ्क्षेतिमते तत्रातिव्याप्तेराह, विशेष्यमिति।

केचित्तु घटः कर्म्मत्वमित्यादि साध्वेवेति ग्रामगामव्यावर्त्तनार्थमेवाकाङ्क्षादीत्युक्तं, तत्र नाकाङ्क्षेतिमताभ्युपगमादेवञ्च लक्षणद्वये तात्पर्य्यमित्याहुः।

'विनिगमकेति, यद्यपि शक्तिरीश्वरेच्छा अव्यासज्यवृत्तिरित्येकवर्णवृत्तितया मन्दुरजादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव तथाप्यपेक्षाबुद्धिवदीश्वरेच्छापि व्यासज्यवृत्तिरिति भावः। 'पारिभाषिकमिति शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्यर्थः, 'प्रतिबन्धकत्वेनेति शक्तेरनुभवप्रयोजकतया प्रति-

पादौ त्वनुभावकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः । किञ्च रूढि-योगयोर्व्विरोध एव परं रूढ्या योगप्रतिबन्धः मण्ड-पादौ तथा निर्णयात् । अन्यथा लम्बकर्णादावपि योगप्रतिबन्धः स्यात् । न चेह विरोधः, पद्मे समा-वेशात् योगादर्थधीश्चोभयत्र तुल्या ।

यत्तु पङ्कजमानयेत्यादौ रूढ्या शीघ्रोपस्थितं पद्ममेव क्रिययान्वीयते, न पङ्कजन्मकर्तृ, तस्य वाक्यार्थत्वेन

यावदिति भावः । नन्वेवं गोपदाहीनपदादेरपि पङ्कजपदवदस्तु योगरूढता तथाच केवलरूढोच्छेदः, अहीनपदे च यौगिके द्वादशो-

---

बन्धकत्वविरोधादित्यर्थः, 'मण्डपादौ त्विति ग्टहविशेषेऽवयवार्थान्वयानुभवादित्यर्थः । ननु प्रतिबन्धार्थं कल्पितापि समुदायशक्तिरवयवशक्तिवदनुभावयिष्यति अविशेषात् अन्यथा स्मृत्यर्थं कल्पिताया अननुभावकत्वेन सिद्धान्तेऽप्यगतेः । न च शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवाच्छक्तित्वेन तत्कल्पनमेव न स्यादिति वाच्यं । अगृहीतसमुदायशक्तेः कुमुदसाधारणधीदर्शनात्, अतएव नान्योन्याश्रयः अवयवशक्तिप्रतिबन्धकतया शक्तित्वेनैव तत्कल्पनात्, प्रतिबन्धकत्व-प्रयोजकत्वयोश्चावच्छेदकभेदेनाविरोधात् अन्यथा मण्डपादावपि रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वानापत्तेः । किञ्च स्मृत्यर्थमेव कल्पिताया रूढेः कुमुदे योगप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र नैवमपि दोषाभिधानमित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, यद्यप्येवमपि यदवच्छेदेन विरोधस्तदवच्छेदेन प्रतिबन्धकत्वं स्यात् कुमुदे समावेशाभावात् रूढ्या योगप्रतिबन्धः स्यादेव तथापि व्यक्तिवचनन्यायेन पद्मान्वयात् कुमुदान्वयोपपत्तौ रूढिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति निगर्वः । अत्र विरोध एवेत्यभिधानादविरोधे

विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। एवञ्चाविरोधेऽपि रूढेर्योगापहारितेति। तन्न। क्रियापद-तदर्थयोग्यतादिज्ञानाधीनत्वेन क्रियान्वयबोधस्य विलम्बितत्वात् रूढ्यवयवार्थयोरन्वयबोधस्य सामग्रीसत्त्वेन प्राथमिकत्वात्। तस्मान्न प्रतिबन्धकत्वेन रूढिसिद्धिर्न वा तया योगप्रतिबन्ध इति। अत्रोच्यते। नियमतः पद्मस्मृत्यर्थमेव रूढिः रूढ्या च नियमतः स्मृतं पद्ममेवावयवैः पङ्कजनिकर्तृत्वेनानुभाव्यते, बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्। अतः सर्वत्र पद्मानुभवसामग्र्येवेति न कुमुदे धी-प्रयोगौ। न

पसन्दोऽहीनस्येत्यत्र न हीनोऽहीन इति योगदर्शनात् वक्रियागमात्रस्य न द्वादशोपसत्ता अपि तु रूढाहीनपदोपस्थाप्ययागविशेष-

---

प्रतिबन्धाभाव इत्यत्र तात्पर्यं न तु विरोधे प्रतिबन्ध एवेति उद्भिदादौ व्यभिचारात् योगेनापि प्रयोगेन फलकस्यप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रानभ्युपगमात्। 'अविरोधेऽपीति पक्षेऽपि रूढेर्योगापहारितेत्यर्थः, 'विलम्बितत्वादिति, यद्यपि रूढ्यवयवार्थान्वयबोधेऽपि योग्यतादिज्ञानापेक्षास्त्येव तथापि योगापहारितानियमखण्डने तात्पर्यं। अवयव-समुदाययोरेकैवोपस्थितिः क्रियापदस्य चोपस्थित्यन्तरमिति विलम्ब इत्यन्ये। 'पद्मस्मृत्यर्थमेवेति, यद्यपि शक्तिकल्पनसमये व्यवहारहेतुतया पद्मस्मृतिर्नोपस्थिता किन्तु तदनुभव इत्यनुभवार्थमेव रूढिरुचिता, तथापि प्रकारान्तरेणोपस्थापितस्याप्यवयवैरनुभव इति पराभ्युपगमादाहृत्य न तदर्थं तत्कल्पना किन्तु पदान्नियतस्मृतिः शक्तिसाध्येति समर्थनात् प्रकारान्तरोपस्थितिरतन्त्रमिति

चैवमनुभवाजनकत्वेन न सा शक्तिः या ज्ञाता नियमतः शक्यं ज्ञापयति सैव हि शक्तिः, ज्ञप्तिश्च स्मृतिरनुभूतिश्चेति नियतस्मारिकापि शक्तिः। वस्तुतः स्वार्थस्मृतिद्वारा अवयवानामिव समुदायस्य स्वार्थानुभावकत्वमविशेषादिति पश्चादनुभाविकापि रूढिः पङ्कजमानयेत्यादावानयनादिना स्वार्थान्वयानुभवे समुदायावयवयोर्हेतुत्वाच्च तस्मान्नियतस्मृतिहेतुत्वेनैव रूढिसिद्धिः न तु प्रतिबन्धकत्वेन। यदि च नियता स्मृतिः प्रकारान्तरेण भवति तदा योग एव न रूढिः। रूढि-

---

स्त्वेवेति सिद्धान्तो भज्येत, अश्वि भवोऽश्वीन इत्यत्रापि योगसत्त्वेन

नियतस्मृत्यर्थं कृप्ता समुदायरूढिरवयवशक्तिवदविशेषादनुभाविकापीति समुदायार्थः। अतएव वक्ष्यति यदि च नियता स्मृतिः प्रकारान्तरेणेत्यादि, 'या ज्ञातेति, सामान्यबाधके सत्येव विशेषनिष्ठत्वकल्पनादिति भावः। 'समुदायावयवयोरिति, विनिगमनाविरहादिति भावः। नन्वेवं लक्षणैवास्तु न रूढिरन्यलभ्यत्वात्। न च शक्त्यभावे लक्षणापि न स्यादिति वाच्यं। पङ्काद्यवयव एव तदभ्युपगमात्। न चैवं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शक्यलक्ष्यसाधारणतादृशैकरूपाभावाच्च नाजहत्स्वार्थेति वाच्यं। मणिकृन्मते तद्विरोधाभावात्। न चैवं शक्यसम्बन्धग्रहं विनापि तदुपस्थितिदर्शनात् रूढिरिति वाच्यम्। शक्तिभ्रमादपि तदुपपत्तेः। अन्यथा गङ्गापदमपि तीरशक्तं स्यात्। न चैवं लम्बकर्णादिपदेऽपि रूढिर्न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्, अतएव समासेऽपि शक्तिं नाङ्गीकुरुषे। न चैकपदेन वृत्तिद्वयोपस्थापितयोः परस्परमनाकाङ्क्षेति वाच्यम्। रथो गच्छतीत्यादौ

न्यायेनैव कुमुदे धी-प्रयोगयोरभावादिति। गोपदस्य गवि वेदेऽहीनपदस्य कर्म्मविशेषे रूढिरेव लाघवात्। न तु गमेर्डोरह्नः खः क्रतावित्यनुशासनाद्योगोऽपि, डोः-खप्रत्ययोर्लोके कर्त्तरि कर्म्मविशेषे च शक्तिर्न क्लृप्ता अतः प्रत्यये शक्तिः नियामकञ्च गमिपदोत्तरत्वं अहःपदोत्तरत्वञ्च(१) कल्प्यं, तथाच गौरवं। एवं धेनुपदेऽप्येकैकस्यातिप्रसक्तत्वात् गोत्वविशिष्टधानकर्म्मणि

विनिगमनाविरहादित्यंत आह, 'गोपदस्येति, 'अल्पवद्धेति अल्पं

(१) गवाहःपदोत्तरत्वञ्चेति ख०।

वर्त्तमानत्व-व्यापारयोर्व्यभिचारादिति, मैवं, शक्यान्वये बाधकाभावेन लक्षणोपनीतानपेक्षणे कुमुदसाधारणबोधापत्तेः। तदाह, "श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षमित्यादि। न च तात्पर्य्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्तु, कुमुदेऽपि कदाचिल्लक्षणया पद्म-कुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः। अतएव प्रागुक्तं 'यदि च पद्मकुमुदयोस्तुल्यता तदा गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमुदधीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यमिति। अतएव शक्तिभ्रमोऽप्यपास्तः, कुमुदेऽपि कस्यचिद्भ्रमस्य सम्भवेन तुल्यत्वापत्तेः। किञ्चैवं तमःपदादेरालोकाभावत्वादिविशिष्टे शक्तिर्न स्यात् तदिदं वक्ष्यति औपाधिककारणादिपदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यादिति। विशेष्यशक्तस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा तदुपस्थापकत्वसम्भवादतएव धेनुपदेऽपि गोत्वं शक्यमित्यनुपदमेव स्फुटमिति दिक्। नन्वेवं गवादिपदमपि योगरूढ़मस्त्वित्यत आह, 'गोपदस्येति, 'कर्म्मविशेषे' क्रतुविशेषे। 'डोः-खेति, अतएव गमनकर्त्तृत्वादिना ततो नोपस्थितिरिति भावः। 'एकैकस्येति गोत्वस्य वृषभे धानकर्म्मत्वस्य महि-

रूढिरेव नियमतो गोत्वविशिष्टोपस्थितेः, न तु योगोऽपि, दानु-भानु-कृशान्वादौ भिन्नार्थत्वेन नुप्रत्ययशक्तेरकल्पनात् गमेर्डोरङ्गः खः क्रतौ दा-भाभ्यां नुर्धेटङ्घेत्यादिस्मृतिश्चालवड्डादिवत् कथञ्चिद्व्युत्पादनपरा, अतएव भगवान् पाणिनिरर्थाननुगमात् समुदायशक्त्यपेक्षया गौरवादुणादिप्रत्ययेषु न शक्तिरिति पञ्चपादिकाविहितानुणादिप्रत्ययान् उणादयो बहुलमित्येकेनैव सूत्रेण विहितवान्, यत्र तु प्रत्यये शक्तिस्तत्र प्रत्येकमेवासूत्रयत्।

यत्तु धेनुपदे गोत्वं न शक्यं, किन्तु शक्योपलक्षणतया शक्त्युपाधिः, यत्र गोत्वं तद्धानकर्म्म शक्यं शक्यास्तूपलक्ष्या मद्दिष्यादिव्यावृत्ता धानकर्म्मव्यक्तिविशेषा एव, अनुगमस्तूपलक्षणैक्यात्। न चैवं लाघवाद्गोत्वं शक्यं धानकर्म्मत्वमुपाधिः, उपलक्ष्यस्य गोत्वस्यातिप्रस-

---

वदतीति अलवत् तं डाति चिपतीति अलवड्ड इत्यर्थः, 'उपलक्ष्य-

ण्यादावित्यर्थः, 'भिन्नार्थत्वेनेति नानार्थत्वापत्त्येत्यर्थः, दानुरित्यादौ कर्त्तृत्वं धेनुरित्यादौ कर्म्मत्वं तदुत्तरत्वञ्च नियामकमिति गौरवमिति भावः। 'अलवड्डादिवदिति, अलवड्डादेः क्वचिदर्थे कथञ्चिद्व्युत्पादनसम्भवेऽप्यवयवानपेक्षस्यैव काष्ठप्रतिमाकारवाचित्वं तथोणादिकप्रत्ययान्तस्यापीति। खाडव्वडादिवदिति पाठे खाट खवु खट इत्यादेरशक्तस्यैव यथा शक्तसाधुत्वार्थमनुशासनं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। गुरुमतमाह, 'यत्त्विति, 'धानकर्म्मत्व-

क्तत्वात्। गोत्वविशिष्टधानस्मृतिस्त्वेकैव शब्द-संस्काराभ्यां जन्यते न तूभयस्मृत्यनन्तरं परस्परमन्वयबोधः अवयवशक्तेरभावादिति। तन्न। शक्तिं विना नियत-

---

स्येति, गोत्वस्य शक्यत्वेन गोव्यक्तिः शक्या गोपदवदनन्यलभ्यत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायाच्चेति गोत्वमात्रं वृषभेऽतिप्रसक्तं धानकर्म्मत्वशक्यत्वे तस्योपाधितया नान्यतो व्यक्तिलाभः पश्वादिवदतो धानकर्म्मत्वादिविशिष्टव्यक्तिविशेष एवानतिप्रसक्तः शक्योऽतोऽनुगमार्थं गोत्वमुपाधिरित्यर्थः, 'शब्देति, धानकर्म्मणि शक्त्युद्बोधितसंस्कारात् गोत्वांशे च केवलसंस्कारात् कथं एकदेशोद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टस्मृतिरिति चेत्, मैवं, विशिष्टविषयकसंस्कारस्य एकदेशोद्बोधकादेवोद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टस्मृतिरित्यर्थात्। 'अवयवेति, अनुभवो गोत्वांशे समुदायशक्त्या आधानांशे चावयवशक्त्या वाच्योऽन्यथा समुदायेनैव धानकर्म्मोपस्थापनेन गोत्वस्य शक्त्यवच्छेदकत्वाभावेनाशक्यानुभवस्या-

---

मिति तद्धानकर्म्मत्वमित्यर्थः, अन्यथा गोत्ववदस्यापि महिष्यादावतिप्रसक्ततयाग्रिमग्रन्थस्यासङ्गतेः अस्यैवानुगततयाननुगमशङ्काविरहे पूर्व्वग्रन्थासङ्गतेश्च। अतएव महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्म्मत्वेऽपि न शक्तिरिति सिद्धान्ते वक्ष्यति। यद्वा तत्तद्धानकर्म्मविशेषा इत्यर्थः, तथाच ये तद्धानकर्म्मविशेषास्तद्वृत्तिगोत्वं शक्यमिति तेषामेव शक्योपलक्षणत्वमिति वैपरीत्यमेवास्त्विति शङ्कार्थः। न चैवं गोपदवद्धेनुपदादपि गोत्वमात्रप्रकारकप्रत्ययापत्तिः, धानस्याशक्यस्यापि प्रकारत्वादिति, 'अवयवशक्तेरिति, यद्यपि तदभावेऽपि समुदायशक्त्युपस्थापितमेव धानकर्म्मत्वमादाय स्मृत्यन्तरोपस्थितगोत्वेनान्वयः सम्भवत्येव, तथापि योग्यतादिप्रतिसन्धानं विनैव विशि-

गोत्वोपस्थित्यभावादुपलक्षणैक्येन उपलक्ष्यैक्याभावाच्च। अन्यथा महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्म्मत्वेऽपि न शक्तिः धान-गोत्वे शक्त्युपाधी, अग्रे च संस्कारादुपस्थितयोस्तयोः कर्म्मणि धेनुपदादन्वयोभासत इति धानमपि न शक्यं। यदि चानुगतं विशेषणं शक्त्युपाधिर्व्विशेष्ये च शक्तिरननुगमातिप्रसङ्गाभावश्चोपाधिनैव, तदौपाधिककारणादिपदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यात्।

नन्ववयवात् पङ्कजनिकर्तृत्वानुभवः समुदायाच्च पद्मस्मरणं स्यान्न तु पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभव इति चेत्, न, अवयव-समुदायस्मारितपङ्कजनिर्तृपद्मानां

नुक्तिसम्भवात्तथासतीदमुत्तरमित्यर्थः, 'शक्तमिति, पदान्नियमतः स्मृतेः शक्तिसाध्यत्वादिति भावः। 'उपलक्षणेति, गोत्वविशिष्टं धानकर्म्म शक्यमित्याकारके शक्तिग्रहे गोत्वं विशेषणमेव, धानकर्म्म शक्यमित्याकारके तु गोत्वस्य तज्ज्ञानागोचरतायां तदैक्येन धानकर्म्मैक्यापत्तिरिति भावः। ननु गोत्वविशिष्टं धानकर्म्म शक्यमित्याकारकेऽपि लाघवाद्गोत्वांशे न शक्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति शक्तिग्रहगोचरस्याप्यशक्तत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयो भासत इति तदुभयवैशिष्ट्यं

चोपस्थितेर्न तथात्वमन्यथा तथापि वैशिष्ट्यमशक्यं स्यादिति भावः। नन्वाकाशपदाच्छब्दाश्रयत्ववदस्यापि नियतोपस्थितिः स्यादुपलक्षणैक्यं प्रयोजकमिति ब्रूमः किन्त्वननुगमनिवारकमित्यरुचेराह, 'अन्यथेति, शब्दाश्रयत्वस्य शक्यमेवेति भावः। तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवेति, अत्र वाशब्दो-

पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवोऽवयव-समुदायाभ्यां सम्भूय जन्यते समुदायोपस्थितपद्मेन समं स्वार्थान्वयोऽवयवैर्वा अवयवजनितानुभवोपस्थितपङ्कजनिकर्तृत्वेन समं स्वार्थान्वयः समुदायेन वा अनुभाव्यते, आकाङ्क्षाद्युपेतशब्दानां तात्पर्य्यविषयोपस्थापितस्वार्थान्वयबोधकत्वनियमात्। न च वाक्यान्तरे तथात्वादर्शनेन नैवं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं। वाक्यान्तरे हि समुदायशक्त्यभावेन तथा अत्र तु समुदायशक्तिबलात् पदविधया वाक्यविधया वा एकस्मादेवोपस्थितयोः पङ्कजनिकर्तृ-पद्मयोरन्वयोबोध्यते समुदायेन पदैकवाक्यतावत् पङ्कजं कुमुदमित्यत्र समुदायेनैव पङ्कजनिकर्तृत्वमशक्यं स्वार्थपद्मसम्बन्धि लक्ष्यते। कुमुदे

स्मर्य्यते तदुभयविशिष्टोऽर्थः स्मर्य्यत इति यावत्, न त्वन्वयानुभवो जन्यत इति भ्रमः कर्त्तव्यः अनुभवस्य पदाभ्यामेव सम्भवादिति। 'अवयवैर्वा समुदायेन वेत्यनास्थायां वा, अनयोरन्यतरेणैवानुभाव्यतां तावतापि समीहितसिद्धिः। वस्तुतस्तु उभाभ्यामेवानुभवो विनिगमकाभावादिति ध्येयं। 'समुदायेनैवेति, अवयवानां तत्र लच-

---

ऽनास्थायां सर्व्वथेष्टसिद्धिरिति भावः। सर्व्वत्र हेतुमाह, 'आकाङ्क्षेति, 'पदैकवाक्यतावदिति भिन्नश्रुतपदवाक्यैकवाक्यतावदित्यर्थः, 'योगादेवेति, तत्र तस्य साधुत्वादिति भावः। प्राचीनमतेन समाधत्ते, 'कुमुद इति।

साधुत्वात् कथं तत्र लक्षणेति चेत्, न, समुदायस्य तत्रासाधुत्वात्।

यत्तु तत्र पद्मत्वमयोग्यतया नान्वेति योगादेव मुख्यया वृत्त्या कुमुदे पङ्कजनिकर्तृत्वं अनुभूयते इति तन्न, कुमुदेऽवयवशक्तेः समुदायशक्त्या ज्ञातया प्रतिबन्धात् तथैव तदवगमात्।

ननु यदा व्यक्तिवचनन्यायात् न कुमुदे धीर्न त्ववयवशक्तिप्रतिबन्धात् तदा पङ्कजशब्दादुपस्थिते पङ्कजं पद्ममिति वाक्यार्थेऽयोग्यतया पद्ममपहाय पद-वाक्यैकवाक्यतया पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभव इति चेत्, तर्हि पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्या-न्याकाङ्क्षा नास्तीति स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थमवश्यं लक्षणा, यथा पुरोडाशकपालपदेऽधिष्ठानलक्षणा। ननु[१] प्रथ-ममेवावयव-कुमुदपदैरन्वययोग्यतया स्मृतं पद्मं त्यक्त्वा स्वार्थान्वयानुभव इति चेत्,[२]। कुमुदपद-तदर्थयोग्य-तादिज्ञानात् पूर्वमेव पङ्कजशब्दात् पङ्कजं पद्म-

णायां वृत्तिद्वयविरोधात् पद्मत्वोपस्थितौ कुमुदानन्वयापत्तेश्चेति

(१) न चेति क०।

(२) वाच्यमिति क०।

मयिवत्नमते लक्षणानुपपत्तिमाशङ्कते, 'नन्विति, तन्मतेनैव समाधत्ते,

मित्यनुभवात् विलम्बे हेत्वभावात्, स्थलपङ्कजन्तु विजातीयमेव, साजात्येऽपि तत्र लक्षणा।

यत्तु अयोग्यतया योगार्थेनान्वेति किन्तु योग्यतया रूढ्युपस्थितं पद्मत्वमेवान्वीयते इति। तन्न। पद्मत्वस्य योगार्थगतत्वेन उपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात्। स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणाया अवश्यं वाच्यत्वादिति।

नन्वेवं पङ्कजपदस्येवापभ्रंशानामपि शक्तिस्ततो नियमेनार्थप्रतीतेः व्यवहाराधीनव्युत्पत्तेरविशेषात्

द्रष्टव्यं(१)। 'विलम्ब इति, यदि च तात्पर्य्यादिविलम्बात् तदन्वयधीविलम्बस्तदा लक्षणां विनापि पङ्कजनिकर्तृत्वं कुमुदेऽन्वेत्युत्सर्गतस्तल्लक्षणेति प्रकृतग्रन्थार्थः। 'विजातीयमेवेति, अतोऽशक्यत्वात्तत्र लक्षणेति भावः। 'स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रपङ्कजपदेन पद्मत्वं लक्ष्यते न तु

---

(१) कुमुदानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यमिति ख०।

'तद्धीति, 'स्थलेति, तथाच तत्र पद्मत्वजातेरभावात् सर्व्वेषामेव पद्मवाचिपङ्कजादिपदानां पद्माकृतिसदृशाकृतौ स्थलपद्मत्वविशिष्टे वा लक्षणेत्यर्थः। यदि चानुगतप्रतीतिबलात् तत्रापि सा जातिस्तदापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणैवेत्याह, 'साजात्येऽपीति। अत्रैव प्रकृते, 'यत्त्विति, 'स्वतन्त्रेति। यद्यपि शक्ये पदे समुदायस्य लक्षणा न युक्ता स्वार्थादन्येनेति पूर्व्वोक्तेन विरोधश्च। न चान्येनैव रूपेण तदुपस्थितिः, स्वतन्त्रोपस्थितय इत्यनेन विरोधात्, तदा ह्युपस्थित्यर्थमेव लक्षणा स्यात् तथापि कर्तृवाचके डपद एव लक्षणेत्याहुः। ननु मणिकृन्मते कुमुदे लक्षणा न स्यादिति प्रागेव

अन्यथा असति वृत्त्यन्तरे तेभ्योऽर्थधीर्न स्यात्। न च लक्षणा, मुख्यार्थाबाधात् न चापभ्रंशेन स्मारितसाधुशब्दादन्वयबोधः, साधुशब्दमजानतामपि पामराणां ततोऽर्थप्रतीतेः तदर्थज्ञसंस्कृतेनार्थाप्रतीतेश्च। शक्त्यारोपात्ततोऽर्थप्रत्यय इति चेत्, न, मानाभावात् व्यवहारादिनावृत्तशक्तिग्रहे बाधकाभावाच्च। न च शक्तिसाध्यं शक्त्यारोपाद्भवितुमर्हति, आरोपितादपि दहनाद्दाहापत्तेः।

अथ ज्ञायमानकरणे प्रयोजकरूपवत्तया ज्ञायमानादेव फलं वाष्पे धूमारोपाद्यथानुमितिवदिति चेत्,

---

समुदायेनोक्तयुक्तेः यदि च कारणाभावात् पङ्कजनिकर्तृत्वानन्वयस्तदा पूर्ववच्छक्त्यैवान्वयधीरित्यवधेयं। एवञ्च प्रथममिति प्रकृताभिप्रायं, व्युत्पन्नस्य साधुस्मरणादन्यस्य शक्त्यारोपादिति भावः। अत्र वदन्ति ननु गावीशब्दात् अर्थानुभवश्चेत्तदा शक्तिरेवास्माच्छब्दादयमर्थो

विपश्चितं तन्न्यायेनैवात्रापि सा न युक्ता स्थलपदसमभिव्याहारेण पङ्कजनिकर्तृत्वस्य पद्मान्वयतात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मस्य साकाङ्क्षत्वात् यत्रापि प्रथमं तदन्वयस्तत्रापि स्थलीयपद्मतात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृतेन तत्पदेन लक्षणया स्वतन्त्रपद्मोपस्थितिर्वाच्या, एवञ्च तदा शक्त्यैव तदुपस्थितिरस्तु अयोग्यतया योगार्थस्यानन्वयात्। किञ्च श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र यथा विशेषयागस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि विशेष्यान्वयस्तथा प्रकृतेऽप्यस्तु। न च योगार्थस्यैव विशेष्यत्वं तथासति पङ्कजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकाङ्क्षता, लक्षणानुपपत्तेरिति चिन्त्यं। 'एवं' पदान्नियतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वे।

न, तर्हि तद्वदेव फलस्यायथार्थत्वापत्तिः। अन्यथा अपभ्रंश एव शक्तिः साधुशब्द एव तथेति किं न स्यात्। न च सादित्वात् देवदत्तादिशब्दवदाधुनिका एव तत्र शङ्केताः गवादिपदे त्वनादित्वात् शक्तिरिति वाच्यं। सजातीयप्रयोगजन्यप्रयोगत्वस्य भ्रमाद्यजन्यत्वस्य वा अनादित्वस्यापभ्रंशेऽपि सत्त्वात्। तत्तद्देशीयापभ्रंशेऽपि शङ्केतयितॄणामस्मरणाच्च। न चापभ्रंशानां देशभेदेन एकचार्थे बहुत्वात् संस्कृतस्यैकत्वाल्लाघवेन तत्रैव शक्तिः, प्रमाणवतो गौरवस्यापीष्टत्वात्। अन्यथा नानार्थोच्छेदः प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्यैव। ननूभयोः शक्तत्वे साध्वसाधुविभागाभावात् तद्व्यवहारविरोधः साधु-

---

बोद्धव्य इतीश्वराभिप्रायसम्भवात् ईश्वरेच्छायाः सर्व्ववस्तुविषयत्व-नियमात्। किञ्च गावीपदे लक्षणा न स्यात् अपभ्रंशस्य बोधकतया स्वज्ञाप्यसम्बन्धसत्त्वात् गम्भीरायां नद्यामित्याद्यनुरोधेन शक्यसम्बन्धस्यालक्षणात्वात् तथाच गावीपदं लक्ष्यसाध्वपि स्यात् वृत्तेरेव

'तद्वदेवेति, निर्व्वह्निस्थलाभिप्रायेण लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमतेन वेदं। ननु विषयाबाधादत्र याथार्थ्यं स्यादित्यरुचेराह, 'अन्यथेति तथा शक्त्यारोप इत्यर्थः। 'शङ्केतयितॄणामिति, स्मरण इव देवदत्तादिशब्दवच्छक्तत्वेऽप्यविरोध इत्यपि बोध्यं। 'प्रमाणेति, शक्तिग्राहकमानस्याविशेषादिति भावः। वृत्तितद्विरहनिबन्धन एव साध्वसाधुव्यवहार इति मन्वानः शङ्कते, 'नन्विति। न चैवं नानार्थोच्छेदः, तत्र विनिगमकाभावादिति भावः। अत्र विनिगमक-

भिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै इत्यादिकवै-दिकविधि-निषेधानुपपत्तिश्चेति चेत्, तर्हि शक्तत्वा-विशेषेऽपि तदभियुक्तेन्द्रपाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणोप-गृहीतानामेव संस्कृतानां साधुत्वमस्तु, न ह्यपभ्रंशे-तैः साधुत्वं स्मर्य्यते, तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्य-मित्यादिविधयः तेषामेव धर्म्मोपयोगित्वं स्वभावात् वीजस्येवाङ्कुरे, तस्मादपभ्रंशोऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाच्छक्त-इति। उच्यते। एकत्र शक्त्याप्यन्यत्र तदारोपात्तदर्थ-प्रतीत्युपपत्तावेकत्रैव शक्तिर्लाघवात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः। तदाह भग-वान् जैमिनिः "अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति। सा च शक्तिः संस्कृत एव सर्व्वदेशे तस्यैकत्वात् नापभ्रंशेषु तेषां प्रतिदेशमेकत्रार्थे भिन्नभिन्नरूपाणां तावच्छक्ति-कल्पने गौरवात् पर्य्यायवहुतरत्वञ्चोभयत्रापि। न च देशभेदेऽपि प्राकृतस्यैकरूपत्वात् तत्रैव शक्तिः, संस्कृत-

---

पदसाधुत्वरूपत्वादिति। अत्र ब्रूमः। अस्मात् पदादयमर्थो वोद्धव्य-इतीच्छयेश्वरेण स्वातन्त्र्येणोच्चरितत्वमेव शक्तिः ईश्वरेच्छायाः स्व-विषयशक्तिवोधादिना नियन्त्रितत्वादपभ्रंशादौ न दोषः। न च चैत्रादिपदाव्याप्तिः, "द्वादशेऽह्नि पितेत्यादितो नामत्वेन तेषामपी-

---

मस्तीत्याह, 'सा चेति। न चोभयत्रारोपः, तस्य प्रमापूर्व्वकत्वात्, एत-

प्रभवतत्समदेशिभेदेन तस्याप्यनेकत्वात्। एवमेकत्र शक्त्यारोपादर्थप्रत्ययोपपत्तौ नापभ्रंशे शक्तिः। ननु म्लेच्छादीनां संस्कृतमजानतां कथं तच्छक्त्यारोपः। उच्यते। केनचिद्गौरिति शब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्-गावीशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गोशब्दमुन्नीय ततो गां प्रतीत्य व्यवहृतवान्, यथाहुः, "अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते। अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः"॥ इति पार्श्वस्थश्च व्युत्पित्सुर्गावी-शब्दादेव अयं गां प्रतीतवान् इत्यवगम्य गावीशब्द-मेव गोशक्तत्वेन प्रतीत्य अन्येषां व्युत्पादको बभूवेति

श्वरोच्चरितत्वात्। न च नापभ्रंशेत्यादिश्रुतेरपभ्रंशस्यापि तदुच्चरि-तत्वं, तच्च तदिच्छयोच्चारणाभावाद्द्विद्ध तु नामपदालोचनयैव तथा-

---

देवाभिप्रेत्य शङ्कते, 'नन्विति, 'गोशक्तत्वेनेति। ननु व्युत्पित्सोर्बालस्य गो-शक्तत्वप्रमाविरहे कथं तत्त्वेन भ्रमः कथं वा सोऽन्येषां पामराणां व्युत्पाद-कस्तेषामप्युक्तन्यायेन शक्तत्वभ्रमासम्भवादिति चेत्, मैवं, न हि शक्तित्वेन शक्तिज्ञानं प्रयोजकं, अन्यथा मीमांसकस्यातिरिक्तशक्तिज्ञानादन्यस्येश्वर-सङ्केतज्ञानादर्थप्रत्यय इति व्यभिचारापत्तेः, किन्तु तद्बीजनकतावच्छेदक-त्वेन, तच्च कस्यचिच्छक्तिः, कस्यचित् सङ्केत इत्यन्यदेतत्। तथाच गावी-शब्दस्य गोज्ञानजनकत्वज्ञानानन्तरं तदवच्छेदकरूपवानयमिति भ्रमः सम्भ-वत्येव तस्य गोप्रत्यक्षजनकगवादावेव प्रसिद्धत्वात्। यद्वा तद्बीजनकत्वज्ञाना-नन्तरं ज्ञानजनकता ज्ञाप्यसम्बन्धाधीनेति प्रत्यक्षादौ दर्शनात् तत्सम्बन्ध-

ततः प्रभृत्यपभ्रंशे शक्तत्वभ्रमः। एवञ्च प्रथमव्युत्पन्नस्या-
पभ्रंशादेव स्मारितसाधुशब्दादर्थप्रत्ययस्तन्मूलकश्चान-

तात्पर्य्यकोच्चारणसत्त्वात् लक्षणा च शक्यसम्बन्धो न तु ज्ञाप्यसम्बन्धः,
तथाच ज्ञप्तिप्रयोजकसम्बन्धाश्रयसम्बन्धः पर्य्यवसन्नश्चेत् साक्षात्-

---

त्वेन शक्तिज्ञानं प्रयोजकं प्रकृते च गोज्ञानजनकताप्रयोजकसम्बन्धवानय-
मित्यारोपः सम्भवत्येव अस्यापि गव्येव प्रसिद्धेः, तदिदं वक्ष्यति तवापि ज्ञान-
जनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवदत्रापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति। ननु
तथापि कथमपभ्रंशात् तद्भ्रमः ततोऽर्थप्रत्यये अस्मादयमर्थोबोध्य इति ईश्व-
रेच्छाया विषयाबाधेन सत्त्वात् तत्सत्त्वे च विषयाबाधेन शक्तिग्रहस्यापि
प्रमात्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति, तदिच्छया ईश्वरोच्चरितत्वं शक्तिर्न चाप-
भ्रंशे तदिति तद्भ्रम इति तच्चिन्त्यं, तदुच्चरितत्वं हि न तज्जन्यत्वमपभ्रंशेऽपि
गतत्वात्। नापि तत्कण्ठताल्वाद्युदीरितत्वं आधुनिकपदाव्यापनात्। न च
"द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति नामत्वेन तदुच्चारणमस्त्येवेति वाच्यं।
नापभ्रंशितवै इत्यादिना अपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणमादाय तत्रातिव्याप्तेः
हेऽरयो हेऽलय इत्यपभ्रंशेऽलिशब्दे गतत्वाच्च। वयन्तु ब्रूमः, तादृशेश्वरेच्छा-
रूपपद-पदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्वं, अतएव पद-पदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिरिति
प्रागुक्तं, सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति च वक्ष्यति, अपभ्रंशे तादृशेश्वरे-
च्छायाः सत्त्वेऽपि तस्याः सम्बन्धत्वे मानाभावः। उक्तरीत्यैव ततोऽर्थप्रत्ययो-
पपत्तेः। तथाच सम्बन्धत्वाभावेन शक्तिविरहात् तद्भ्रमः यथा घटवति
भूतलाभावस्वरूपयोः सम्बन्धत्वाभावादेव घटाभावभ्रमः। सादिमैत्रादिपदे
चान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धत्वं कल्प्यते अन्यथा अपभ्रंशवन्निरर्थकात् तस्माद्
प्रातिपदिकाधिकारीया विभक्तिर्न स्याद्, न स्याच्च यज्ञादौ तत्प्रयोगः।
एवं लाक्षणिकेऽपि तस्याः सम्बन्धत्वाभावादेव शक्तिविरहः वक्ष्यमाणरीत्या
तत्राप्यर्थप्रत्ययोपपत्तौ तत्सम्बन्धत्वाकल्पनात्। न च लाक्षणिकस्याननुभाव-

नुसंहितसाधुशब्दानामपि शक्तिभ्रमात् शक्तिमत्तया ज्ञायमानस्यैव शाब्दज्ञानहेतुत्वात्।

यत्तु जनकज्ञानस्य भ्रमत्वे शाब्दज्ञानायथार्थत्वं लिङ्गभ्रमजन्यानुमितिवदिति, तन्न, न हि शक्तिज्ञानयथार्थत्वं शाब्दप्रमायां प्रयोजकं, अनाप्तोक्ते व्यभिचारात्। नापि जनकज्ञानभ्रमत्वेन अयथार्थत्वं भ्रमानुव्यवसाये व्यभिचारात्। प्रमाजनकत्वञ्चापभ्रंशस्यावश्यकशाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतादेर्यथार्थतद्बोधाद्वा न तु शक्तिज्ञानयथार्थत्वं तन्त्रं गौरवात्। अबाधितसंसर्गज्ञानजनकपदार्थोपस्थापकत्वादित्यन्ये। संसर्गबाधकप्रमाविरहादित्यपरे। ननु साधुत्वं न प्रति-

---

परम्परासाधारणशक्तिविषयसम्बन्धपर्य्यवसन्न एवेति नातिप्रसङ्गः। न च गौरवं, व्यवहाररूपप्रमाणसत्त्वादिति। ननु लिङ्शब्देनानादिः

कत्वे तादृशेच्छैव तत्र नेति वाच्यं। अन्योन्याश्रयापत्तेः अननुभावकत्वे तादृशेच्छारूपशक्तिविरहस्तत्र चाननुभावकत्वमिति। न च शक्तिसाध्यमित्यादि दूषयति, 'शक्तिमत्तयेति। 'अनाप्तोक्त इति वह्निना सिञ्चतीत्यादावन्वयव्यभिचारात् इत्यर्थः। 'भ्रमेति, शक्तिज्ञानस्य तज्जनकत्वमपि नेत्यपि बोध्यं। 'अबाधितेति, जनकान्तं पदार्थोपस्थितिविशेषणं। प्रमाजनकत्वमेव प्रमाजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं पर्य्यवस्यतीत्यनुशयमाविष्करोति, 'अन्य इति। प्रमेयं वाच्यमित्यादावव्याप्तेरनुशयान आह, 'अपर इति। साधुभिर्भाषितव्यमित्यत्र किं साधुत्वमित्याक्षिपति, 'नन्विति, पूर्वंश्च पङ्क्ज-

पादकत्वं अपभ्रंशे तिव्याप्तेः। नापि यस्य यत्रानादि-प्रयोगः स तत्र साधुः, हेऽरयो हेऽलय इति वदन्तोऽसुराः पराबभूवुरिति वेदे श्रवणात् अलिशब्देऽपभ्रंशे गतत्वात्, संज्ञाशब्दाव्यापनात् लौकिकगौण-लाक्षणिकयोरसाधुत्वापत्तेश्च। तथाभ्युपगमे वेदेऽपि तयोः साधुत्वं न स्यात्। अनादित्वं सजातीयप्रयोगपूर्व्वकत्वं अपभ्रंशेऽपि नियमतस्तथात्वञ्च सर्गादौ स्वतन्त्रपुरुष-प्रयोगेऽव्यापकं भ्रमाद्यजन्यत्वमपभ्रंशेऽपि। ननु साधुत्वं जातिर्गत्वादिव्यापिका। न चानुपलब्धिबाधः, व्याकरण-

---

प्रयोगो वेदे तदंशेऽनुवादरूपत्वादतो हेत्वन्तरमाह, 'संज्ञेति। ननु नामत्वेन तस्याप्यनादिः प्रयोग इत्यत आह, 'लौकिकेति। ननु गौणा-द्यसाध्वेवेत्यत आह, 'तथेति। नन्वनादिगौणं साध्वेव न तु साद्रीत्यत-आह, 'अनादित्वमिति। ननु गत्वादिव्यापकत्वे प्रत्येकवर्णे साधुत्वप्रत्य-

---

यस्य कुमुदसाधुत्वप्रसङ्गेन तच्चिन्तेति न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयं। नन्वलि-शब्दस्य साधुत्वमेवेत्यत आह, 'अपभ्रंश इति अरौ तस्यासाधुत्वमेवेत्यर्थः, 'तथेति असाधुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः। 'वेदेऽपि' यजमानः प्रस्तर इत्यादौ, 'अव्यापकमिति। न च संसर्गान्तरप्रयोगमादायादोषः, तस्य तज्जातीयत्वे मानाभावादन्यथा अपभ्रंशेऽपि तुल्यत्वादिति भावः। 'गत्वादिव्यापिकेति बहुव्रीहिः, अपभ्रंशे गत्वसत्त्वे तदभावे तद्व्यापकत्वाभावात् आदिपदाच्च गत्व-घत्वादिव्याप्यं नानैव तदिति सूचितं, अन्यथा ककारादौ तदभावप्रसङ्गात् व्याकरणसंस्कृतश्रोत्रग्राह्यजातिमत्त्वेनानुगमादनुगतसाधुत्वव्यवहार इति

संस्कृतश्रोत्रग्राह्यत्वात्। न च संज्ञाशब्दानामसाधुत्वापत्तिः, तत्रापि प्रकृति-प्रत्ययोरसम्भवात्। गाव्यादिशब्देऽपि तत्सम्भवात् साधुत्वञ्च स्यादिति चेत्, न, यत्रार्थे तथा सम्भवः तत्र तथैव गवादौ न तथेति तत्रासाधुत्वमिति चेत्, न, जातिरूपत्वे सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तौ सर्व्वस्य सर्व्वत्र साधुत्वापत्तेः। ननु गोशब्दः अश्वे प्रयुक्तः साधुरेव ज्ञापकस्तु न भवति तच्छक्तत्वेनाज्ञानादिति चेत्, एवं गावीशब्दोऽपि कयाचिद् व्युत्पत्त्या क्वचित् साधुरिति साधुत्वजातियोगात् गव्यपि साधुः स्यात्, प्रतिशब्दञ्च भिन्नतद्विषयजाति-

---

यापत्तिर्वाक्ये तथा प्रत्ययानुपपत्तिः देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिसङ्करापत्तिश्चेति दूषणत्रयं स्फुटतयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, 'जातीति, 'एवं गावीति गं गणपतिं अवितुं प्रीणयितुं शीलमस्येति गावीशब्देऽपि साधुता क्वचित् साधुत्वादेव च गव्यपि साधुत्वं प्रतिपादकता चा-

---

भावः। अर्थविशेषे अपभ्रंशस्यापि साधुत्वमेवेत्यग्रे स्फुटमिति यथाश्रुतेऽप्यदोष इत्यन्ये। 'संज्ञेति, तत्र व्याकरणसंस्काराभावादिति भावः। 'यत्रार्थे इति गां अवतीत्यादिव्युत्पत्त्येत्यर्थः, 'गव्यपीति, तच्च व्यवहारविरुद्धमिति भावः। 'प्रतिशब्दमिति गोप्रतिपादकशब्देषु गोसाधुत्वं जातिरित्यादिक्रमेणेत्यर्थः। न चोक्तरूपेणानुगमः, तदप्रतिसन्धानेऽप्यनुगतव्यवहारादिति भावः। ननु जातिर्यदि न सप्रतियोगिका तदा तारत्वादिकं कथं जाति-

स्वीकारेऽननुगमः। तारत्वादेस्तु जातित्वेऽप्युत्कर्षरूपतया अवधिनिरूप्यत्वं। नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वं साधुत्वं एकमवच्छेदकं विना प्रतिशब्दमर्हत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात्। साधुत्वेनैव यज्ञे विधानात्। चाण्डालाद्युच्चार्य्यमाणस्यापि साधुत्वात्। यज्ञाग्रहणेऽपि साधुत्वव्यवहाराच्च। नापि धर्म्मजनकशब्दत्वं अपभ्रंशेऽपि गतत्वात् पतितोच्चार्य्यमाणस्यापि साधुत्वाच्च। नापि वेदस्थश-

---

स्तीति गोपदवद्गावीशब्दः गव्यपि साधुः स्यादित्यर्थः। ननु जातिर्यदि न प्रतियोगिनिरूपणनिरूप्या तदा तारत्वजातिरपीतरनिरूपणनिरूप्या न स्यादित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, कुत्रापि जातिर्नेतरनिरूपणनिरूप्या किन्तु तदुत्कर्षवत्त्वं तथेत्यर्थः, 'साधुत्वेनैवेति "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिश्रुतित एवेत्यर्थः, 'चाण्डालेति, एतच्च फलोपधानपक्षे, स्वरूपयोग्यताया अर्हत्वस्येत्यनेनैव निरस्तत्वादित्यर्थः, 'अपभ्रंश इति, परोपकाराद्यर्थकस्य व्यापारमात्रस्य तथात्वादिति भावः। 'पतितेति, घटमानयेत्यादेरिति शेषः। इदमपि द्वयं फलोप-

---

रित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, एतच्चाभ्युपेत्योक्तं। वस्तुतस्तदपि नावधिनिरूप्यं किन्तु सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातित्वं तस्योत्कर्षत्वं तदेव तन्निरूप्यमिति बोध्यं। 'साधुत्वेनैवेति, "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिनेति शेषः, तथाचात्माश्रय इति भावः। 'अपभ्रंश इति, आर्त्तत्राणाद्यर्थमुच्चारित इति शेषः। अव्याप्तिमाह, 'पतितेति, न च जनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वं तत्रापीति वाच्यं। तदवच्छेदकाग्रहादिति भावः। 'वेदस्थेति वेदस्थ-

ब्दत्वं अपभ्रंशेऽलिशब्देऽपि गतत्वात्, संज्ञाशब्दे तद-भावात्। भाषायां सदवसश्रुव इत्यादेः साधुत्वानुशा-सनविरोधात् सर्व्वेषां साधुत्वेन सप्रतियोगिकत्वानुप-पत्तेश्च। न हि क्वचिद्विषये तद्वेदस्थं क्वचिन्नेति युज्यते, विरोधात्। नापि व्याकरणव्युत्पाद्यशब्दत्वं संज्ञाशब्दे तदभावात् साधुत्वेन सिद्धे व्याकरणप्रवृत्तेः साधुत्वान्वा-व्यापकस्य व्याकरणशब्दवाच्यत्वात्। उच्यते। यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र शक्तः साधुरित्युच्यते,

---

धानपक्षे स्वरूपयोग्यतापक्षे तदवच्छेदकरूपाज्ञानादसम्भवः सम्भवे वा तदेव लक्षणमुपजीव्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यं। नन्वननुवादतया वेदस्थत्वं विवक्षितमतो दोषान्तरमाह 'संज्ञेति। ननु नामत्वेन तदपि वेद-स्थमतो दोषान्तरमाह, 'भाषायामिति। ननु संज्ञाशब्दे निर्वि-भक्तिकेऽसाधुत्वमेव सविभक्तिके तु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव तथेति कुतोऽव्याप्तिरत उत्पत्तावन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'साधुत्वेनेति,

---

शब्दजातीयत्वमित्यर्थः, 'भाषायामिति, भाषामात्रप्रयुक्तसाधुशब्दाव्याप्ति-रिति भावः। 'संज्ञेति, प्रकृत्याद्यूहकल्पने मानाभावादिति भावः। 'य-इति, सप्रतियोगित्वार्थं यत्र तत्रेत्युक्तं, ईश्वरपदञ्चात्र वादिसङ्केतितापभ्रंश-वारणार्थं, "एकादशे द्वादशे वाह्नि पिता नाम कुर्य्यादित्यादिना सामा-न्यत ईश्वरसङ्केतान्न चैत्रादिशब्दाव्याप्तिरित्यग्रे स्फुटं। यत्र च नामद्वया-दिकं कृतं तत्र प्राथमिक एव तत्सङ्केतः, "नाम कुर्य्यादित्येकवचन-स्वरसात्। न हि हविरुभयत्ववदत्रापि एकत्वमविवक्षितमिति वाच्यं, हविर्विधायकवाक्यानुसारेण तत्र द्वित्वस्याविवक्षणात्, विनिगमका-

परेषां शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धवत् अस्माकमी-श्वरसङ्केतस्य नियामकत्वात् यथा या काचिदोषधी नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा सा विषं हन्ति तथा प्रतिपादकत्वावि-शेषेऽपि ईश्वरसङ्केतिता एव शब्दा धर्म्मोपयोगिनः स्वभावात् तद्विषया एव "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-विधयः। ईश्वरसङ्केतज्ञानञ्च व्यवहारात् उपमानात् प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् आप्तोपदेशात् यव-वराहेन्द्रादिशब्देषु वाक्यशेषात् कोषात् तदभियुक्तेन्द्र-पाणिन्यादिप्रणीतशब्दानुशासनाच्च तेषां साध्वसाधु-विभाग एवाधिकारात्। तदुक्तं "तत्र तत्त्वमभियोगात् स्यादिति। "अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबद्धप्रयोजनाः। ते तत्र गुण-दोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः"॥ इति। न च साधुत्वे सिद्धे शब्दानुशासनं तस्मिंश्च सति

'आप्तोपदेशादित्यन्तेनैव, त्रिप्रमाणीकथनादवशिष्टं त्रयमेतत्प्रपञ्च-स्तत्रापि यव-वराहादौ वाक्यशेषस्य व्यवहारयोः सत्प्रतिपक्षितयो-रेकतरस्मिन्ननुकूलतर्कोपस्थापकतया व्यवहारादेव शक्तिग्रहः स-च्चानुमानात्मा कोष-व्याकरणे तु शब्दविधया प्रसिद्धार्थपदसामा-

भावात् सर्व्वत्रैवेश्वरसङ्केत इत्यप्याहुः। 'ईश्वरेति, तदुक्तं, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्य-व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति कोषादेराप्तोपदेशत्वेऽपि गो-वृषन्या-

तद्बोरित्यन्योन्याश्रयः, पूर्व्वपूर्व्वशब्दान्वाख्यानेन साधुत्वमवगम्य उत्तरोत्तरानुशासनप्रवृत्तेः। सर्गादौ भगवत एव तत्प्रणीतव्याकरणाद्वा साधुत्वनिश्चयेन उत्तरव्याकरणप्रवृत्तिः। विश्राम-विश्रमशब्दयोश्च साधुत्वे पाणिनि-चन्द्रगोमिव्याकरणविरोधे "वौ श्रमेर्व्विकल्प इष्यत इति महाभाष्यकारवचनादुभयमपि साधु। ननु मैत्रादिशब्दानामीश्वरसङ्केताभावादसाधुत्वे यज्ञादौ न प्रयोगः स्यादिति चेत्, न, "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादित्यनेन सामान्यतस्तेषामपीश्वरसङ्केतविषयत्वात्। ननु वासुदेवशब्दस्य वसुदेवापत्ये व्याकरणेन व्युत्पादनात् तत्रैव साधुत्वं न त्वाधुनिकसङ्केतविषये। अथ तत्र प्रकृति-प्रत्ययविभागपरिकल्पना कर्त्तव्या, तर्हि गाव्यादिशब्देऽपि तथात्वं सम्भवतीति तस्यापि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न, "द्वादशे-

---

नाधिकरणविधया वा आप्तोपदेशोऽनुमानं वेति, प्रत्यक्षन्तु न तत्र सम्भवत्येवेति ध्येयं। 'प्रकृति-प्रत्ययेति, वासुदेवादिपदं प्रकृतिः, 'प्रत्ययः' विभक्त्यादिः, यथाश्रूयमाणस्तत्र लुप्तः कल्प्यत इत्यर्थः, 'तर्हीति, 'गावीतिपदं प्रकृतिस्ततो विभक्तिरिति तत्रापि सम्भवतीत्यर्थः, 'द्वादश इति, तथाचार्थवत्त्वेन(१) चैत्रादिशब्दस्यास्तीति

---

(१) तथाचार्थपरत्वेनेति ख०।

वितप्रीतिहेतुः क्रिया, अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं, प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि प्रीत्यनुभवजनित-संस्कारद्वारा तत्सम्भवात्। अतएवाग्नेयादौ प्रीति-भागितया अग्न्यादेरुद्देश्यत्वमिति चेत्, न, यज् देव-पूजायां इति हि शाब्दिकस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणं। न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति। वस्तुतस्तु

नव्यास्तु भक्तिजन्यक्रिया आराधना कृष्णमुपासीतेत्यादौ च चैत्रस्य नप्ता इत्यादाविव विषयतया एकदेशे भक्तावेव कृष्णादे-रन्वयबोध इति प्राहुः।

'देवताप्रीतिद्वारेति, तथाच किमपूर्व्वेणेति भावः। ननु प्रीतेः सुखस्याशुविनाशितया कथं स्वर्गसाधनत्वमत आह, 'प्रीतेरिति, 'प्रीत्यनुभवजनितेति स्वलौकिकप्रत्यक्षद्वारा प्रीतिजनितेत्यर्थः, 'तत्-सम्भवात्' प्रीतेः स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्, 'आग्नेयादौ' आग्नेयादि-यागस्थले, 'प्रीतिभागितया' तज्जन्यप्रीत्याश्रयतया, 'शाब्दिकस्मृतिः' शाब्दिकानामर्थवाद इत्यर्थः, 'स्मृतित्वात्' अर्थवादत्वात्। नन्वर्थ-वादत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यमित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, ननु विष्णुप्रीतिकामो विष्णुं ध्यायेदित्यादिश्रुतिरेव देवताचैतन्ये

स्यादित्याशङ्क्याह, 'न चेति, न चाविगीतत्वादिविशेषितस्मृतित्वाद् वेदोऽनु-मेय इति वाच्यं। अनुकूलतर्काभावादिति भावः। 'यत्र चेति, न च यत्र

चेतने देवे मानमेव नोऽस्ति यच्च च विष्णुप्रीतिकामा-दिवादोऽस्ति तत्र विष्णुरेव प्रीतिः न तु विष्णोः षष्ठ्यर्थलक्षणादोषात् विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचकत्वं वेद एव कल्प्यते। न च देवपूजार्थयज्यन्वय-बलात्तथा, अन्योन्याश्रयात्। नन्वेवं आग्नेयादीनां

मानमित्यत आह, 'चेतन इति, अतीन्द्रियप्रीतेरभावात् परकीय-सुखस्यापराप्रत्यक्षत्वादतः सुखसिद्धिर्देवताचैतन्यविरहे न सम्भवतीति भावः[१]। 'यच्च चेति, विष्णोः प्रीतिकामस्तं ध्यायेत् प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतौ च मानाभाव इति भावः। ननु विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषबोधकत्वं क्वाप्यदृष्टचरमित्यत आह, 'विष्णु-शब्दस्येति अन्यथा भवन्नयेऽपि विष्णौ प्रीतेर्बाधितत्वेन तन्निष्ठ-प्रीतेः फलत्वासम्भवादिति भावः। 'देवपूजार्थेति स्वर्गकामो यजे-तेत्यादौ देवपूजार्थकयजधातुना देवतानिष्ठगौरवितप्रीतिहेतु-क्रियात्वेन बोधनादित्यर्थः, 'तथा' देवतायाश्चैतन्यं, 'अन्योन्याश्रया-दिति यज्धातोर्देवतानिष्ठप्रीतिहेतुक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देवता-

---

(१) चेतन इत्यादिः न सम्भवतीति भाव इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति।

विष्णोरित्यस्ति तत्र का गतिः, तत्र मानाभावादित्याशङ्कः। न च वरुण-प्रीतिरित्यादौ का गतिः, तस्यापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात्। वस्तुतः पूर्वे यागे देवताप्रीतिरित्यन्तरादृष्टं विना कथं तन्निर्वाहः, तदुद्भवजनित-संस्कारस्य च स्वजन्यस्मृत्यादिना नाशे फलाभावप्रसङ्ग इति बोध्यं। 'अन्यो-

चैतन्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रया-दित्यर्थः । इदमापाततः यज्धातोस्तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देव-तानिष्ठचैतन्यसिद्धेरनुपयोगात् महाजनपरिगृहीतशाब्दिकस्मृतित-एव तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धेः । किञ्च तन्नये चेतनस्य देवतात्वे मानाभावेऽपि सहस्राचादिशरीरिणमभ्युपगच्छत्येव तत्प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु । न च प्रीतेः सुखस्याशुविनाशित्वात् संस्कारस्य च स्वध्वंस-स्मरणेतराजनकत्वनियमादिदमप्ययुक्तमिति वाच्यं । तादृश-नियमे मानाभावात् । वस्तुतस्तु देवतायाश्चेतनत्वेऽपि सर्व्वत्र देव-तायाः प्रीतेर्न व्यापारत्वसम्भवः वैष्णवं चरुं निर्वपेदित्यादिविधि-बोधितवैष्णवयागादौ सुवर्णदानादौ च तदसम्भवात् । न च तत्रापि विष्णुप्रीतिरेव व्यापार इति वाच्यं । विष्णुनिष्ठप्रीतेः बाधितत्वात् । न च तथाप्याग्नेयादियागस्थले आवश्यकाग्न्यादि-प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु किं तत्रापूर्व्वेणेति वाच्यं । देवतानिष्ठप्रीतेः स्वर्गव्यधिकरणत्वेन व्यापारत्वासम्भवात् एतत्पुरुषीययागजन्यदेव-ताप्रीतितः पुरुषान्तरस्यापि स्वर्गप्रसङ्गात् तत्तत्पुरुषीयत्वान्तर्भा-वेन कार्य्य-कारणभावेऽनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् गौरवाच्च । अथ देवतानिष्ठप्रीतिर्न व्यापारः किन्तु देवताविषयकस्वप्रीतिः, प्रीतिश्चा-नुरक्तिः, एवं यत्र विष्णुप्रीतिकामादिवादोऽस्ति तत्रापि विष्णुविष-यकप्रीतिरेवार्थः, अन्यथा विष्णुत्वादेः प्रीतिनिष्ठत्वे विष्णोः प्रीति-कामः प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतेः सर्व्वसिद्धाया अप्रत्वा-पापत्तेरिति चेत्, न, यागादेः साचाद्देवताविषयकानुरागजन-कत्वस्य प्रत्यचबाधितत्वेनापूर्व्वद्वारैव कालान्तरे तज्जनकत्वस्य वक्तव्य-

तथा अपूर्व्वस्यावश्यकत्वात् कृत्यत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहेणा-पूर्व्वसिद्धेर्दुर्व्वारत्वाच्च इत्येव दूषणमवसेयं ।

केचित्तु यागादिगोचरसंस्कार एवावश्यकत्वाद्व्यापारोऽस्तु किमपूर्व्वेण स च संस्कारो न स्मृतिनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नोऽपि तु स्वर्गनाश्यः। न च संस्कारस्य विषयाजन्यतया यागादिगोचरसंस्कारस्य कुतो यागादिव्यापारत्वमिति वाच्यं। यागादेः स्वगोचरलौकिकप्रत्यक्षद्वारा स्वविषयकसंस्कारजनकत्वसम्भवात् अतएवानुमित्यादिजनितपरकीययागादिगोचरसंस्कारवतो न स्वर्गोत्पत्तिस्तस्य यागजन्यत्वाभावात्। न चैवं घटादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारं प्रत्यपि घटादेर्जनकत्वापत्तिरिति वाच्यं। तत्र मानाभावात् अत्र तु लाघवतर्कसहकृतस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात्। अथैवं गङ्गास्नानादिस्थले परकीयगङ्गास्नानादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यतद्गोचरसंस्कारतोऽपि स्वर्गप्रसङ्गः कुष्ठाद्युपहतत्वचः अन्धस्य च प्रत्यक्षासम्भवात्[१] गङ्गाजलसंयोगात् स्वर्गानुत्पत्तिप्रसङ्गश्चेति चेत्, तर्हि तत्रापूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्वे मानाभावात् अज्ञातयागादेरनभ्युपगमादित्याहुः।

ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्व-तादृशव्यापारोधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयाग-ऐन्द्रदधियाग-ऐन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्याग्नेयाष्टाकपालयाग-उपांशुयागाग्नीसोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्व्वत्रयं त्रयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां सहानवस्थानादतो दर्श-पौर्णमासाभ्यां

(१) कुष्ठाद्युपहतत्वचा प्रत्यक्षासम्भवादिति ग० ।

घसां क्षणिकत्वात् योग्यतानवकृतौ परमापूर्व्वकारण-

यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाश्यकलिकापूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तव सिद्धान्तो व्याहतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व्वसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं' साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वे, 'क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः, परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः। 'कथमिति कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वकल्पनमित्यर्थः। यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतयेति भावः। न तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यं। अपसिद्धान्तात् आग्नेयाष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यानां दर्श-पौर्णमासस्वरूपमात्रबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्व्वः। आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहिते कर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य

न्याश्रयादिति पूजार्थकयज्यन्वये सति देवताचैतन्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च पूजार्थकयज्यन्वय इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः। तुल्यन्यायतया शङ्कते, 'नन्विति, आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामैन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादयः षडुत्पत्तिविधयः दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिवाक्यार्थीभूतप्रधानापूर्व्वं

वाच्यत्वं विनेत्यर्थः, स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः। एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात्।

केचित्तु दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः। न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं। द्वितीयबोधे परमापूर्व्वे स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वे स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायित्वभानेऽपि बाधकाभावादिति समाधत्ते, 'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, 'तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः, 'योग्यतासम्भवात्' प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति, परमापूर्व्वसाधनत्वावगम इति शेषः। न चैवं प्रतीतपरमापूर्व्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं। प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसा-

धनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाण्येव प्रथमान्वयबोधविषयत्वं इत्येव तदर्थात् इति भाव इत्याहुः।

ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्श-पौर्णमासयोरुभयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेत्, उच्यते, दर्श-पौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शत्व-पौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं विजातीयापूर्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः। न च दण्ड-चक्रन्यायेन दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं। कार्य्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात्। न च तत्रापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्य-कारणभावत्रयमावश्यकमिति वाच्यं। केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्। यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं न तु व्यापकजात्या अतिरिक्तजातिकल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात्। अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया। न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति

वाच्यं। केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पाद-प्राक्काल एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेत्, न, दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासावृत्तित्वात्। एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तं। दर्श-पौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात्। अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापत्ते जातेरव्यासज्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्थल एव आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्व-पौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपत्तेऽपि[१] पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गततया यत्किञ्चिद्यागे कृते एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेत्, न, परमापूर्वं प्रति व्यापारीभूतानां कलिकापूर्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्ड-चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वषट्कानां सम्बद्धतया वा तदभावादेव तत्र परमापूर्व्वानुत्पादात्। ननु तथापि दर्श-पौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्व्वाणीति चेद्त्र प्राञ्चः, प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते ततस्ताभ्यां परमापूर्व्वाभ्यां चरमं परमापूर्व्वान्तरं जन्यते इति न चापूर्व्वाणीत्याहुः।

---

(१) दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यां हेतुत्वपत्तेऽपीति ग०।

नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मानाभावात् षड्भिः कलिकापूर्वै-रेव चरमं परमापूर्वं जन्यत इति सप्तापूर्व्वाणि । न च पूर्वपूर्वक्रिया-भिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्वैः सह उत्तरक्रिययैव चरमं परमा-पूर्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्वेणेति वाच्यं । तस्या-अपि स्वोत्तराङ्गदक्षिणादानादिव्यवहितेनैव परमापूर्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरमकलिकापूर्वस्वीकारात् दक्षिणादानाद्यु-त्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्वहेतुर्न तु तत्र द्वारापेक्षेति प्राहुः ।

उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः चरमपर-मापूर्वेऽपि मानाभावः । न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणां षडपूर्व-सम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं । तवापि परमापूर्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्वसम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव इतरथा तु षट्त्वेन इत्यन्यदेतदित्याहुः ।

तदसत् परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोप-योगित्वानुपपत्तेः, न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च, तज्जन्यस्यापि पृथगपूर्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्वेण, परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वं इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणां दक्षि-णादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं । तवापि षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यापूर्व्वस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात्, मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजनन एव द्वारं न

तु स्वर्गहेतुः मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् ।

ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दग्रपार्थिवग्निवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं तत्र नवावृत्तित्वादेर्जातित्वाभावात् । न च तत्रापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वं अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकनवावृत्त्यादिव्यावृत्ता ग्राह्या इति वाच्यं । प्रत्येकनवावृत्त्यादिमाद्वृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे अननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे असम्भवात् । अथ चण्डीपाठावृत्तित्त्वनवत्वेतरनवत्वत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वेतरापूर्वसामान्यमेव दर्शादिस्थलवदत्रापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वनवकादिद्वारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकस्य चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव धारावाहिकपरमापूर्वद्वयादिवारणाय परमापूर्वेतरेति, नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्मान्न परमापूर्वोत्पाद इति चेत्, न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमा सम्भवादिति । मैवं । नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठा-

ननु* यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र ब्राह्मणवधोद्यमस्य शतयातनाहेतुत्वावगमे यथा दुरितापूर्व्वं कल्प्यते(१) तथेहापीति चेत्, न, अवगुरेत् यातयेत् इत्यत्र हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यनुशासनात् लिङा अवगोरण-शतयातनयोर्नियतं पौर्वापर्य्यं बोध्यते प्र-

---

दिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातिलात् नवकृत्वः पठेत् दशपार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेदित्यादावपि तादृशज्ञानविशेष-एव धात्वर्थः, तादृशज्ञानविशेषस्य परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतु-रिति सङ्क्षेपः। प्रतिबन्ध्यन्तरमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातनेति शतवर्षावच्छिन्नयातनेत्यर्थः, 'यातना' नरकविशेषः, 'तथेहापीति तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि स्वर्गसाधनत्वावगमानन्तरं परमा-पूर्वकल्पनमस्त्वित्यर्थः, 'नियतमिति कारण-कारणव्यावृत्तान्यथा-सिद्धिचतुष्टयानिरूपकनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमात्रमित्यर्थः,

---

(१) यथा दूरितापूर्व्वंकल्पनमिति ख०, ग० ।

---

* प्रतिबन्धिमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातना' नरकविशेषः, तथाचात्र तव या गतिः सा ममापीति भावः । 'नियतमिति अन्यथासिद्ध-चतुष्टयरहितनियतपौर्व्वापर्य्यमित्यर्थः, तेन मध्यवर्त्तिकल्पनं निर्व्वहति, अन्यथा दण्डरूपादौ तत्कल्पनापत्तेरिति भावः। नन्वेतदप्याशुविनाशिनां मध्यवर्त्तिज्ञानेन विनाऽयोग्यतया दुर्ग्रहं अन्यथा अन्यथासिद्धिपञ्चक-रहितनियतपौर्व्वापर्य्यपर्य्यवसन्नस्य कारणत्वस्यापि, यद्दे बाधकाभावात्

त्यक्षेणानुभव-स्मरणयोरिव, तच्च साधनत्वे साधनसा-
धनत्वे वा उभयमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दुरित-

तेन 'मध्यवर्त्तीत्यादि सङ्गच्छते, 'साधनसाधनत्वे वेति च सङ्गच्छते, नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु तदुत्पत्त्यधिकरणक्षणनिष्ठोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्तमेव। नन्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रबोधने कथं दुरितापूर्वकल्पनं दुरितापूर्वकल्पनं विनापि तादृशपूर्ववर्त्तित्वोपपत्तेरित्यतश्चाह, 'तच्चेति, प्रकृतइति शेषः, 'साधनत्वे' शतयातनापरम्परासाधनत्वे, 'साधनसाधनत्वे वा' शतयातनासाधनसाधनत्वे वा, सम्भवतीति शेषः, साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वादिति भावः। 'घटितमिति व्याप्तमित्यर्थः, 'इह त्विति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ त्वित्यर्थः, 'विध्यनुशिष्टेति प्रवर्त्तक-

---

जितं नैयायिकैः। एतेनोक्तस्य मध्यवर्त्तिज्ञानं विना ग्रहसम्भवेऽपि इष्टसाधनता दुर्ग्रहा सा हीष्टसहभावनिर्म्मिता, तत्सहभावस्य क्षणिकस्य व्यापारनिर्म्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गसाधनत्वं तत् कथं व्यापाराप्रतीतौ प्रतीयतां एकदेशस्यापरिचयादिति परास्तं। एवमप्यनन्यथासिद्धनियतपूर्व्वसत्त्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकानभिधानादिति। अत्राहुः, उक्तलिङा नियतपौर्व्वापर्य्यमात्रं बोध्यते तस्मान्नावगुरितव्यमिति निषेधकवेदभागेनावगोरणाभावविषयकापूर्व्वकार्य्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या अवगोरणस्य शतयातनाहेतुत्वनिबन्धनपूर्व्वत्वमित्यनुमीयते। न ह्यवगोरणस्यानिष्टसाधनत्वं विना तदभावविषयकापूर्व्वकार्य्यत्वमुपपद्यते, प्रत्युत रागप्राप्तमवगोरणमेव कुर्य्यात् तथाचोत्तरकालानुमितकारणत्वनिर्व्वाहाय

कल्पनं संस्कारवत्, इह तु विध्यनुशिष्टा लिङ् कार्य्यतामाह। किञ्च कामी काम्यादन्यत् काम्याव्यवहित-

ज्ञानजनकत्वेनाभिमतेत्यर्थः, 'कार्य्यतामाहेति, कार्य्यतान्वयबोधे चेष्टजनकत्वमेव योग्यता तज्ज्ञानञ्चाशुविनाशिनो यागस्य स्वर्गसमयस्थायिव्यापारजनकत्वज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति कार्य्येऽपूर्वरूपव्यापारे लिङः शक्तिरावश्यकीति भावः। नन्ववगुरेदित्यत्रान्यथासिद्धिचतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रस्य लिङर्थत्वे शतयातनारूपानिष्टसाधनत्वस्यावगोरणेऽलाभान्निवृत्त्यनुपपत्तिः। न च तादृशनियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रस्य लिङ्प्रत्ययादवगतौ प्रमाणान्तरात् साधनत्वावगम इति वाच्यं। तथा सति यजेतेत्यादिप्रवर्त्तकस्थलेऽपि तथा सुवचत्वेन तत्राप्यपूर्ववाच्यत्वानुपपत्तेरित्यस्वरसान्मास्तु आशुविनाशिनः फलसाधनत्वान्वये फलसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता तथापि अपूर्वकामनां विना यागे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या अपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेनापूर्वशक्तिरप्यावश्यकीत्याह, 'किञ्चेति।

केचित्तु लाघवान्नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव निवर्त्तकमिति तत्र साधनत्वानवगमेऽपि न क्षतिः। न चैवं प्रवृत्तावपि नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं साधनताज्ञानार्थं प्रवर्त्तकस्थलेऽप्यपूर्ववाच्य-

दुरितकल्पनं यागे तु नैवमिति न प्रतिबन्धिरिति दिक्। 'इह त्विति तत्र चोक्तयोग्यताज्ञानविरहादिदोष इति न तौल्यमित्यर्थः। इतोऽपि क्रियायां न कार्य्यतान्वय इत्याह, 'किञ्चेति, नित्ये व्यभिचारादाह, 'कामीति, काम्ये व्यभिचारादाह, 'काम्यादन्यदिति। न च पाकत्ववत् पाकः कार्य्य इत्यनु-

साधनतया ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमात् न

तयेति वाच्यं। तत्र प्रवृत्त्यर्थं साधनताज्ञानाननुसरणादपि तु प्रवर्त्तककार्य्यताज्ञानार्थं कार्य्यतान्वयबोधे च फलबलेन काम्यसाधनत्वस्यैव योग्यतात्वादिति न कोऽप्यत्रास्वरस इत्याहुः।

'काम्यादन्यदिति यः काम्यभिन्नत्वे सति यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयो भवति सोऽवश्यं तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातो भवतीति नियमार्थः, अत्र यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वमात्रोक्तौ अपूर्वमादाय हविराद्युपादाने व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयत्वपर्य्यन्तं, अपूर्व-यागोभयगोचरकार्य्यतासमूहालम्बनविषयत्वेनापूर्वमादायापूर्वे व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषलाभार्थं सत्यन्तोपादानं, विषयताविशेषः प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकीभूतकार्य्यतांशे विशेष्यत्वं, यत्कामनापदेन च कृतिसाध्यत्वाप्रकारकयदुद्देश्यककामना विवक्षिता, तेन चिकीर्षात्मकयागगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि यागमादाय यागे न व्यभिचारः, न वा हविराद्युपादानगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वाद्धविरादिमादाय यागे व्यभिचारः, प्रवृत्तिश्च प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेनापूर्वकामनया कृते चैत्यवन्दनादौ न व्यभिचारः। न च साध्ये ज्ञातत्वस्य भ्रम-प्रमासाधारणस्य प्रवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यं। प्रकृतेऽपि स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वभ्रममादाय सिद्धसाधनापत्त्या साध्ये प्रमाविषयत्वरूपज्ञातत्वपर्य्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति मन्तव्यं। 'कामिन-

---

मितौ व्यभिचारः, तन्मते तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमादित्याहुः। न च तन्मते

क्रियायां कामिनोऽन्वयो योग्यः । न च तृप्तिकामस्य पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः, तृप्तिकामना तु तत्कामनोपयोगिनी न तु साक्षात्, अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्यात् । काम्यसाधनत्वं प्रवर्त्तकं लाघवादिति चेत्, न, भोजनकामस्य सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यौदनद्वारा भोजन-

---

इति स्वर्गकामनामात्रवत इत्यर्थः, 'अन्वयः' प्रवृत्तिविषयत्वं, 'योग्यः' सम्भवी, क्रियायाः स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । तथाचापूर्वकामनयैव यागे प्रवृत्तेरपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेनापूर्वे शक्तिरप्यावश्यकीति निगर्वः । 'तृप्तिकामस्येति, पाकस्य तृप्त्यव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । 'तत्कामनेति ओदनकामने-त्यर्थः, 'न तु साक्षादिति, प्रवृत्तिहेतुरिति शेषः । 'अन्यथेति तृप्तिकामनाया ओदनकामनासम्पादकत्वाभावे इत्यर्थः, 'साधनसाधने' तृप्तिसाधनस्यैव साधने तृप्तावन्यथासिद्धे पाके इति यावत्, 'प्रवृत्तिर्न स्यादिति तन्मते तृप्तिकामस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः, काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः । 'काम्यसाधनत्वमिति साधनतत्साधनसाधारणं काम्यप्रयोजकतामात्रमित्यर्थः, 'लाघवादिति कारणकारणव्यावर्त्तकानन्यथासिद्धत्वाप्रवेशेन साक्षात्साधनत्वमपेक्ष्य

साध्यत्व-साधनत्वयोरेकदा भाने विरोध इति वाच्यं । वादिभेदेनाविरोधादित्याहुः । अवच्छेदभेदमादायादोष इत्यन्ये । 'का[illegible]ति, तथाच व्यापके

साधनत्वाविशेषात्, विशेषणे तु यच्चाव्यवहितसाधनं पाकः तत् न काम्यं यच्च काम्यं तच्च नाव्यवहितसाधनं पाकइति न प्रवृत्तिः। ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा भोजनसाधनत्वं न सम्भवति द्वारस्यासाध्यत्वात् ओदनान्तरद्वारा च तथा प्रतिसन्धाने अव्यवहितविशेषणेऽपि कुतोन पाके प्रवर्त्तते ओदनान्तरे द्वारे साक्षात्साधनत्वादिति चेत्, न, पाकस्य भोजनसाधनत्वे

लाघवादित्यर्थः, 'साधनत्वाविशेषात्' प्रयोजकत्वाविशेषात्, 'विशेषणे त्विति साक्षाद्विशेषणे त्वित्यर्थः, 'यत्र' ओदने, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं, 'तन्न काम्यमिति, सिद्धत्वादिति भावः। 'यच्च' भोजनं, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं। इदमापाततः बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्त्यभावसम्भवादिति ध्येयं। 'पाकस्य' सिद्धपाकस्य, 'भोजनसाधनत्वं' भोजनप्रयोजकत्वज्ञानं, 'द्वारस्येति यस्य यद्द्वारं तस्य तत्साध्यत्वनियमादित्यर्थः, 'तथा प्रतिसन्धान इति भोजनप्रयोजकत्वप्रतिसन्धानइत्यर्थः, 'अव्यवहितविशेषणे' साक्षात्त्वविशेषणे, 'ओदनान्तर इति, तस्यासिद्धत्वेन तत्रौदनत्वरूपेण काम्यत्वस्यापि सम्भवादित्याशयः। 'भोजनसाधनत्वे' भोजनप्रयोजकत्वज्ञाने, 'विशेषस्य' विशेषरूपेण

अव्यवहितपदवैयर्थ्यमिति भावः। 'यत्रेति ओदन इत्यर्थः, 'यदिति भोजनमित्यर्थः, 'ओदनान्तरे [illegible]र, तस्यासिद्धत्वेन काम्यत्वमित्यभिमानः। 'ओदन-

विशेषस्याप्रयोजकतया ओदनमात्रस्य द्वारत्वात् तस्य च साध्यत्वाविवादात्। ओदनविशेषे च सिद्धे ओदन-कामनाविरहात् न तुल्यत्वं। नन्वोदने सिद्धत्वात् यथा न कामना तत एव द्वारतापि न, अथौदनान्तरस्या-सिद्धत्वमादाय(१) द्वारता तर्हि कामनापि स्यात् तस्यासिद्धत्वादिति चेत्, न, पाकस्यैकविशेषद्वारता-बाधो न विशेषान्तरद्वारताविरोधी सकलविशेषस्यैकच

ओदननिष्ठद्वारताज्ञानस्य, 'द्वारत्वात्' द्वारतया ज्ञानात्, 'तस्य' ओदनत्वाश्रयस्य, 'साध्यत्वाविवादात्' पाकसाध्यत्वाविवादादित्यर्थः। ननु तथापि पाके प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यता दुर्व्वारैवेत्यत आह, 'ओदन-विशेष इति, यत्किञ्चिद्विषयसिद्ध्यैव सामान्येच्छाविच्छेदात्। न च तथापि ओदनत्वरूपेण कामना सम्भवत्येवेति वाच्यं। तादृशकाम-नादशायां(२) प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति भावः। भावमविद्वानाशङ्कते, 'नन्विति, 'द्वारतापि' द्वारताज्ञानमपि, 'द्वारता' द्वारताज्ञानं। भावमुद्घाटयति, 'पाकस्येति, 'द्वारताविरोधी' सामान्यतोद्वारता-

---

(१) ओदनान्तरमसिद्धमादायेति ख०।

(२) तादृशकामनयेति ग०।

विशेषे चेति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्ध्यैव सामान्येच्छाविच्छेदादिति भावः। आशयमविद्वान् शङ्कते, 'नन्विति, आशयमुद्घाटयति, 'पाकस्येत्यादि। नन्वेवमपूर्व्वं कामिकर्त्तव्यतया न बुध्यते काम्याव्यवहितसाधनत्वेन प्रथमं

द्वारत्वासम्भवात्, एकविशेषसिद्धौ तु तन्मात्रकामना विच्छिद्यते, न हि सकलविशेषसिद्धत्वेन सामान्यकामनाविच्छेदः, सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदनुच्छेदप्रसङ्गात्। अथ वा काम्यादन्यत् साक्षादसाधनत्वेन ज्ञायमानं यत्कर्त्तव्यतया कामी बुध्यते तत्काम्याव्यवहितसाधनमन्तरा ज्ञात्वैव। यद्वा काम्यादन्यत् कामी प्रथमं काम्याव्यवहितसाधनं कर्त्तव्यतयाऽवैति पश्चात् तद्-

---

ज्ञानविरोधीत्यर्थः, 'तन्मात्रकामना' सामान्यकामना, यागेऽपूर्व्वार्थितया प्रवृत्तौ "यागे रागादङ्गे वैधीति सूत्रविरोधात्, अन्यथा व्याप्तिमाह, 'अथ वेति, 'असाधनत्वेनेति तदसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कर्त्तव्यतया' तत्कामकृतिसाध्यतया, 'काम्याव्यवहितेति तदव्यवहितसाधनजनकतया ज्ञात्वैवेत्यर्थः, अत्र स्वर्गस्यापि स्वर्गकामकृतिसाध्यताज्ञानविषयत्वात् स्वर्गे व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषलाभार्थं 'काम्यादन्यदिति, एवमग्रेऽपि। 'तद्द्वारेति काम्याव्यवहितसाधने कार्य्यताज्ञानद्वारेत्यर्थः। न च यागस्य स्थिरत्व-निर्व्यापारत्वभ्रमवतो विनाप्यपूर्वकार्य्यताबोधं यागकार्य्यताबोधाद्व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुनये तदभावात्तन्नये कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहस्यैव तत्रो-

---

तद्बोधाभावादित्यरुचेराह, 'अथ वेति। 'यद्वेति, न च यत्र साक्षात् साधन एव कामिप्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। परम्परासाधननिष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकेच्छावतः कामिपदेन विवक्षितत्वात्। न चैवमपि स्थिरत्व-निर्व्यापारत्वभ्रमवता का[illegible]ना यत्र यागः कर्त्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इति

द्वारा अव्यवहितसाधनमिति प्रथमं यागे कामिका-र्य्यताबोधोऽयोग्यतापराहत एव ।

उत्तानास्तु विवादविषयो लिङ् समभिव्याहृत-क्रियान्वितकार्य्यताबोधिका प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिक-

---

द्यादिति भावः । 'अयोग्यतापराहत इति काम्याव्यवहितसाधने कार्य्यताज्ञानात्मकयोग्यताज्ञानविरहपराहत इत्यर्थः ।

'उत्तानास्त्विति नैयायिकोत्ताना इत्यर्थः, उक्तबाधकमनिराक-त्यानुमानेन यागान्वितकार्य्यताबोधकत्वसाधनादुत्तानत्वं, न हि बाधकसत्त्वेऽनुमानसहस्रैरपि विषयसिद्धिरिति भावः । 'विवादविष-योलिङिति, लौकिकलिङि अंशतः सिद्धसाधनवारणाय 'विवाद-विषय इति स्वर्गकामोयजेतेत्यादावित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति 'स्व-समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधजनिकेत्यर्थः, अपूर्व-स्यापि क्रियात्वात् सिद्धसाधनवारणाय स्वसमभिव्याहृतेति । न चापूर्वकार्य्यताबोधानन्तरं यागेऽपि कार्य्यताबोधात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अपूर्वोपस्थितेः प्रागिति साध्ये विशेषणीयत्वादिति भावः । 'प्रमाणलिङ्त्वादिति कार्य्यत्वप्रमापकलिङ्त्वादित्यर्थः, तेनावगुरे-

---

वाच्यं । परम्परासाधनविषये आशुविनाशित्वज्ञानवत्त्वेन कामिनो विशेष-णात् । 'विवादविषय इति, एतच्च सम्प्रदायमते लौकिकलिङा अंशतः सिद्धसाधनवारणाय । अपूर्व्वस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह, 'समभि-व्याहृतेति । न चावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः, लिङ्विशिष्टहेतुत्वे तात्पर्य्यात्,

लिङ्वत्, लिङुपस्थाप्यं कार्य्यत्वं समभिव्याहृतक्रियान्वितं लिङुपस्थाप्यकार्य्यत्वत्वात् पचेतेतिकार्य्यत्ववत्,

---

दित्यादौ हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहिते आसंशा-प्रार्थनादिविहिते च लिङि न व्यभिचारः। न वा कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचारः तत्र धात्वर्थे कार्य्यत्वस्य बाधेन कार्य्यत्वप्रमापकत्वाभावात्। न चैवं कुर्य्यादित्यत्र कथं व्यभिचारं वक्ष्यतीति वाच्यं। 'नान्त्याविति'उपक्रम्यान्त्ययोरेव तदुद्भावनात्।

केचित्तु 'उक्ताना इत्यस्य मीमांसकोक्ताना इत्यर्थः, निर्युक्तिकमतमालम्ब्य स्वपत्तहानिकर्त्तृतया चोक्तानत्वं, इत्यञ्च 'प्रमाणलिङ्त्वादिति यथाश्रुतमेव साधु, हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहितस्यासंशादिविहितस्य च सिद्धार्थकतया प्रमाणत्वाभावेन व्यभिचाराभावात्। न च तथापि कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचार इति वाच्यं। अन्त्यानुमानद्वयवदेतदनुमानेऽप्यस्य दोषस्योहनीयत्वादित्याहुः।

'लिङुपस्थाप्यमिति विवादास्पदलिङ्जन्या कार्य्यत्वोपस्थितिः स्वजनकलिङ्समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधजनिका लिङ्जन्यकार्य्यत्वोपस्थितित्वादित्यर्थः, अतएव कार्य्यत्वस्यैकत्वेऽपि पचेतेत्यादिकमादाय सिद्धसाधनं, न वा कार्य्यत्वस्यानुगतस्य सुखादिवृत्तेर्यागेऽपि सत्त्वेन व्यभिचाराभावाद्धेतौ उपस्थाप्यान्तवैयर्थ्यमिति

'लिङुपस्थाप्यमिति। नन्वत्र सिद्धसाधनं कार्य्यत्वस्यानुगतस्यैक्येन लिङुपस्थाप्यस्यैव तस्य कदाचित् क्रियान्वयात् एवञ्च हेतौ व्यर्थविशेषणत्वं कार्य्यत्वमात्रस्यैवाव्यभिचारादिति चेत्, न, लिङ्जन्या कार्य्यत्वोपस्थितिः तत्क्रियान्वित-

यागो वा कार्य्यत्वान्वितः लिङ्सम्वलितधातुप्रतिपाद्यत्वात् पाकवदित्यनुमानात् क्रियाकार्य्यत्वावगमेनापूर्व्वं कल्प्यमिति, तच्च प्रथमे यागान्वितकार्य्यत्वबोधकत्वं लिङो बोध्यते न तु क्रियते। न च योग्यताज्ञानं विना तत्सम्भवतीत्युक्तमेव। न हि योग्यतादिकं विनैव तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनमात्रादन्वितमभिधीयते शब्देन, नान्त्यौ, कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचारात् वेदस्यानुवादकतापाताच्च।

ध्येयं। 'यागो वेति यागः स्वप्रतिपादकधातुसमभिव्याहृतलिङ्जन्यकार्य्यत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यः लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात् पाकवदित्यर्थः, 'लिङ्पदं विधिलिङ्परं, तेनावगुरेदित्यादौ न व्यभिचारः। 'क्रियाकार्य्यत्वावगमेनेति क्रियाकार्य्यत्वावगमस्य प्रामाणिकत्वेनेत्यर्थः, दूषयति, 'तच्चेति, 'बोध्यते' अनेनानुमानेन बोध्यते, 'इत्युक्तमेवेति, दूषणमिति शेषः, 'अन्वितमभिधीयत इति शाब्दबोधोजन्यत इत्यर्थः, तथाच बाध इति भावः। 'कुर्य्यादित्यत्रेति तत्र धात्वर्थे कार्य्यत्वस्य बाधेन साध्याभावादिति भावः। इदमुपलक्षणं उक्तक्रमेण बाधोऽपि बोध्यः। श्रोतुरुक्तानुमानानन्तरमेव

कार्य्यत्वबोधिका लिङ्जन्यकार्य्यत्वोपस्थितिरित्यादित्यत्र तात्पर्य्यात्। 'कार्य्यत्वान्वित इति लिङ्जन्यकार्य्यत्वप्रकारकबोधविशेष्य इत्यर्थः, 'लिङ्पदञ्च विधिलिङ्परं अतो नावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः। दूषयति, 'तच्चेति, तथाच बाध इति भावः। 'कुर्य्यादिति, धा[illegible]-प्रत्ययोपस्थाप्यक्रत्योः

नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थस्वर्ग-कामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या उपस्थिते शक्ति-र्ग्रहीतव्या। न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वं अपूर्व्वमुप-स्थितं,(१) मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातात् अवाच्य-

---

विधिप्रवृत्तिरिति(२) पराशयं मत्वा दूषणमाह, 'वेदस्येति, इदमा-पाततः भिन्नप्रकारारकतयाऽनुवादकत्वाभावादिति मन्तव्यं।

'व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः, 'समभि-व्याहारान्यथानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे कृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'ग्रहीतव्येत्यग्रेतनेनान्वयः। ननु अन्य-थानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत-आह, 'अपूर्वत्वव्याघातादिति, शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तराविषय-

---

(१) अपूर्व्वोपस्थितिरिति क०।

(२) वेदप्रवृत्तिरितीति ग०।

परस्परमनन्वयादिति भावः। न चाभेद एवान्वयः, भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना तदभावात् अत्र बाधोऽपि बोध्यः। ननु तद्व्यावृत्तौ हेतुर्वाच्य इति न व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदस्येति. वेदप्रतिपाद्यकार्य्यत्वादेर्बोधावच्छेदक-तया प्रागेव सिद्धेरुत्तरानुमानयोः स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थः। न च भिन्नप्रकार-कत्वान्नानुवादकत्वमिति वाच्यं। समानविषयत्वेन तथात्वमितिमतेनोक्त-त्वात्। वस्तुतो नैवमनुवादकत्वं अन्यथा तन्मतेऽप्यापत्तेः कार्य्यत्वादेः कदाचिदनुमितस्यैव ततः प्रतीतेः। यदि च नियमतस्तथाऽभावान्नानुवाद-कत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तस्मात् प्रथमदूषणा एव तात्पर्य्यं। 'प्रसिद्धेति, वृद्धव्यवहारादेरभावादिति भावः। 'अपूर्व्वत्वेति शाब्दानुभवात् पूर्व्वं मा-

त्वापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थितिः, व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः, उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति। मैवं। कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टस्योप-

---

लक्ष्यैवापूर्व्वत्वरूपत्वादिति भावः। ननु सन्नपि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मण्डपपदवदित्यस्वरसादाह, 'अवाच्यत्वेति, प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। 'तत्प्रवृत्तौ' लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ, अपूर्व्वत्वेनैवोपस्थितिः प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते, 'न चेति, 'उपलक्षिते' उपस्थिते, 'स्मरणं' लिङादिना स्मरणं, 'अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमितीति, स्मरणे सम्बन्धग्रहस्य अनुमितौ साध्यव्याप्यहेतुसम्बन्धग्रहस्यापेक्षितत्वादिति भावः(१)। गूढाभिसन्धिः समाधत्ते, 'मैवमिति, 'कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणीत्यर्थः, 'कार्य्यत्वविशिष्टस्येति घटा-

---

(१) 'अगृहीत इत्यादिः इति भाव' इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति।

नान्तराविषयत्वमेवापूर्व्वत्वं तद्वाच्यत इत्यर्थः, 'अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेण तल्लाभे तदेव द्वारमादाय यागे साधनत्वान्वयसम्भवे क्रियाकार्य्यत्वमेव लिङ्वाच्यं स्यात् न त्वपूर्व्वमित्यर्थः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थ इत्यन्ये, 'कार्य्ये इति। नन्वेवमपि स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानं स्यात् स च घटादौ, अपूर्व्वे वा, [illegible]द्यः बाधात्, नान्त्यः

स्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्व्वे पर्य्यवस्यति न त्वपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः। न चापूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्युपायः यथा तवैव कर्तृमात्रे सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा, नाद्यः अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ प्राग-

---

दिकमिति शेषः, 'यागविषयकं कार्य्यमिति, स्वर्गसाधनमिति शेषः, 'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्ध्युपाय इति सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्युपाय इत्यर्थः, 'सम्बन्धग्रहात्' क्तः[१] सम्बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्तेत्यादौ पाककर्त्रादिविशेषसिद्धिरित्यर्थः[२]। अभिसन्धिमुद्घाटयितुं शङ्कते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थिते-

---

(१) क्तप्रत्ययस्येत्यर्थः।

(२) पाककर्तृत्वादिना विशेषसिद्धिरित्यर्थ इति क०।

रनुपस्थितेः, अन्यथा क्रियायां तदन्वयेन किमपराद्धं इति चेत्, न, नित्यस्थल इव यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवे जाते तदादाय स्वर्गकामान्वययोग्यताबुद्धौ महावाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमादित्याशयः। 'यागविषयकमिति, विषयत्वं न प्रकारः किन्तु याग-कार्य्ययोर्विषय-विषयिभावः संसर्ग इति

नुपस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानुभवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्ता लिङिति शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्माणि कार्य्याणि विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्व्वमालम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः। अतएव

रिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थस्मरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थस्मरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं, ननु कार्य्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिकार्य्यलाभ इत्यत आह, 'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः। 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

बोध्यं। ननु स्थायित्वानुपस्थितौ नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'योग्यत्वाच्चेति। समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्त्रं किन्तु समानविषयत्वमपि

वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्वं। न च स्मृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं। शक्तिग्रह-पदार्थस्मृति-शाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतु-हेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु क्वचित् सहचारमात्रेण अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदादपूर्वगवाननुभवप्रसङ्गाच्च। विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्वतीयवह्निर्व्याप-

---

तज्ज्ञानमित्यर्थः, 'अपूर्वं' अपूर्वव्यवहारः, 'पदेन क्रियत इति, नियम इति शेषः। 'शक्तिग्रहेति, तथाच तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले शाब्दपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वाद्-त्रापि तथेत्यत आह, 'न त्विति, 'क्वचित्' आकाशादिपदे, 'तथा' शाब्दधीहेतुः, 'अपूर्वेति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधाद-पूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह, 'विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः, 'अन्यथा' विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे,

---

अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शक्तिग्रहेति, यद्यपि शक्तिग्रहस्य शाब्दानुभवहेतुत्वे मानाभावस्तथापि पदार्थस्मरणं प्रति हेतुत्वं बोध्यं, 'गोपदादिति, सामान्यलक्षणया नास्तीत्यभिमानः, एवमग्रेऽपि।

कतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्व्वा एव व्यक्तयो व्याप्ति-ग्रहे शक्तिग्रहे च विषयीभवन्ति, कथमन्यथा पर्व्वतीय-धूमव्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्, न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्म्मताग्रहो-ऽनुमितौ कारणमस्तु किं तया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किञ्च तव दर्शने सास्तीति

'व्यापकतयेति व्यापकताज्ञाने न भात इत्यर्थः, 'तदन्वयः' तद्विष-यत्वं, 'तस्मात्' तदीयपक्षधर्म्मताज्ञानात्, 'तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्, 'व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमाना-धिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः, एतच्च न्यायनये, परनये वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्व्वतइति ज्ञानादप्यनुमि-त्युत्पत्तेश्चेति ध्येयं। 'सा' सामान्यप्रत्यासत्तिः, 'ममापीति, तथाच कार्य्यत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या अपूर्व्वोपस्थितेर्यागविषयककार्य्यवान् स्व-र्गकाम इत्यन्वयबोध इति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेन तैरुपनी-

---

तदेव दूषयितुं शङ्कते, 'नन्विति, 'व्यापकत्वेनेति परनयेनोक्तं, 'अपि चेति, न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्त्त्यन्ते इति भावः। 'सुतरामिति, अचोक्तदोषाभावादिति भावः। तदेव विवृणोति, 'कार्य्य-

सुतरामपूर्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणापूर्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। न चैवमपूर्वत्वक्षतिः, यागविषयत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङं विनानुपस्थितेः, यथा पर्वतीयत्वभानं वह्नौ नानुमितिं विना। ननु कार्य्ये यदि क्रियासाधारणेन लिङ्शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, न हि तच्चायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते, फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च वीजाभावात्।

तभानानभ्युपगमादिति ध्येयं(१)। 'सुतरामिति, विवृणोति, 'कार्य्यत्वेन हीति। 'क्रियासाधारणेन' क्रियासाधारणधर्म्मप्रकारेण, 'अयोग्या' साक्षात्फलजननायोग्येत्यर्थः, 'नित्य-निषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनजन्यापूर्वस्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य चालाभ इत्यर्थः, तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः। 'अयोग्यतया' साक्षात्फलजननायोग्यतया, 'फलाश्रवणादिति नित्य-निषेधस्थले फलाश्रवणादित्यर्थः, 'कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'वीजाभावात्' प्रमाणाभावात्, 'कार्य्येण समं'

---

(१) 'समापीतीत्यादिः इति ध्येयमित्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति।

त्वेनेति, 'यागेति, तथाच विशिष्य पूर्व्वाप्रतीतत्वमपूर्व्वत्वमिति भावः। 'नन्विति, तदुक्तं काम्ये क्लृप्तशक्तिर्लिङादिर्नित्ये निषेधे वाऽपूर्व्वमाहेतीति भावः। 'न हीति, न च तात्पर्य्यान्नियमः, तथा तात्पर्य्ये मानाभावादन्यथा

न च एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथैवेति न्यायात् तत्राप्यपूर्वमेव लिङर्थ इति युक्तं, न ह्यपूर्वत्वेन शक्ति-ग्रहः किन्तु कार्य्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि क्रिया च तथा भवत्येव। न च कार्य्येण समं क्रियाया अन्वयानुपपत्त्या अपूर्वे पर्य्यवसानं, अभेदस्याप्यन्वयादिति। मैवं। न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता, किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणः पाका-देर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यत्वस्यान्विता-भिधानलभ्यत्वात्तथा च धर्म्मिणि वेदे शक्तिः कल्पनीया

क्रियारूपेण कार्य्येण समं, 'अभेदस्यापीति। यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्य्यत्वाभावेन कार्य्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोध-सम्भवस्तथापि अभावस्योत्पाद-विनाशशालित्वनयेऽभावस्यापि कार्य्य-त्वसम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्म्मत्वरूपकार्य्यत्वाभिप्रायेण वा।

केचित्तु कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योग-क्षेमसाधारणमित्यभा-वस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्याहुः।

'कृतिरूप इति, साध्यत्वं संसर्ग इति भावः। 'अन्विताभिधानेति

विवादाभावादित्याहुः। 'कृतिरूप इति, जन्य-जनकभावस्य संसर्ग इति मतेनेदं। वस्तुतः कार्य्यत्व एव तात्पर्य्यं चिकीर्षानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति। 'वेद इति, विधिलिङ इत्यर्थस्तेनावगुरेदित्यादौ न दोषः। न चामुकपापक्षयकामो गङ्गायां स्नायादित्यादौ विघ्नध्वंसकामस्य स्तवादि-विधौ वा नापूर्वं द्वारं गौरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति वाच्यं।

सा च क्रियानिरासेनैव। न हि क्रियायाः कार्य्यत्वान्वययोग्यत्वे धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते, तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिः कल्पनीया[१]। न च क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं। यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियाप्रवेशः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य

शाब्दबोधेत्यर्थः, 'धर्म्मिणि' कार्य्ये, 'कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'अयोग्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यतया, एवमग्रेऽपि। 'तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'यत्प्रयुक्तेति यन्निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'शक्तिकल्पना-

(१) तदतिरिक्ते शक्तिकल्पनमिति ख०।

तद्भिन्नलिङस्तथात्वादित्याशयः। ननु शक्तिग्रहेऽपि क्रियाप्रवेशाभावाद्यदि यग्यापि क्रिया नान्वेति तदाऽपूर्व्वमपि तथा स्यात्तस्यापि प्रागनुपस्थितत्वेन तदप्रवेशात्। यदि च समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् तदप्रविष्टस्याप्यन्वये न विरोधस्तदा क्रियायामपि तुल्यमित्यत आह, 'न हि यदिति, तथाच क्रियाप्रयुक्तानुपपत्त्या तत्कल्पनादग्रे योग्यापि क्रिया नान्वेति उक्तनियमाभ्युपगमादत एव छिद्रेतरत्ववत् क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वमेवान्वयबोधप्रकार इति वदन्ति, अपूर्व्वे तु नेत्थमनुपपत्तिरिति भावः इति प्रकाशः।

विषयः, एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्तकार्य्ये एव शक्तिकल्पनान्नित्य-निषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वय-योग्यं लिङाभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रं धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च*। घटादिस्तु लिङ्-

दिति वैदिकलिङ्मात्रस्य शक्तिकल्पनादित्यर्थः, 'उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः, 'आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाद्य-भावपरिग्रहः, 'लक्षणेति, वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिण्येव शक्तिकल्प-नादिति भावः। एतच्च लोकस्थले लौकिकलिङ्त्वं कार्य्यत्वशक्तता-वच्छेदकमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तत्र लिङ्त्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयं। एतच्चापाततः तन्नयेऽपूर्वस्य शक्ति-ग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत्क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात्। न हि न्यायनय इव तन्मते शाब्दपदार्थव्यक्तौ शक्तिधीरपेक्षिता, किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्रकुत्रचिद्धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यव्यक्तेर्भानं। किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्व्वालाभः तत्र कलञ्ज-

* नन्वेवमपि निषेधापूर्व्वभावो न स्यात् क्रियातिरिक्तनिषेधे कार्य्यता-बोधेनोपपत्तावपूर्व्वकार्य्यतावगमकल्पने मानाभावात्। न च प्रागभावरूपे निषेधे कार्य्यत्वस्य बाधान्नैवमिति वाच्यं। क्षेमसाधारण्यस्यैव तस्य प्रवर्त्तक-त्वेन प्रागुक्तत्वात् तस्य चाबाधादिति चिन्त्यं। 'लक्षणेति विशिष्टशक्त-पदस्य एकदेशे लाक्षणिकत्वादित्यर्थः। ननु यदि घटादिकार्य्यत्वेन लिङ्-शक्तिग्रहस्तदा नापूर्व्वलाभः घटाद्यतिरिक्तकार्य्यत्वेन चेत् तदा शक्तिग्रह एव न स्यात् तस्यानुपस्थितेरित्यत आह, 'घटादिस्त्विति कार्य्यत्वमात्रं पुरस्कृत्य

शक्तिग्रहे न तिरस्क्रियते न पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात्। अन्विताभिधानदशायान्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारस्थले च तदर्थेनान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात्। अतएवाप्र-

---

भक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तस्यैव बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वं। ननु घटादिलक्षणकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्व्वलाभः घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्व्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्य्यत्वशक्तिग्रह इत्यत आह, 'घटादिष्विति, 'उभयथापीति घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य घटादिलक्षणकार्यत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः, किन्तु कार्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह, 'अन्वितेति शाब्दबोधदशायामित्यर्थः, 'अयोग्यतया' धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह, 'विधीति, 'केवलस्य' धात्वसमभिव्याहृतस्य, 'तस्य' विधिप्रत्ययस्य। 'अप्रयोगादेवेति

तत्र शक्तिग्रह इत्यभ्युपगमादन्यथोभयथा गौरवादित्यर्थः। 'यत्प्रकारिका हीति एकविशेषबाधं विनेत्यर्थः, तेन छिद्रेतरत्वादौ न प्रसङ्गः। न च

योगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति। अथाप्रतिपाद्यघटादिवृत्तितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत्, न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तच्च प्रवृत्तिनिमित्तं फलकल्प्यत्वात्

असाधुत्वादेवेत्यर्थः, 'अप्रयोगः' विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः, 'प्रयोगोपाधिरिति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधे[१] अभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः, तादृशबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्य्यवसितोऽर्थः, 'प्रतिपत्तिः' शक्यप्रतिपत्तिः, 'तदेव तच्चेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना, शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः, तथाच तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितं, आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियमकत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि धर्म्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः, पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं, न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकं, तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यतीरत्वादौ प्रसङ्गः, तत्प्रकारिका शक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थात्, आकृतिर्न

(१) शक्तिं प्रमाय तज्जन्यशाब्दबोध इति ग० ।

शक्तेः न तु प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति साक्षादौ व्यभिचारात्।

व्यवृत्तित्वात् तत्पदेति। न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शक्य-गवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं। तत्पदशक्तिविशेष्यता-वच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विव-क्षितत्वात्, मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः घटादिपदे आकृतिवृत्त्यवान्तरजातेश्च शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः ज्ञानविषयशक्त-वस्त्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्तिमुख्य-विशेष्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं। न चाकाशत्वादे-रपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं। नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशत्वादेरप्याकाशादिप-दशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः, सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्ते-र्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धा-प्रसिद्धैवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलं, उपस्थितिश्च लक्षणा-शक्ति-भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके द्रव्यत्वादौ नाति-प्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। यत्प्रका-रताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति निगर्व्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं, संस्थानस्य गुरुनये नव्यनैयायिकनये च न शक्यमिति न तत्राति-व्याप्तिरिति तु ज्यायः। 'साक्षादौ' साक्षात्समवेतत्वादौ, 'तथा'

प्रकार इति मतेनेदं। 'साक्षादाविति, यद्यपि प्रतिपाद्यमात्रवृत्त्यैव प्रवृत्ति-

न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् । अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे

यथोक्तलक्षणाश्रयः, 'तद्बोधस्य' तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'अप्रवर्त्तकत्वात्' प्रवृत्त्या अजनकत्वात्, घटादिपदस्येति शेषः । ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्व-वैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदक-गौरवमित्यत आह, 'अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः, 'लाक्षणिकी' कार्य्यत्वलाक्षणिकी, 'वेदे' वेदस्थले, 'शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः[१] वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लक्षणेत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्व-

(१) न च लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिरिति ग० ।

निमित्तमित्याक्षेपो न० यावत् प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति तावत्तथा, तथाच व्यापकव्यभिचारोऽयमयुक्तः, तथापि तत्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रयोजकं साक्षादौ तत्त्वेऽपि तथात्वाभावादिति तात्पर्य्यं । 'अतएवेति, अतिदेशमाह, 'क्रियाभिन्न इति आदौ लोके लिङः कार्य्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे कार्य्ये शक्तिकल्पनसमये लाघवात् लिङ्त्वावच्छेदेनैव क्रियाभिन्ने कार्य्ये शक्तिः कल्प्यते तथाच क्रियायाः कार्य्यभेदान्वये कार्य्यत्वमात्रोपस्थितये लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीत्यर्थः ।

केचित्तु उभयशक्तिकल्पने गौरवात् लोके लक्षणा । न च लोके कार्य्यत्वशक्ताया लिङः वेद एव कार्य्ये लक्षणास्तु विनिगमकाभावादिति वाच्यं । अपूर्व्वाननुभवापत्तेरित्यग्रे स्फुटमित्याहुरिति प्रकाशः ।

शक्तिकल्पनात्। न च* लौकिकानामपूर्वे तात्पर्य्यं सम्भवति, पूर्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः, क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्य-

त्वापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्म्मत्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणि लक्षणेत्येव न्यायः। ननु लोकस्थले कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वमेवार्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह, 'न चेति, 'पूर्व्वमिति, वेदे तु अनादिलिङ्प्रवाहादेवाध्यापकानामपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यं। ननु लिङः शक्तिग्रहे क्रियाभिन्नधर्म्मिणो विषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथाच लोकेऽपि पाकः कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणयेत्यत-आह, 'क्रियासाधारणेति, 'लक्षणैव' कार्य्यत्वे लक्षणैव, 'पाककार्य्य-तावगम्यत इति आधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायत इत्यर्थः, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथाच प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो

* ननु लोकेऽपि न लक्षणा किन्त्वपूर्व्वबोध एवास्तु इत्यत आह, 'न चेति, 'क्रियेति,' एतच्चाभ्युपगमवादेन अन्यथा नित्यस्थलेऽगतेरिति बोध्यं।

तावगम्यते, तच्च कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यं लाघवात् । न धर्म्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात् । तदाहुः, तात्पर्य्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्तेस्तात्पर्य्यमिति, तृतीयायाः करणत्वैकत्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं

धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारणशक्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्य-निषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वालाभापत्तेरिति ध्येयं । ननु लोके पचेतेत्यादौ कार्य्यत्वे लिङो लक्षणायां लिङ्पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुस्तात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङो लक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह, 'तच्चेति, 'कार्य्यत्वे' कार्य्यत्वोपस्थितौ । 'तात्पर्य्याद्धीति लोके लाघवात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्व एव वृत्तिरित्यर्थः, 'न तु वृत्तेरिति, अन्यत्रेति शेषः । इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य पुमिच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्य्यसत्त्वेऽप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वं । ननु तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वाश्रये लिङः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव तादृशकार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणयेत्यत आह, 'तृतीयाया इति । 'न स्वतन्त्रं शक्यमिति, धर्म्यंशे विधेर्निर्विकल्पकशक्त्याप-

---

तत्रापूर्व्वानङ्गीकर्त्तृमते इदमित्यन्ये । 'क्रियाया इति, अनन्यलभ्यतया न तत्र तात्पर्य्यं तदभावाच्च सत्यपि वृत्तिस्तन्नामशोभिनीति भावः । न चैवं गौणो

किन्तु विशिष्टं विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्य्यत्वे लक्षणा। न च कार्य्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्म्यंशमपहाय क्रियायां कार्य्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं। न हीतरधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्म्यन्तराकाङ्क्षास्ति, अतः स्वतन्त्रकार्य्यत्वोपस्थितये लक्षणा यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाशार्थितया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवा-

---

प्तेरिति भावः। 'कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टशक्तिवादिनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैवेत्यर्थः, 'गतत्वेन' विशेषणत्वेन, 'स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः, 'तुषानुपवपतीत्यत्रेति, पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः, 'पुरोडाशार्थितयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः, 'तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन शाब्दानुभवविषयस्य क-

---

घट इत्यादौ नीलपदं नीलमात्रपरं स्यात् न तु धर्म्मिपरं अन्यलभ्यत्वादिति वाच्यं। तुल्यविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याहुः। आकाङ्क्षानुपपत्तेस्तथात्वमित्यन्ये। ननु विशेषणस्य कार्य्यत्वस्य विशिष्टप्रविष्टतया न शक्यसम्बन्धस्तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह, 'विशिष्टाच्चेति। न च 'किन्तु कार्य्यत्वमात्र इत्यग्रेतनेन विरोधः, तस्याभ्युपगमरीत्या क्रियानिरासपरत्वादित्येके। मतान्तरेण तदित्यन्ये। 'यथेति, ननु घटार्थेन दण्डेन गामभ्याजेत्यादावपि लक्षणा स्यात्। यदि च वाक्यैकवाक्यन्वयेन निराकाङ्क्षत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेदत्राहुः, वेदे न्यायकल्प्यं तात्पर्य्यमिति लाघवादुभयप्रयोजनान्वये तात्पर्य्याभावादत्र लक्षणा लोके च

पाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा ।

पालस्येत्यर्थः, 'नोपवापाकाङ्क्षेति, एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षावादिमते, एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवात्, न ह्युत्सुकस्यास्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। 'स्वतन्त्रकपालोपस्थितय इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालशाब्दबुद्धये इत्यर्थः, 'अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः, एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपवपतीत्यन्वयबोधः, पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्म्मधारयो वा समास इति भावः । 'उपवापः' स्फोटनं, यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणांशमात्रे दृष्टान्तः। एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया आकाङ्क्षत्वाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः । किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वकमहावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खले कपोतन्यायेन(१) युगपत्तथान्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयो-

(१) वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति। तथा तथामी युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्तीति न्यायेनेत्यर्थः।

न्यायविषयेऽपि तात्पर्य्यादुभयत्र तदविरोधादुभयान्वयबोधान्न सन्दर्भेति दिक्। ननु लोके क्रियाकार्य्यत्वं वेदे तु अपूर्व्वकार्य्यत्वं लिङर्थ इति व्युत्पत्ति-

न च व्युत्पत्तिविरोधः, न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिरवधारिता, येन विरोधो भवेत्, किन्तु कार्य्यत्वमात्रे क्रियाया धातुलभ्यत्वात्। न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः, तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं

जनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरेण नान्वयः आनुपूर्व्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्व्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वं। 'व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्ये धर्म्मिणि लिङः शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः, 'लोक इति, लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः, 'क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः' क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता, 'कार्य्यत्वमात्र इति 'शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते, 'शक्तिः' अनुभवजनकता। 'न चेति, वेदस्थले इति शेषः, 'धर्म्यन्तरे' कार्य्ये धर्म्मिणि, 'तद्भङ्ग इति, क्रियानिष्ठकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः। ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्म्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यत आह, 'तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्य्यताबोधकत्वादित्यर्थः,

---

विरोध इत्यत आह, 'न चेति। नन्वेवमपि तत्र कार्य्यत्वेन धर्म्मिणीति विरोध एवेत्यत आह, 'न चेति तस्या एव शक्तेः क्रियातिरिक्तधर्म्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते न तु तद्भङ्ग इत्यर्थः। ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं प्रत्ययानां व्युत्पन्नं, न च यागान्वितकार्य्यत्वं लिङा बोध्यत इति व्युत्पत्तिविरोध एवेत्युपसंहरन्नेव निरस्यति 'तस्मादिति। 'क्रियेति क्रियोपलक्षित-

प्रत्ययानां गृहीतं प्रत्ययार्थस्यापूर्वमपीति न विरोधः। अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्म्यन्तरे शक्तिस्तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।

'प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः, न तु प्रकृत्यर्थान्वितयावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । 'प्रत्ययार्थस्य' लिङ्प्रत्ययार्थस्य, 'न विरोध इति, अपूर्व्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः। तुष्यतु दुर्ज्जनन्यायेनाह, 'अस्तु वेति, 'क्रियाकार्य्यत्व इति, 'क्रिया' कृतिः, तस्याः कार्य्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः, शक्ततावच्छेदकञ्च लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः। 'नानार्थन्यायेनेति हर्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः, यथाश्रुते अस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः, 'वेदे' वेदस्थले, 'धर्म्यन्तरे' कार्य्ये धर्म्मिणि, शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः। तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरिपदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्व-चन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकञ्च नाना तथा अत्राप्येकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकञ्च कार्य्यत्वत्वं कार्य्यत्वञ्च द्वयमिति फलितार्थः। न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ लोकेऽप्यपूर्व्वलाभापत्तिरिति वाच्यं। प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।

कार्य्यत्व इत्यर्थः। न च पूर्व्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नानाशक्तिरिति पूर्व्वापरभेद इति वाच्यं। तत्र कार्य्यत्वशक्तेरेवातिरिक्तधर्म्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते न तु शक्त्यन्तरं अत्र तु शक्त्यन्तरमेवेत्याशयात्। यद्यप्येवं नानार्थतैव न तु

अन्ये तु पचेतेत्यादौ धातुनैव पाकः कार्य्योऽभिधीयते लिङ् तत्र तात्पर्य्यग्राहिका न तु शक्ता नियमतस्तादृश्येव तत्प्रयोगात्, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-

---

केचित्तु कार्य्यत्वशक्ततावच्छेदकं सामान्यतो लिङ्त्वमेव कार्य्यशक्ततावच्छेदकन्तु वैदिकलिङ्त्वं, अतएव 'नानार्थन्यायेनेत्यपि यथाश्रुतं सङ्गच्छते नानार्थस्थले शक्ततावच्छेदकैक्यादित्याहुः। तदसत्, शक्ततावच्छेदके वैदिकत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहादिति ध्येयं।

'तां विना' कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिं विना, 'स्वर्गकामान्वयेति प्रागुक्तयुक्त्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः।

'न तु शक्तेति न तु कार्य्यत्वे शक्ता लाक्षणिकी वेत्यर्थः, तात्पर्य्यग्राहकतामेवोपपादयति, 'नियमत इति, 'तादृश्येवेति पाकादिविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधस्थल एवेत्यर्थः, 'तत्प्रयोगात्' लिङ्प्रयोगात्, एतन्मते केवलं पचेतेत्युक्तौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न त्वन्वयबोधः पदार्थद्वयाभावात् किन्तु ओदनं पचेतेत्यादावेवान्वयबोध इति ध्येयं। ननु पाकसामान्यवाचिनः पचधातोः कार्य्यपाकाभिधायित्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, 'सामान्येति, 'विशेषपरत्वं' विशे-

---

तन्नयायस्तथापि शक्ततावच्छेदकभेदात् तथात्वं लौकिक वैदिकविधिलिङ्त्वावच्छेदेन शक्तिभेदान्नानार्थन्तु नैवमित्याहुः।

केचित्तु नानार्थे परस्परासङ्कीर्णार्थद्वये शक्तिद्वयं अत्र चैकशक्तिविषयकार्य्यत्वघटिते विशिष्टेऽपरशक्तिरिति नानार्थन्यायाभिधानमित्याहुः।

नन्वेवं पचतीत्यादावपि तद्धीः स्यादित्यत आह, 'लिङिति, शक्तिरेव कथं नेत्यत आह, 'सामान्येति। यथा घटपदेन नीलघटधीः शक्त्यन्तरं

त्वञ्च न वृत्त्यन्तरनिर्वाह्यं, अतएव वर्त्तमानत्वादौ न लड़ादिशक्तिरिति लोके शक्यग्रहात् न व्युत्पत्तिविरोध इति, तदसत्, लिङः कार्य्यत्वेऽशक्तौ पचिपदात् कार्य्यत्वज्ञानानुपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न चाज-

---

शवोधकत्वं, 'वृत्त्यन्तरेति लक्षणेत्यर्थः । 'अतएवेति धातुत एव वर्त्तमानत्वादिप्रकारेण क्रियाबोधसम्भवादेवेत्यर्थः, लड़ादिकन्तु तत्तात्पर्य्यग्राहकमिति भावः । एवञ्च प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपि नास्तीत्याह, 'इतीति, 'लोके' लोकस्थले, 'शक्यग्रहादिति लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वाग्रहादित्यर्थः, 'न व्युत्पत्तिविरोध इति न प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपीत्यर्थः । 'कार्य्यत्वज्ञानानुपपत्तेरिति धातुना वस्तुगत्या कार्य्यपाकाभिधानेऽपि कार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु पचेः कार्य्यत्वे लक्षणा पाके च शक्तिरुभयोः परस्परमन्वयाच्च कार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधोपपत्तिरित्यत आह, 'युगपदिति, 'उभयसाधारणेति शाब्दबोधे उभयसाधारणधर्म्मस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य प्रकारतया अभानादित्यर्थः, कार्य्यत्वत्वरूपेणैव कार्य्यत्वस्य पाकत्वावच्छिन्ने प्रकारत्वादिति भावः । ननु कार्य्यपाकत्वरूपेण कार्य्ये पाक एव धातोर्लक्षणास्तु । न च विनि-

---

विनैवेति भावः। 'अतएवेति, धातुनैव वर्त्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लड़ादिकन्तु तात्पर्य्यग्राहकमिति भावः। 'कार्य्यत्वेति कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः, अतएव घटपदादपि नीलघटधीर्न नीलघटत्वप्रकारिकेति भावः। लक्षणया तत् स्यादत आह, 'युगपदिति। न च प्रत्यक्षजयवत्

हत्त्वार्थो, उभयसाधारणस्यानुपस्थितेरिति दिक्।

गमकाभावात् प्रत्यय एव किमिति न लक्षणा धातुस्तु तत्पर्य्यग्राहकोऽस्तु सङ्ख्याया एव प्रत्ययस्य शक्यार्थत्वादिति वाच्यं। प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभङ्गापत्तेः। न चानन्तधातुषु लक्षणापेक्षया एका शक्तिर्लघीयसीति वाच्यं। लक्षणाकल्पनाया अदोषत्वात् अन्यथा प्रयजतीत्यादावुपसर्गेऽप्येवङ्क्रमेण शक्त्यापत्तेरित्यस्वरसादाह, 'दिगिति, दिगर्थस्तु कार्य्यपाके धातोर्लक्षणायां चैत्रः पचेतेत्यादौ चैत्रादेरनन्वयापत्तिः धात्वर्थ-नामार्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नतया कार्य्यत्वैकदेशे कृतौ चैत्रादेरन्वयासम्भवात् अन्यथा पचतीत्यादावपि प्रत्यये शक्तिविलोपापत्तेः धातोरेव पाकानुकूलकृत्यादौ लक्षणासम्भवात्। न च सर्व्वत्र धातौ लक्षणायां मुख्यप्रयोगालाभ इति वाच्यं। शोभनं पाचक इत्यादौ तत्सम्भवात् तत्र धातोः पाककर्त्तरि लक्षणायां सुप्विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात्, न हि धातुस्तत्प्रकृतिः, पाकादिपदे मुख्यतायाः साम्राज्याच्च। न च कृतिसाध्यत्वस्य प्रत्ययार्थत्व एव चैत्रादेः कुत्रान्वय इति वाच्यं। तदेकदेशे कृतावेव चैत्रादेरन्वयात् चैत्रादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वेऽपि विधिलिङ्स्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रत्ययार्थविशेषणतया अन्वयो व्युत्पन्नः(१) स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ वैदिकस्थले तादृश-

(१) अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति ग०।

कार्य्यत्वविशिष्टे पाके लक्षणास्तु केवलस्य विशिष्टान्यत्वादिति वाच्यं। युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्त्तृमतेन कथञ्चित्तस्योपपाद्यत्वात् तद्विरोधाङ्गीकर्त्तृमते चात्र तदभावात्। एतदभिप्रायेणैवाह, 'दिगिति। योग्यताबलान्न स्थायित्वादि-

यद्वा ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, एवञ्च लिङ्-

व्युत्पत्तिभेदस्य त्वयाभ्युपगमात् । अस्तु वा आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्यकृतेर्व्विशेष्यतयैव चैत्रादेरन्वयः कृतिसाध्यपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधस्य निरुपद्रवत्वात् । न चैवं कृतिसाध्यपाके धातोर्लक्षणापक्षेऽपि सामान्यशक्तिबललभ्यकृतेर्व्विशेष्यतयैव चैत्रादेरन्वयसम्भव इति वाच्यं । लिङः कृतौ शक्तिस्वीकारे तस्या एव साध्यतासंसर्गेण धात्वर्थविशेषणतया अनुकूलतासंसर्गेण धात्वर्थविशेष्यतया चान्वयसम्भवाद्धातोर्व्विशिष्टलक्षणाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् लाघवात् साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानविरहेऽपि क्षतिविरहात् । यदप्युक्तमत एव वर्त्तमानत्वादौ न लडादिशक्तिरिति, तदपि तुच्छं, धातोर्व्वर्त्तमानपाकादौ लक्षणायां लडर्थकृतौ वर्त्तमानत्वाद्यलाभप्रसङ्गात् । न च तत्र वर्त्तमानत्वाद्यलाभेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । तथा सति कृतिनिवृत्तावपि पाकस्य विद्यमानतादशायां पचतीति प्रयोगापत्तेः कृतेर्व्विद्यमानत्वे भाविपाकदशायां तादृशप्रयोगानापत्तेश्चेति भावः ।

नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरह इति पूर्व्वपक्षे समाधानान्तरमाह, 'यद्वेति, 'ज्ञान इति शाब्दबोधविशेषणतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकज्ञानइत्यर्थः,[१] 'पदानां' पदज्ञानानां, 'शक्तिः' शक्तिग्रहः, 'शक्यत्वादिति

(१) शाब्दबोधविषयतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थ इति ग० ।

लाभ इति मतेन कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति, एतन्मते कार्य्यत्ववत् साधनत्वबोधोऽपि शाब्दो न विरुद्ध इत्यपि बोध्यं । 'शक्यत्वादिति, ज्ञानस्येति

पदं एकचोच्चारणे स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्य्यत्वानां ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव, ततो लिङ्पदेन एकचोच्चारणे योग्यतादिवशात् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्य्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्मविलक्षणविषयं क्रियते। न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोऽनुभवो भवेत् न समुदितविषय इति वाच्यं। शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारण इति विशेषणमहिम्ना

अर्थस्य शक्यत्वेऽपि ज्ञानस्य शक्तिविषयत्वादित्यर्थः, तत्प्रकारकशक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण तदाश्रयव्यक्तिभानमिति भावः। 'लिङ्पदमेकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकमेकज्ञानमित्यर्थः, 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रहः, 'स्थायिज्ञानादिकञ्चेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञानञ्चेत्यर्थः, 'लिङ्पदेनैकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानेनेत्यर्थः। 'एकैकज्ञाने' एकैकप्रकारकज्ञाने, 'न समुदितविषय इति, सकृदुच्चरित इत्यादिनियमात्(१) इति भावः। 'शक्तिग्रहकाल इति लिङ्पदज्ञान-

---

(१) सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति नियमादित्यर्थः।

शेषः, शक्य एव शक्तेरुचितत्वादिति भावः। अर्थस्य तु शक्यज्ञानविषयतया शक्यत्वोक्तिरिति ध्येयं। 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारके स्थाय्यादिज्ञाने शक्तमित्यर्थः। अतएवाह, 'स्थायीति, प्रत्येकमिति शेषः। 'एकैकेति,

तत्सम्भवात्, नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेन च शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात्। तथाप्यमीषां समूहालम्बनं स्यान्न तु परस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्, न, साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्, न च समूहालम्बनसम्भेदः। तस्य निराकाङ्क्षविषय-

---

स्योक्तरीत्या शक्तिग्रहेत्यर्थः, तथाच तदतिरिक्तस्थले सकृदुच्चरित-इत्यादिनियम इति भावः। 'प्रमाणाभावेनेति, युगपन्नानार्थानुभवाभावेनेति भावः। 'तथापीति, वैशिष्ट्यांशे शक्तिग्रहविरहादिति भावः। 'साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षौ यौ धर्म्म-धर्म्मिणौ तदुभयगोचरैकज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहालम्बनसम्भेदः' समूहालम्बनाविशेषः। 'निराकाङ्क्षेति, आकाङ्क्षा च तन्मते पदार्थान्तरं तच्च न समूहालम्बनज्ञाने इति भावः। वृत्तिरूपा शक्तिः कार्य्यानुकूला शक्तितोऽन्यैव अतः सा साक्षादर्थनिरूपितापि सुवचा इति मतमाश्रित्यापि व्यधिकरण-

---

विशिष्टस्य प्रागनुपस्थितेरिति भावः। 'प्रमाणाभावेनेति, प्रकृते च स्वर्गकामान्वयानुपपत्तेरेव मानत्वादत एव गौरवं न दोषायेति भावः। प्रकृते नानार्थानुभवबलादेव तत्प्रवेश इत्यन्ये। 'तथापीति शक्तिग्रहकाल इव स्थाय्यादीनां वैशिष्ट्यज्ञानमभेदज्ञानं न स्यादित्यर्थः। यद्वा स्थायित्वादीनां एकस्मिन् धर्म्मिणि सामानाधिकरण्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि प्रत्येकमप्युपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः सम्भवत्येव तथाप्यभ्युपेत्य स्वमतेन समाधत्ते, 'साकाङ्क्षेति अगृहीतासंसर्गेत्यर्थः, 'सम्भेदः' अविशेषः। नन्वेवं नित्यस्थले का गतिः तत्र स्वर्गजनककार्य्याभावात् कथं वा अपूर्व्वलाभ-

त्वात्। अस्तु वोपस्थितेष्वगृही...तासंसर्गेषु स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्य्यत्वेषु शक्तिः अगृहीतासंसर्गकस्यापि विशिष्टज्ञानसमानशीलत्वात् अत उक्तन्यायेन तावद्विषयकमेकं ज्ञानं लिङ्पदेन जन्यते। एवमेवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः। ननु भव-

---

नानाधर्मविशिष्टनिरूपितैकशक्तिमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'अस्तु वेति, 'उपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेष्वित्यनेन संसर्गानन्तर्भावेन धर्म-धर्मिशक्तावपि विशकलितोपस्थितेरेवासंसर्गाग्रहसहकारेण समूहालम्बनविलक्षणशाब्दबोधजनकत्वमिति सूचितं[१]। 'शक्तिरिति शक्तिग्रह इत्यर्थः, धर्मे शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिण उपस्थितिः यथा जातिशक्त्यैव व्यक्तेर्लाभ इति भावः। अशक्यस्य वैशिष्ट्यस्याभानेऽपि न क्षतिरित्याह, 'अगृहीतेति, 'अगृहीतासंसर्गकस्य' असंसर्गाग्रहजन्यज्ञानस्य, 'विशिष्टज्ञानेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थः, 'अत-इति नानार्थेषु शक्तेरैक्यादित्यर्थः, 'उक्तन्यायेनेति तावदर्थनिरूपितैकशक्तिमत्त्वादित्यर्थः, 'एवमेव' विशृङ्खलविशेषण-विशेष्यमवगाह्यैव, 'स्वर्गादिपदेष्विति, तच्च दुःखासम्भेदादिविशिष्टसुखादेरर्थस्य प्रमाणान्तरानवगम्यत्वाद्विशिष्टविषयकशक्तिधियोऽसम्भवादिति भावः। एतच्च विधिशेषस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रेत्य, अन्यथा यत्र

---

(१) वृत्तिरूपेत्यादिः सूचितमित्यन्तः पाठः गपुस्तके नास्ति।

इति चेत्, न, अयोग्यतया स्वर्गजनकत्वांशमपहाय स्थायिकार्य्यमित्येवान्वयादित्येके। लक्षणया तथा बोध इत्यन्ये। न च वैद्यकलिङादौ का

नूक्तप्रकारेण शक्तिग्रहः तथापि लिङ्पदात् यागविषयककार्य्यानुभवे सत्यपूर्वलाभात् स्वर्गकामान्वयः सम्भवतीत्युपपादकप्रतिसन्धाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या लिङः कार्य्ये शक्तिकल्पनं । न हि प्रथममनुपपादकप्रतिसन्धानं विनार्था-

---

दुःखेन सम्भिन्नमित्यर्थवादादिविशिष्टार्थेऽपि स्वर्गपदशक्तिग्रहसम्भवात् तथोक्तरीत्यनुसरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, उपपादकप्रतिसन्धाने लिङ्पदस्य स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपस्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या कार्य्ये शक्तिः कल्प्या क्लृप्तायाञ्च शक्तौ अपूर्व्वोपस्थित्या तद्घटितस्य लिङो यागविषयककार्य्यानुभावकत्वरूपस्य उपपादकस्य ग्रहदृत्यन्योन्याश्रयमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'सम्भवति' उपपद्यते, तथाच लिङः कार्य्यानुभावकत्वं स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वोपपादकमिति पर्य्यवसितः प्रतिसन्धानाकारः, तदुपपादकत्वञ्च स्वाभावव्यापकतदभावकत्वं, स्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या तदनुपपत्तिसिद्धकार्य्यानुभावकताया अपूर्व्वानुभावकतायां पर्य्यवसानादिति भावः । कार्य्यादिपदे कार्य्यानुभावकत्वग्रहात् कार्य्यानुभावकत्वसामान्यस्योपपादकत्वग्रहे उपपाद्यवत्तया प्रतीते लिङ्पदे कार्य्यानुभावकत्वसामान्यं सिद्ध्यत् कार्य्यान्तरानुभावकत्वबाधेनापूर्व्वरूपकार्य्यानुभाव-

---

गतिः तत्र धात्वर्थसाम्यद्वारा साधनत्वज्ञानात् क्रियायामेव कार्य्यत्वान्वयादिति वाच्यं । तदतिरिक्तलिङ एव उक्तशक्तिग्रहादित्येके । लक्षणया तथान्वयइत्यन्ये ।

पत्तिः सम्भवति। न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं उपपादकशरीरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्, तत् किं य एव विशेष उपपादकः पक्षधर्म्मताबलात् सिध्यति तत्प्रतिसन्धानमर्थापत्तौ कारणं तथात्वे पूर्वं गृहीतमात्रस्य कल्प्यत्वे कल्पनोच्छेदापत्तिः। तस्मात् यथा सामान्यतोभोजनस्य पीनत्वसम्बन्धावगमात् उपपादकतर्के सति कल्पनातो विशेषावगमः यथा वा

कत्वं पर्य्यवस्यति। न च तादृशविशेषस्योपपादकत्वेन ज्ञानमर्थापत्तिप्रवर्त्तकमिति समाधत्ते, 'तत्किमित्यादिना, 'कल्पनोच्छेदापत्तिरिति देवदत्तादौ प्रतीयमानपीनत्वानुपपत्त्यापि तदुपपादकदेवदत्तीयभोजनादिरूपापूर्व्ववस्तुसिद्ध्युच्छेदापत्तिरित्यर्थः, 'पीनत्वसम्बन्धावगमात्' पीनत्वोपपादकत्वावगमात्, 'विशेषावगम इत्यनेनास्यान्वयः, 'उपपादकतर्के सतीति यदि देवदत्तो भोजी न स्यात्तदा पीनो न स्यात् इत्यादिविषयपरिशोधकतर्के सतीत्यर्थः, तदपेक्षा चानुमान इवार्थापत्तावपि बलवत्या इच्छाघटितविपरीतशङ्कासामग्र्यानिरासद्वारा इत्यवधेयं। अथ वा 'तर्कपदं संशयपरं, संशयस्य पक्षताघटकः अनुमान इवार्थापत्तावुपयुज्यते। अथ वा 'पीनत्वसम्बन्धावगमात्' पीनत्वकारणताग्रहात्, 'उपपादकतर्के' पीनत्वरूपोपपाद्ये भोजनरूपोपपादकान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, तर्कपदस्य करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानपरत्वात्, 'कल्पनातः' कल्पनासामग्रीतः,

न हि तन्मते कल्प्यज्ञानमपि पूर्व्वं मृग्यते इति चिन्त्यं। ननु

सामान्यशक्तव्यक्तिवाचकपदेन समभिव्याहारवशाद्विशेषाभिधानमेवमत्रापि कार्य्यमात्रवाचकत्वे कार्य्यविशेषलाभः सम्भवतीति तर्क्कितोपपादकप्रतिसन्धानाद्भवत्यर्थापत्त्या शक्तिकल्पनं, यागविषयकञ्च कार्य्यं न घटादि तस्य सविषयकत्वाभावात्, विषयत्वञ्च ज्ञानघटयोरिव स्वभावसम्बन्धो वा तन्निरूपणाधीननिरूप-

---

'विशेषावगमः' भोजनत्वेन वस्तुगत्या अपूर्व्वदेवदत्तीयभोजनव्यक्तिसिद्धिः। प्रमाणान्तरादपूर्व्वव्यक्तिलाभस्थले सामान्यतः सिद्धिं दृष्टान्तयति, 'यथा वेति, 'समभिव्याहारवशात्' समभिव्याहृतानयनाद्यबाधात्, 'विशेषाभिधानं' अपूर्व्वव्यक्तिविशेषलाभः, 'कार्य्यमात्रवाचकत्वे' कार्य्यसामान्यानुभावकत्वे, सिध्यतीति शेषः। 'कार्य्यविशेषलाभः' कार्य्यत्वेनापूर्व्वरूपकार्य्यानुभावकत्वलाभः। अपूर्व्वलाभवीजं कार्य्यान्तरस्य यागाद्यन्वयायोग्यत्वरूपं दर्शयति, 'यागेति, 'सविषयकत्वाभावादिति यागविषयकत्वाभावादित्यर्थः, 'विषयत्वञ्चेति, प्रकृतइति शेषः। यागापूर्व्वयोस्तादृशस्वरूपसम्बन्धे मानाभावादाह, 'तदिति तन्निरूपणाधीननिरूपणविषयत्वमित्यर्थः, 'तत्' अपूर्व्वं। नन्वेवं यागविषयकयत्किञ्चिन्निरूपणव्यक्तेर्घटादिनिरूपणस्याप्यधीन-

---

शाब्दबोधे घटादिकार्य्यान्वय एव कथं नेत्यत आह, 'यागेति। नन्वपूर्व्वमपि घटवन्निर्व्विषयकमेवेति कथं तथेत्यत आह, 'विषयत्वञ्चेति तद्विषयकत्वस्येत्यर्थः। 'ज्ञानेति घटज्ञानस्येत्यर्थः। ननु स्वभावसम्बन्धो विषयादिसाधारण इत्यत आह, 'तन्निरूपणेति यागनिरूपणाधीन-निरूपणत्वमि-

णत्वं वा तत्समानसंवित्संवेद्य[illegible]ता व्यावृत्तसाधनत्वं वेति। अस्ति हि याग-दान-होम[illegible]पूर्वाणां तुल्य-

तया घटादेरपि यागविषयकत्वापत्तिः। न च तन्निरूपणाधीन-माचविषयत्वं तद्विषयत्वमिति वाच्यं। अपूर्व्वमप्रतीत्यापि याग-पदादितो यागप्रतीतेरसम्भवापत्तेरित्यत आह, 'तदिति। ननु तत्समानसंवित्संवेद्यत्वं तद्विषयकधीविषयत्वं तद्विषयकयावद्धीविष-यत्वं वा, नाद्यः यागे घटादिविषयत्वस्याप्यापत्तेः, नान्यः यागे-ऽपूर्व्वविषयत्वस्याप्यनापत्तेरित्यत आह, 'व्यावृत्तेति असाधारण-कारणत्वमित्यर्थः, यागविषयककार्य्यत्वरूपेण ध्वंसभानवारणाया-साधारणत्वप्रवेशः। वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमसुखं पश्येदित्यत्र पुरुषोत्त-मसुखदर्शनविषयककार्य्यत्वरूपेण संस्कारभानवारणाय तत्प्रवेशः, असाधारणत्वञ्च अन्वयितावच्छेदकव्याप्यनानाव्यक्तिवृत्तिधर्म्मावच्छिन्न-त्वमित्येव सारं। असाधारणकारणत्वमेव व्यवस्थापयति, 'अस्ति हीति, 'तुल्यरूपेति, यागनिष्ठतत्कारणतायाः सकलकार्य्यसाधारण-

त्वर्थः, एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसक्तमत आह, 'तत्समानेति, यदा कदाचित् समानवित्तिवेद्यत्वं घटादावपि नियमेन प्रकृतेऽप्यसम्भवतीत्यत-आह, 'व्यावृत्तेति व्यावृत्तसाधनत्वं यागस्य विषयत्वं तत्साध्यत्वमपूर्व्व-सविषयकत्वं इत्यर्थः, एतच्च प्रागनुपस्थितमपि संसर्गमर्य्यादया भासत इति स्मर्त्तव्यं। व्यावृत्तत्वमुपपादयति, 'अस्ति हीति, अनभिसंहितपरस्वत्वापत्ति-फलस्त्यागो यागः, अभिसंहितपरस्वत्वापत्तिफलस्त्यागो दानं, देशविशेष-गतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकस्त्यागो होम इत्याहुः। 'तुल्येति यागापूर्व्वस्य दाना-दिव्यावृत्तो यागः कारणमेवमन्यत्रापीत्यर्थः। यद्यप्येतदपि तज्जन्यस्वर्गादा-

रूपसाधनान्तरव्यवच्छेदकं प्रत्येकमात्रजन्यत्वं । तदुक्तं, "विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतिर्बन्ध उच्यते । विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः" इति । ननु येन रूपेण शक्तिग्रहः तेन रूपेण कार्य्यत्वशक्तात्लिङ्पदाल्लक्षणया कार्य्योपस्थितौ योग्यतादिवशादपूर्व्वला-

ज्ञानाद्यात्मककारणान्तरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः, 'प्रत्येकमात्रजन्यत्वं' यागादिप्रत्येकमात्रनिष्ठजनकतानिरूपकत्वं । विषयशब्दस्य व्यावृत्तजनकताश्रयवाचित्वे साधकमाह, 'तदुक्तमिति, 'विशेषार्थः' व्यावृत्तत्वार्थः, 'बन्धः' जननं, 'सिनोतीतीति, व्युत्पत्त्येति शेषः, 'नियामकः' व्यावृत्तजनकताश्रयः । 'शक्तिग्रह इति मीमांसकस्य तव शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'तेन रूपेणेति 'कार्य्योपस्थितावित्यत्रान्वेति, अतएव[१] शक्तिलाघवं लौकिकव्युत्पत्त्यनतिक्रमश्च भवतीति भावः । ननु अपूर्व्वस्य शक्यसम्बन्धितया अनवगमात् कथं लक्षणयोपस्थितिः

(१) एवञ्चेति ग० ।

वतिप्रसक्तं तथापि तद्व्यावृत्तं निर्व्वाच्यं, एतदतिप्रसक्तिर्न दोषायेत्यप्याहुः । वस्तुतः स्वभावसम्बन्धविशेष एवेतरव्यावृत्तस्तदिति बोध्यं । अत्र वृद्धसम्मतिमाह, 'तदुक्तमिति, 'विशेषेणेति अन्यतो व्यावृत्त्या असाधारणेनेत्यर्थः, 'सिनोति' सम्बध्नाति जनयतीति यावत् । ननु वेदेऽपि लिङः कार्य्यत्वमात्र एव शक्तिरस्तु धर्म्मिणोऽन्यलभ्यत्वादित्याशङ्कते, 'नन्विति, तथाच न व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति भावः । 'कार्य्योपस्थिताविति येन रूपेण लभ्यते शक्तिः तेन रूपेण लक्षणया कार्य्योपस्थिताविति बोध्यं । ननु लक्ष्यापूर्व्वा-

भोऽस्तु कार्य्यस्मरणं हि [illegible]भिधानोपयोगि न त्वपूर्वस्मरणं तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः, कार्य्यञ्च शक्यकार्य्यत्वसम्बन्धितयावगतमेवेति चेत्, न, लिङो लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभावकत्वात्। न चेतरान्वितस्वार्थशक्तस्य यज्यादिपदस्येतरदपूर्वमादायानुभावकत्वमिति वाच्यं। इतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे हि पदानां शक्तिर्न त्वितरच गौरवात् पदान्तरलभ्य-

स्यादित्यत आह, 'कार्य्यस्मरणं हीति कार्य्यत्वरूपेण यत्किञ्चित्-कार्य्यस्मरणं हीत्यर्थः, अन्यथा कार्य्यशक्त्यभ्युपगमेऽप्यगतेरिति भावः। 'तच्च' कार्य्यत्वप्रकारककार्य्यस्मरणञ्च, 'पदेन' लिङ्पदेन, 'पदार्थेन वा' शक्त्या लिङ्पदोपस्थापितेन कार्य्यत्वेन वा, एतच्च लक्षणायां मुख्यार्थ एव पदस्मारितो लक्ष्यार्थस्मारक इति सम्प्रदायमतानुसारेणोक्तं। 'कार्य्यञ्चेति कार्य्यत्वरूपेण यत्किञ्चित् कार्य्यञ्चेत्यर्थः। 'अपूर्व्वाननुभावकत्वादिति अपूर्व्वाननुभावकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते, 'न चेति, 'इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य' इतरान्वितस्वार्थानुभवशक्तस्य, इतरनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताशाल्यनुभवशक्तस्येति यावत्, 'यज्यादिपदस्य' यज्यादिपदस्यैव, 'इतरोपलक्षितेति इतरविषयत्वाविशेषितस्वार्थानुभवत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, 'न त्वितरच' न

स्मरणे कथं लक्षणेत्यत आह, 'कार्य्यस्मरणमिति, अन्यथा शक्तिपक्षेऽप्यप्रतीकार इति भावः। पूर्व्वस्यैव तीरस्मारकत्वमिति मतेनाह, 'पदार्थेनेति। न च कार्य्यत्वोपस्थितिः शक्त्यैवेति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, विधि-

त्वाच्च । लक्षणायाञ्च तीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्था-नुभावकत्वमितरपदस्य तीरस्य तु संस्कारादुपस्थिति-रसन्निहितेनान्विताभिधानाभावात् । न चापूर्वं सं-

---

त्तितरत्व-विषयत्वमन्तर्भाव्य । नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यत्र कथं तीरवृत्तित्वानुभवः(१) इत्यत आह, 'लक्षणायाञ्चेति गङ्गायां घोष-इत्यत्र चेत्यर्थः, 'तीरोपलक्षितेति वस्तुगत्या तीरनिरूपितवृत्तिता-शालीत्यर्थः, 'इतरपदस्य' घोषादिपदस्य, न तु तीरानुभावकत्व-मिति शेषः । 'तीरस्य' तु तीरवृत्तित्वस्य तु, तथाच लक्षणास्थले लक्ष्यस्मृतिरेव न तु तत्र तस्य शाब्दानुभवे प्रवेश इत्यभिमानः । नन्वन्वयबोधे तीरवृत्तित्वस्याप्रवेशे किं तस्य स्मृतेरित्यत आह, 'असन्निहितेनेति अनुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति, तीर-वृत्तिर्घोष इति विशिष्टव्यवहारासम्भवादित्यर्थः, तथाच साकाङ्क्ष-ज्ञानद्वयस्यैव तत्र विशिष्टव्यवहारजनकत्वमिति भावः ।

पितृचरणास्तु ननु यदि तीरवृत्तित्वस्य संस्कारादुपस्थितिस्तदा कथं न शाब्दानुभवे भानमित्यत आह, 'असन्निहितेनेति शक्त्या-नुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति शाब्दानुभवासम्भवादित्यर्थ-इति प्राहुः ।

---

(१) तीरवृत्तित्वान्वय इति क० ।

त्वस्य केवलान्यतया प्रकृष्टजयवत्तदभ्युपगमात् । तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र का गतिरित्यत आह, 'लक्षणायाञ्चेति, 'असन्निहितेनेति अनासन्नेनेत्यर्थः, पदजन्योपस्थितेरेवासत्तित्वादत्र च पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वाभ्युपगमादिति

स्कारविषयः। किञ्च यजिपदस्य स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इत्यनुभवो भवेत् लक्षणायामितरपदस्य लक्षणीयविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्। न चैतादृशो बोध आकाङ्क्षितः। न च यागाविशेषितकार्य्यमात्रेण स्वर्गकामान्वयः प्रतीयते, किन्तु यागविषयक-

ननु प्रकृतेऽप्यपूर्व्वस्य संस्कारादुपस्थितिरस्त्वित्यत आह, 'न चेति। ननु लक्षणायां लक्ष्यस्मृतिरेव यदि तदा तव नये अपूर्व्वानुपस्थिततीरवृत्तित्वं न प्रतीयेतेत्यत आह, 'किञ्चेति। ननु तथैवानुभवोऽस्तु को दोष इत्यत आह, 'न चेति, 'आकाङ्क्षितः' यागविषयकं कार्य्यं कृतिसाध्यं भवत्वित्यपूर्व्वविषयकचिकीर्षाजनकः। नन्वेतादृशबोधस्य तादृशापूर्व्वविशेष्यकचिकीर्षां प्रत्यजनकत्वेऽपि न क्षतिस्तस्याप्रवर्त्तकत्वादित्यस्वरसादाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यादिति शेषः। 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकाम-

भावः। ननु त्वन्मतेऽर्थाध्याहारवदासन्नत्वमितरपदेनानुभवविषयः स्यात्, किञ्च तीरस्य शाब्दबोधविषयत्वमवश्यं वाच्यं। अन्यथा विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः, तथाच यथा तत्र शाब्दत्वं तथा प्रकृतेऽपि कार्य्यस्मरणे सति समानप्रकारकत्वस्य नियामकत्वेन योग्यतया शाब्दानुभवोऽपूर्व्वमादाय पर्य्यवस्येदित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'लक्षणायामिति, यद्यपि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ व्यभिचारः, तथापि व्यभिचारममुं 'यथा हि मञ्चा इत्यादिना हि कृत्वो ग्रन्थकार एवाग्रे विभावयिष्यतीति बोध्यं। ततः किमित्यत आह, 'न चेति, कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादित्याङ्कः, तच्चिन्त्यं, कार्य्यांशे कार्य्यत्वप्रकारकत्वस्याविरोधात्। तस्मात् स्वर्गकामबोधकं यागविषयकं कार्य्यमिति कार्य्यविशे-

कार्य्यविशेषे, तथा दत्तमार्गविधबोधार्थं लिङः कार्य्ये शक्तिरेवेति । ५४

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्व्ववादपूर्व्वपक्षः ।

कृतिसाध्यत्वान्वयः । 'यागविषयकेति यागविषयकतया भाते कार्य्य-विशेषे इत्यर्थः, तथैवानुभवादिति भावः । 'तथाचेति, लक्षणाया-लक्षणीयविशेषणकतया अनुभवजनकत्वनियमादिति भावः । अत्र मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादौ व्यभिचारो ग्रन्थकृतैव स्वयं वक्ष्यते इति नासङ्गतिः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये अपूर्व्ववादपूर्व्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

व्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्तदनाकाङ्क्षितत्वमिति मन्तव्यं । ननु स्वर्ग-कामकार्य्यमित्येव ज्ञानं कार्य्यविशेष्यकतया प्रवर्त्तकमस्त्वित्यत आह, 'न

अथापूर्ववादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यता अनाप्तोक्ते पयसा सिञ्चतीत्यत्र सत्यप्यन्वयप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वे बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् । अथ योग्यत्वेऽपि स्वबाधकप्रमाविरहः कारणं तर्हि सोऽप्यवश्यापेक्षणीयइति लाघवात् सैव योग्यता, एवञ्च तदेव योग्यमयोग्यञ्च स्यादिति चेत्, सत्यं, यथा दशाविशेषे तदेव साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षमासन्नमनासन्नञ्च तथा स्वबाधक-

अथापूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं ।

'अनाप्तोक्त इति करकाभिप्रायप्रयुक्त इत्यर्थः, 'द्रवद्रव्यत्वे' द्रवद्रव्यत्वज्ञाने, 'योग्यत्वेऽपि' योग्यताज्ञानेऽपि, 'स्वबाधकप्रमेति, 'प्रमापदमत्र निश्चयपरं, तेनाप्तोक्ते बाधभ्रमदशायां नातिप्रसङ्गः । शङ्कते,(१) 'एवञ्चेति, 'तदेव साकाङ्क्षमिति अजनितान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा

(१) यद्योग्यं तत् सर्व्वदैव योग्यं यदयोग्यं तत् सर्व्वदैवायोग्यं इत्यभिप्रायेण शङ्कत इत्यर्थः ।

चेति । लाघवतोऽभ्युपगमवादेनाह, 'तर्हीति । न चैवं स्वबाधकभ्रमदशायामन्वयबोधापत्तिः, प्रमापदस्य निश्चयपरत्वात् । 'साकाङ्क्षमिति अन्वयबोधजननाजननदशायां साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षञ्च, एवं स्मरणास्मरणदशायां आ-

प्रमा-तद्विरहदशायां तद्वाक्यार्थान्वयबोधे योग्यमयोग्यञ्चा-भिधीयते, स्वबाधकप्रमायां तद्विरहे वा योग्यायोग्य-ताव्यवहारदर्शनात् स्वबाधकप्रमाविरहदशायां यो-ग्यतादिसत्त्वेऽपि वह्निना सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधः अ-प्रमादोषवत्पुरुषप्रणीतत्वात्। सामान्यभानस्य किञ्चि-द्विशेषभाननियतत्वात् विशेषाभाने कथं तद्भासत इति चेत्, न, वस्तुगत्या परम्परासाधनं विशेषो भासत एव परम्परासाधनत्वन्तु प्रकारो न भासते तत्प्र-कारभाने हि परम्पराघटकज्ञानस्य हेतुत्वात्, यथा

इत्यभिप्रायेणेदं, स्वीयबाधनिश्चयाभावस्य योग्यतात्वे साधकमाह, 'स्वबाधकेति। नन्वेवं स्वीयबाधनिश्चयविरहदशायां बाधितार्थक-स्यापि योग्यत्वे तत्रान्वयधीः प्रमा स्यादित्यत आह, 'स्वबाधकेति, 'दोषवदिति, तथाच दोषाभाव एव शाब्दप्रमाप्रयोजक इति भावः। शङ्कते, 'सामान्येति, 'विशेषाभान इति परम्परासाधनत्वाभान-इत्यर्थः, साक्षात्साधनत्वस्य च बाध इति शेषः। 'यथेति, छिद्रेन-

---

सन्नमनासन्नस्चेत्यर्थः। नन्वेवं शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतासत्त्वे कथं शाब्द-भ्रम इत्यत आह, 'स्वेति। यद्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यं करणापाटवजन्यञ्च वाक्यं दोषजन्यत्वेऽपि प्रमाजनकं, तथापि वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः तद-भावो दोष इति मते तात्पर्य्यं। तथाच यागे स्वर्गसाधनत्वान्वयो नायोग्यता-पराहत इति भावः। भाव शङ्कते, 'सामान्येति, 'तथा सतीति। यद्यपि

घटेन जलमाहरेत्यत्र यो[illegible]थीश्छिद्रेतरघटे घटत्वेन भासते न तु छिद्रेतरत्वेन तथा चेति लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन घटानन्वयप्रसङ्गात् उभयसाधारणरूपेणानुपस्थितेश्च नाजहत्स्वार्था। अथ

राभिन्नघटत्वरूपेण घटपदस्य लक्षणामविदुषः पुरुषस्येति शेषः। 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतराभिन्नत्वेनेत्यर्थः, 'लक्षणेति छिद्रेतरे घटपदस्य लक्षणेत्यर्थः, 'घटानन्वयेति घटत्वेन घटानन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादेकपदवृत्त्युपस्थापितयोः कृतिवर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तस्थले परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाच्चेति भावः। ननु यत्किञ्चिद्धर्म्मेण छिद्रेतरत्व-घटत्वे अनुगतीकृत्य तद्धर्म्मावच्छिन्नत्वरूपेण घटपदस्य घटे अजहत्स्वार्थलक्षणास्त्वित्यत आह, 'उभ-

---

युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्त्तृमते प्रकृष्टजयवत्त्वेन भानं सम्भवति, तथापि यत्र न तथा तात्पर्य्यं तत्र योग्यतादिज्ञानसत्वे शाब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पने मानाभावान्न तथात्वेन भानमित्यत्र तात्पर्य्यं। तन्मते गङ्गातीरत्वेन यथा न शाब्दबोधः स्वाकाङ्क्षाविरहात्तथा प्रकृतेऽपीत्यन्ये। 'संस्कारेति संस्कारसहकृतस्य घटपदस्यैव तदुपस्थापकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि प्रकृत्यर्थतया छिद्रेतरत्वावच्छेदेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः। न च वृत्त्या प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वं, गौरवादित्याशयः। 'शब्देति, वृत्त्येति शेषः, अन्यथोक्तन्यायेन तीरेऽपि सप्तम्यर्थान्वयसम्भवे लक्षणोच्छेदः स्यात् पदात् समवायसम्बन्धेनाकाशोपस्थितौ तदन्वयबोधापत्तेश्चेति बोध्यं। नन्वेतावता स्मरणनियमसम्भवेऽप्यन्वयानुभवप्रवेशेन हेतुरुक्तः। न चोपस्थितपरित्यागे बीजाभावान्नियतोपस्थितं शब्दाश्रयत्वमादायैवानुभव इति वाच्यं। छिद्रेतरत्वेऽपि

संस्कारात्तदुपस्थितेः । ... सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थो नान्वीयेतेति वाच्यं । प्रकृत्यर्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः लक्षणीयान्वयानुरोधात्। स च संस्कारसहकारात् प्रकृतेऽपि। न च तस्यानियतोद्बोधकान्न नियता तदुपस्थितिः। फलबलेन तथा कल्पनादिति चेत्, न, शब्दोपस्थापितेनैव शब्दस्यान्वयबोधकत्वात् । न चैवमाकाशपदा-

येति, 'अनुपस्थितेरिति घटत्व-छिद्रेतरत्वयोः शाब्दबुद्धिविषयत्वाभावादित्यर्थः । 'संस्कारादिति, वृत्त्यतिरिक्तयत्किञ्चित्सम्बन्धेन घटपदादिति शेषः । 'तदुपस्थितिः' घटत्वेन घटोपस्थितिः, लक्षणया च घटपदाच्छिद्रेतरोपस्थितिरिति शेषः, अतो न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति भावः । 'तत्र' घटत्वविशिष्टे घटे, 'प्रकृतिप्रतिपाद्यः' प्रकृतिजन्यस्मृतिविषयः, न तु शक्त्या प्रकृतिस्मारितः, 'संस्कारसहकारादिति, वृत्त्यतिरिक्तप्रकृतिसम्बन्धज्ञानजन्यस्मृतिविषयत्वेनेति शेषः। 'तस्य' संस्कारस्य, 'अनियतोद्बोधकादिति वृत्त्यतिरिक्तघटपदसम्बन्धज्ञानरूपस्योद्बोधकस्यानियतत्वादित्यर्थः, 'तदुपस्थितिरिति, स्यादिति शेषः । 'तथा कल्पनात्' नियतोद्बोधकत्वकल्पनात्, 'शब्दोपस्थापि-

तथात्वापत्तेः । यदि च तत्तन्नियतोपस्थितिकं, तदाऽऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन शक्तिग्रहे शब्दाश्रयत्वस्यापि तथात्वाभावात् तुल्यं वृत्त्यनुपस्थापितस्याप्यन्वये प्रागुक्तदोषस्य, वृत्त्युपस्थापितत्ववन्नियमत इत्यादेरपि तत्प्रयोजकत्वकल्पने

शक्यस्य संस्कारोपस्थितस्य ... त्वस्य कथं शाब्दानुभवविषयत्वमिति वाच्यं। नियमतस्तद्धर्म्मवत्त्वेनोपस्थिते यत्र शक्तिग्रहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्म्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेऽपि उद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात्। अस्तु

तेनैवेति वृत्त्या शब्दोपस्थापितेनैवेत्यर्थः, 'शाब्दानुभवविषयत्वमिति आकाशपदजन्याकाशानुभवविषयत्वमित्यर्थः, 'नियमतः' निश्चयतः, तृतीयान्तात्तसिः, अभेदश्च तृतीयार्थः, अन्वयश्चास्य 'शक्तिग्रह इत्यनेन, 'यत्र' धर्म्मिणि, 'तत्स्मरणजनकेति शक्तिग्रहसहकारेण तद्धर्म्मिस्मरणोपधायकेत्यर्थः, 'तद्धर्म्मविषयतेति तद्धर्म्मस्मृत्युपधायकतेत्यर्थः, 'विषयतापदस्य व्यापारानुबन्धिविषयतापरत्वात्, 'तदुद्बोधकादेवेति आकाशोद्बोधकाच्छब्दाश्रयत्वविशिष्टे आकाशे आकाशपदशक्तिग्रहादेवेत्यर्थः, 'तदंशेऽप्युद्बोधनियमेनेति शब्दाश्रयत्वांशेऽपि स्मरणनियमेनेत्यर्थः, 'अशक्यस्यापि तस्येति आकाशनिष्ठाकाशपदवृत्त्यविषय-

---

गौरवं। किञ्चैवं गोत्वादिकमपि शब्दाश्रयत्ववन्न शक्यं स्यादित्यस्वरसादाह, 'अस्तु वेति, तथाच वृत्त्युपस्थापितमादायैवान्वयबोधः छिन्नेतरत्वन्तु न तथेति भावः। 'नियमत इति, नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियतोपस्थितिरत एवानुपदं तथैव वक्ष्यति तथाच कथं तत्र शक्तिरिति चेत्। अत्राहुः, नियमतोऽनुपस्थितावपि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं विनिगमकाभावादन्वादिपदवन्नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेः। न चैकस्यां व्यक्तौ नानैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं। अप्रयोजकत्वात्। किञ्च त्व-तलोर्मुख्यार्थत्वेनोप-

वा तदपि शक्यं तदंशस्य नियमत उपस्थितिः सहप्रयोगस्य वाच्यार्थपरत्वेनाप्युपपत्तेः। वस्तुतस्तु नियत-

स्यापि[१] शब्दाश्रयत्वस्य भानादित्यर्थः, तथाच स्वप्रकारकपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमेव विधेयतातिरिक्तस्वप्रकारताकशाब्दबोधे तन्त्रं न तु स्वप्रकारकस्वनिष्ठपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमिति भावः। ननु तथापि शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्यविषयत्वे आकाशपदशक्तिप्रमाजन्याकाशोपस्थितौ कथं तस्य नियमतः प्रकारत्वं तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वस्य व्याप्यत्वादिति तटस्थाशङ्कायामाह, 'अस्तु वेति, 'तदपि' शब्दाश्रयत्वमपि, 'शक्यं' विशेषणीभूयाकाशपदशक्तिविषयः, 'नियमत उपस्थितिः' नियमेनाकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिः। ननु

(१) आकाशपदशक्यविषयस्यापीति क०।

प्रत्तावुपचरितार्थत्वे मानाभावादिति। वस्तुतस्तु लाघवाच्छब्दाश्रयत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिकमपि गौरवात्। क्वचित्तथात्वेन शक्तिभ्रमात्तदुपस्थितेः। अन्यथा कम्बुग्रीवत्वादिनापि शक्तिग्रहात्तदुपस्थितौ तदपि शक्यं स्यात्। यदि च लाघवात् घटत्वमेव तथेति तत्र शक्तिग्रहो भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति न नानार्थत्वमिति। नन्वेवं घटः कुम्भइतिवदाकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगो न स्यादत आह, 'सहेति, आकाशपदवाच्य इति तदर्थः। 'वस्तुतस्त्विति तथाच नियतानुपस्थितस्यापि शक्यत्वं विनिगमकाभावेन नानार्थत्वमन्यथा न तथेत्यन्यदेतदिति भावः। शक्यभावपक्षे संस्कारस्य कदाचिदनुद्बोधमभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, अना-

तोपस्थितिरेव नास्ति। किन्तु [illegible]पदादपि निर्व्वि-

शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशं शब्दस्येति सह प्रयोगोऽनुपपन्नः आश्रयत्वस्य षष्ठ्यर्थतया पचन् पचतीतिवन्निराकाङ्क्षत्वादित्यत आह, 'यद्वेति, 'वाच्यादीति आकापदस्याकाशपदवाच्यादिपरत्वेनापीत्यर्थः, 'आदिपदात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपरत्वपरिग्रहः। 'नियतोपस्थितिरेव नास्तीति आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिरेव न नियतेत्यर्थः, कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्व-केवलद्रव्यत्वादिप्रकारेणाप्युपस्थितेरिति भावः। ननु तद्धर्म्मविशिष्टविशेष्यकतद्धर्म्मावच्छिन्नशक्तिसंसर्गकज्ञानमेव तद्धर्म्मप्रकारकशाब्दबोधकारणमन्यथा घटादिपदस्यापि घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वविलोपापत्तेः उक्तरीत्यैव घटत्वादेः शक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि शाब्दबोधे भानसम्भवात्। न च तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वव्याप्यतया घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धिरिति वाच्यं। आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वेनेव घटादिपदशक्तिप्रमयापि घटत्वादिना नियतोप-

---

काशपदान्निष्प्रकारकमेवाकाशस्मरणं स्मृतेर्विशिष्टज्ञानत्वस्य नियमोऽसिद्ध एवेति भावः। न चाकाशोऽन्वयमित्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथमभेदान्वय इति वाच्यं। विभक्त्युपनीतसंख्यामादाय तथात्वादित्याहुः। 'तवापीति, न चान्वयप्रकारकतया साधनत्वं शाब्दमिति, काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेवेति च परेण प्रागभिधानात्तद्विरोधः। मतान्तरेणास्योक्तत्वादित्येके।

कल्पकं तर्ह्यन्वयबो[illegible]मितरान्वयानुपपत्त्यभावा-त्

स्थितेरसिद्धत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकघटत्वावच्छिन्नघटपदशक्तिप्रमया तादृशकेवलघटपदशक्तिप्रमया वा द्रव्यत्वादिप्रकारेणापि घटोपस्थितेः, परन्तु तदुपस्थितिर्न शाब्दबोधाङ्गमित्येवाभ्युपगमात् तावता घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धावपि हरिपदादेश्चन्द्रत्वादौ शक्तिविलोपापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तत्र कदाचित् सिंहत्वादिनाप्युपस्थितेः सर्व्वसिद्धत्वात् तथाचाकाशपदाशक्यतावच्छेदकस्य शब्दाश्रयत्वस्य कुतः शाब्दबोध इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'पदादपीति द्रव्यादिपदादिवाकाशादिपदादपीत्यर्थः, शक्त्येति शेषः, 'निर्व्विकल्पकं' आकाशादेः शब्दाश्रयत्वाद्यप्रकारकमेव शाब्दज्ञानं। न चैवं तत्र कः प्रकार इति वाच्यं। सङ्ख्यादेः पदान्तरोपस्थितस्यैव तत्र प्रकारत्वसम्भवादिति भावः ।

मीमांसकः शङ्कते, 'तर्हीति अपूर्व्वस्यावाच्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयबोधेति स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयबुद्धिदशायां यथा नापूर्व्वप्रत्ययस्तथेत्यर्थः, 'अन्वयानुपपत्त्यभावादिति तादृशान्वयबुद्धिदशायां स्वर्गोपधायकव्यापारोपधायकत्वं विना यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्बन्धोऽनुपपन्न इति स्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्तिज्ञानाभावादि-

---

विशेषरूपेणाग्रिमबोधमभिप्रेत्येदमित्यन्ये । न चौपादानिकस्वर्गसाधनत्वपक्षे कथं योग्यताग्रहः, यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवानन्तरमनुपपत्तिप्रभवेष्टसाधनताज्ञाने सति स्वर्गकामबोधकयागविषयककार्य्यमित्यनुभवादित्याहुः । कार्य्यत्वमात्रं नित्यस्थलवन्नानुपपन्नं स्वर्गकामकार्य्यत्वं तदा

दग्रेऽपि कल्पना न स्यादिति [illegible] तर्हि तवापि कार्य्यताबोधानन्तरं औपादानिकसाधनताबोधो न स्यात् औपादानिकबोधेऽनुपपत्तिबोधस्य हेतुत्वात्, कल्पना-

त्यर्थः, 'अग्रेऽपि' तादृशान्वयबुद्ध्युत्तरमपि, 'कल्पना न स्यादिति निरुक्तान्वयानुपपत्तिज्ञानादपूर्व्वकल्पना न स्यात्, प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायां अनुपपत्तिज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः। तथाचापूर्व्वासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। 'तर्हीति यदि प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं तदेत्यर्थः, 'कार्य्यताबोधानन्तरमिति अपूर्व्वनिष्ठकार्य्यताबोधानन्तरमित्यर्थः, 'औपादानिकेति यागे काम्यसाधनत्वविशिष्टकामिकार्य्यत्वप्रकारकौपादानिकबोधो न स्यादित्यर्थः, अपूर्व्वकार्य्यताबोधदशायां यागविषयककार्य्यस्य कामिकार्य्यत्वं न यागकृतिं विना सा च कृतिर्न यागस्य कामिकार्य्यत्वविशिष्टकाम्यसाधनताधियं विना[१] इत्यनुपपत्तिज्ञानाभावादिति भावः। ननु प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतावेव प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं औपादानिकबोधस्य न तथेत्यत आह, 'औपादानिकेति औपादानिकशाब्दबोधेऽपीत्यर्थः, 'अनुपपत्तिबोधस्य' प्रतीतानुपपत्तिबोधस्य, 'हेतुत्वादिति, भवन्नये हेतुत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षत्वादिवदौपादानि-

(१) कामिकार्य्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताधियं विनेति ग०।

कप्रतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रभवतज्ज्ञानमिति चिन्त्यं।

ननु दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तयोग्यतापक्षे प्रागुक्तं तच्च भ्रान्त-प्रता-

शाब्दोच्छेदश्चैवं स्याद्[illegible]नुपपत्तिमूलकत्वात् कल्प-
ना

कत्वमप्यनुभवलव्याप्यो धर्म्मविशेषः, स च जातिरूप उपाधिरूपोवे-
त्यन्यदेतत् । तदवच्छिन्नं प्रति च प्रतीतानुपपत्तिप्रतिसन्धानसचिवः
शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुरतएवानुपपत्तिसचिवः शब्द-
एव पञ्चमं प्रमाणमिति तव सिद्धान्तादिति भावः । 'एवं स्यादिति
प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानस्या-
पेक्षितत्वे सति स्यादित्यर्थः, 'कल्पनाया इति, कल्पनात्वमर्थापत्तित्व-
व्याप्यो जातिविशेषस्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतीतानुपपत्तिज्ञानं कारण-
मिति तव सिद्धान्तादिति भावः । ननु स्वीयबाधनिश्चयविरहो न
योग्यता तथा सति शाब्दप्रमां प्रति अनुगतकारणालाभात् । न च
दोषाभाव एव तथा, भ्रान्त-प्रतारकवाक्य-शुकादिविसंवादिवाक्ययो-
रव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेः शाब्दसामान्यं प्रति क्लृप्तकारणभावस्यैव विशेष-
रूपेण शाब्दप्रमाहेतुत्वनियमविलोपापत्तेश्च । अतएव स्व-परसाधा-
रणबाधकप्रमाविरह एव स्वरूपसन् शाब्दप्रमाहेतुरित्यपि न तस्य
शाब्दसामान्यकारणत्वेनाक्लृप्तत्वादतः स्व-परसाधारणबाधकप्रमावि-
रह एव योग्यता वाच्या सा च न स्वरूपसती शाब्दसामान्यहेतुः
शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तेः किन्तु तज्ज्ञानं शाब्दसामान्यहेतुः तत्प्रमा
च शाब्दप्रमायामित्येवोपेयं, तथाच प्रकृते यागे परकीयबाधक-

रकवाक्ये तदभावादयुक्तं, आवश्यकयोग्यताप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवोपपत्तौ
च क्व यथार्थवाक्यार्थज्ञान-तदभावयोर्गुण-दोषतया हेतुत्वकल्पना गौरवात्,
किञ्च परबाधकप्रमानिश्चये स्वबाधकप्रमाविरह-तन्निश्चयदशायामपि न

नायाः। वस्तुतस्तु बाधकप्रमाविरहस्य योग्यतात्वे संशयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव तस्य प्रयोजकं तेन यत्र बाधकप्रमानिश्चयस्तत्रैवान्वयबोधाभावोऽन्यत्र तु तद्धीमात्राच्छाब्दबोध इति यागेऽपि योग्यतासंशये-नान्वयबोधाप्रतिबन्धः बाधसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात्[१]। अपूर्ववाच्यत्वे-

---

प्रमाविरहस्य निश्चेतुमशक्यतया कथमन्वयधीरित्यत आह, 'वस्तु-तस्त्विति, 'बाधकप्रमाविरहस्य' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य, 'योग्यतात्वे' योग्यतात्वेऽपि, 'अन्यत्र त्विति यत्र न बाधकप्रमानिश्चय-एवेत्यर्थः, 'तद्धीमात्रात्' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहज्ञानमा-त्रात्। ननु स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहसंशये तदाहितबाधसंश-यस्यावश्यकत्वात् कथं शाब्दबोध इत्यत आह, 'बाधसंशयस्येति, 'अनुमानादीति सन्दिग्धसाध्यकानुमानादीत्यर्थः। अस्तु वा स्वर्ग-कामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं योग्यता तथापि संशयसाधारण-तज्ज्ञानस्यैव तदन्वयबोधहेतुतया यागेऽपि तत्संशयादेव स्वर्ग-कामकृतिसाध्यत्वशाब्दबोधोऽस्तु किमपूर्ववाच्यत्वेनेत्याह, 'अपूर्ववाच्य-त्वेऽपीति साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्य्यत्वरूपेणापूर्वस्य लिङ्-

---

(१) अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति क०।

शाब्दधीरिति तद्विरहोऽपि योग्यतान्तर्भूत इत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति। 'अन्यथेति, विशेषदर्शनेऽपि संशयो वर्त्तते अनुमित्या नाश्यते इति मतेनेद-

ऽप्यपूर्व्वे स्वर्गसाधनतासंशयाद्योग्यतायाः संशय एव अपूर्व्वस्य प्रथमं स्वर्गसाधनत्वानिश्चयादुपादानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात् साधक-बाधकप्रमाणाभावेन द्वारसम्भावनया साधनत्वसम्भावनातः स्वर्ग-

---

पदवाच्यत्वेऽपीत्यर्थः, 'अपूर्व्वे' लिङ्पदार्थतावच्छेदककार्य्यत्वावच्छिन्ने, 'स्वर्गसाधनतासंशयादिति कस्यचित् पुरुषस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयपूर्व्वं स्वर्गसाधनतायाः संशयस्यैव सत्त्वादित्यर्थः, 'योग्यतायाः संशय एवेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतायाः संशय एवेत्यर्थः, अपूर्व्वनिष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे क्वचिद्धेतुरिति शेषः । 'अपूर्व्वस्य' लिङ्पदार्थतावच्छेदकनिरुक्तकार्य्यत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रथममिति, सर्व्वेषामिति शेषः । नन्वनुपपत्तिज्ञानसहकारादौपादानिकस्वर्गसाधनतानिश्चयः सर्व्वेषामेव यागविषयकेऽपूर्व्वे भविष्यतीत्यत आह, 'उपादानस्येति यागविषयककार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गसाधनत्वं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति अपूर्व्वे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथाचान्विताभिधाने उपादानेन स्वर्गसाधनत्वोपस्थितिः स्वर्गसाधनत्वोपस्थितौ चान्विताभिधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । 'साधकेति, तथाचेत्यादिः, 'द्वारसम्भावनयेति पुष्टिं प्रति घृतपानस्येव स्वर्गं प्रति

मित्येके। सन्देहोत्तरन्तयो यत्र स्मरणात्मकः परामर्शस्तदभिप्रायेणेदमित्यन्ये। 'अपूर्व्वेति, न च यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवानन्तरमौपादानिकस्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामान्वय इति वाच्यं। स्वर्गकामकार्य्यस्यैवानुपपन्नतया

कामान्वय इति तुल्यं। अपि च यथा न क्रिया स्थिरेत्ययोग्या तथा कार्य्यमपूर्व्वमपि विशिष्टं न स्थिरं कृतेर्विनष्टत्वात्। न चाधिष्ठाने अपूर्व्वमात्रे साधनत्वं, तस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वात्।

यागस्यापि किञ्चिन्मध्यवर्त्तिद्वारं स्यास्यतीति सम्भावनयेत्यर्थः, 'साधनत्वसम्भावनातः' यागेऽपि स्वर्गसाधनत्वसम्भवनातः, 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयसम्भवः, 'तुल्यमिति, तथाच किमपूर्व्ववाच्यत्वेनेति भावः। अपूर्व्वस्य लिङ्पदवाच्यत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'अपि चेति, 'अयोग्या' साक्षात्स्वर्गसाधनत्वान्वयाविशेष्या, 'विशिष्टं' साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्य्यत्वविशिष्टं, 'न स्थिरं' न स्वर्गाव्यवहितपूर्व्ववर्त्ति। न च गौर्द्रव्यं नीला गौरित्यादौ गोत्वोपलक्षिते द्रव्यत्वादेरन्वयवदत्रापि कृत्युपलक्षिते स्वर्गसाधनत्वान्वयो भविष्यतीति वाच्यं। तथा सति फलाव्यवहितपूर्व्वस्थायिधर्म्मस्यैव(१) वैदिकविधिजन्यसाक्षात्फलसाधनताबोधे विशेष्यतावच्छेदकत्वमिति नियमभङ्गापत्तेरिति भावः। 'अधिष्ठाने' वस्तुगत्या साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वाश्रये, 'साधनत्वं' एकत्र द्वय-

(१) स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वस्थायिधर्म्मस्यैवेति ग०।

तदुपपादकत्वेनैव तत्कल्पनात्, अन्यथा नित्येऽपि कार्य्यत्वमात्रानुपपत्त्या तत् कल्प्येतेति। 'अपि चेति, यद्यपि घटमानयेत्यादौ घटत्वमिवावच्छेदकतया वासस्वी देवदत्तपदवाच्य इत्यत्र वास इवोपलक्षणतयान्वयो योग्य एव, तथापि विशेषणतयान्वये अयोग्यत्वं बोध्यं, अतएव 'विशिष्टमिति। वस्तुतस्तु पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यं। 'तस्येति, यद्यपि प्राञ्चः पायडर एव इत्यादा-

अन्ये त्वन्वयविरोधिधर्म्मविरहो योग्यता, अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यत्र च तद्भ्रमे भवत्यन्वयभ्रमः । यागे चान्वयविरोधिरूपविरहो योग्यानुपलब्ध्या सुगम एव । न च यागे आशुविनाशित्वं कालान्तरभाविफल-जनकत्वविरोधीति वाच्यं । अनुभवे क्वाथपाने चाशु-

---

मितिन्यायेन यागविषयकत्व-साक्षात्साधनत्वयोरुभयोरन्वयः, न तु साध्यतासम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्वं तच्च विशेष्यतावच्छेदकमिति भावः । 'अन्वयाप्रतियोगित्वादिति स्वरूपतोऽन्वयप्रतियोगित्वासम्भवादि-त्यर्थः । अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति मते आकाशमित्यादौ स्वरूपत एवाकाशस्य सङ्ख्याद्यंशे विशेष्यत्वात् 'पदार्थैकदेशत्वेनेत्य-भिहितं, पदार्थैकदेशत्वञ्चावच्छिन्नशक्तिविशेष्यत्वं ।

'अन्वयविरोधीति विशेष्ये विशेषणासमानाधिकरणधर्म्मविरह इत्यर्थः, 'तद्भ्रमे' वह्निकरणकत्वविरोधिधर्म्माभावभ्रमे, 'अन्वय-विरोधीति स्वर्गसाधनत्वविरोधीत्यर्थः, 'सुगम एव' सुज्ञेय एव ।

वयोगव्यवच्छेदादौ पदार्थैकदेशपाण्डरत्वाद्यन्वयो दृष्टस्तथाप्यनन्यगत्या तत्र तथा अत्र तु न तथेत्याशयः । नन्वेकविशेषबाधे सामान्यज्ञानमपरप्रकार-नियतमवश्यं वाच्यं । अन्यथैकप्रकारबाधे सामान्यनिश्चयेऽपरप्रकारसंशयः कदाचित् स्यात् । न चैवं, तथाचापूर्व्ववाक्यतेति । मैवं, तादृशसामान्यस्या-परप्रकारव्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वादित्याहुः ।

'अन्ये त्विति, अन्वयविरोधित्वमन्वयाभावव्याप्यत्वं यदि तदा केवला-न्वयिन्यव्याप्तेरिति ग्रन्थकृदुक्तयोग्यतापरत्वे अस्य पूर्व्वाविशेष इत्यनभिमति-बीजमत्रेत्याहुः । 'योग्येति, यद्यपि बाधकप्रमाविषयत्वादेरतीन्द्रियस्याप्य-

विनाशिनि कालान्तरभा[illegible]नकत्वाद्यागेऽप्यन्त-तस्तत्सत्त्वात्, अन्यथापूर्व्ववैफल्यात् [illegible]स्मादन्वयप्रयो-जकरूपवत्त्वं लघिवति चेत्, न, तत्सत्त्वेऽप्यनाप्तोक्ते व्यभिचारादन्वयविरोधित्वेन यत्किञ्चित्प्रतिसन्धानं तत्रास्त्येव अन्ततो बाधकप्रमाविषयत्वस्यैव विरोधि-नोज्ञानादिति ।

'अन्ततस्तत्सत्त्वादिति व्यापारद्वारा तत्सत्त्वादित्यर्थः, 'अन्वयप्रयोज-केति, अन्वयप्रयोजकत्वमन्वयसमानाधिकरणत्वमित्यभिमानः, 'तत्स-त्त्वेऽपि' तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, 'व्यभिचारात्' बाधनिश्चयदशायां शाब्द-बोधानुत्पादात्, प्रकृते यागेऽपि यागत्वादेरेव तादृशरूपस्य सुल-भत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । नन्वन्वयविरोधिरूपविरहज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि अनाप्तोक्तौ बाधनिश्चयदशायां कुतो नान्वयबोधः बाधनिश्चयदशा-यां नियमतोऽन्वयविरोधिरूपवत्ताज्ञानाभावेन बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि तादृशरूपविरहज्ञाने बाधकाभावादित्यत आह, 'अन्वयविरोधि-त्वेनेति, 'तत्रास्त्येवेति तत्र बाधनिश्चयदशायामस्त्येवेत्यर्थः । एतद-पेक्षया बाधनिश्चयाभावस्यैव लघुत्वं बाधनिश्चयदशायामन्वयविरो-धित्वेनावश्यं कस्यचिद्ग्रहे मानाभावस्याचास्वरसो बोध्यः ।

न्वयविरोधित्वात्तदभावोऽशक्यनिश्चय एव तथापि योग्यमात्राभिप्रायेणेदं । अयमपि वा अस्वरसोऽत्र बोध्यः । 'अन्तत इति वस्तुतस्तादृशफलजनकत्व-सत्त्वादित्यर्थः । 'व्यभिचारादिति, तदज्ञानेऽप्यन्वयबोधाभावादित्यर्थः । प्रकृते तु नायं दोष इत्याह, 'अन्वयेति ।

काम्यसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं लाघवात्। सिद्धौदनस्तृप्तिकामो लघूपाये भोजने प्रवर्त्तते न तु पाके गुरूपायत्वात्, जलाद्यर्थी च सन्निहिते। अतएव ज्योतिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या फलभूमा कल्प्यते, इष्टोत्प-

---

किञ्च कामी काम्यादन्यदित्याद्युक्तं नियमं दूषयति, 'काम्येति, 'एवकारात् काम्याव्यवहितसाधनताज्ञानव्यवच्छेदः, 'प्रवर्त्तकं' प्रवृत्तिप्रयोजकं, तच्च न्यायनये प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षां प्रति साक्षाज्जनकतया परनये च कामीत्यादिनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षाजनकतयेति मतद्वयसाधारण्यं। नन्वेवं तृप्तिकामस्य सिद्धौदनस्यापि पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः पाकस्यापि परम्परया इष्टकृतिसाधनत्वात्[१] इत्यत आह, 'सिद्धौदन इति, 'गुरूपायत्वादिति बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः। तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्तिमाह, 'अतएवेति तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'ज्योतिष्टोमादौ' बह्वायाससाध्यज्योतिष्टोमादौ, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि' श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि, 'फलभूमा कल्प्यत-इति योजना, स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तं ज्योति-

---

(१) पाकस्यापि काम्यतृप्तिसाधनत्वादिति ग० ।

कामी काम्यादन्यदित्यादि दूषयति, 'काम्येति, 'भूमेति बाहुल्यमुत्कर्षरूपवैजात्यं वेत्यर्थः। विशिष्य कल्पकाभावाद्वैलक्षण्यत्वेन सामान्यतः कल्पनमबाधितं विषयीकरोतीति बोध्यं। गुरुत्वमननुगतमतः प्रतिबन्धकान्तर-

च्यनान्तरीयकश्रमजनकत्वं [illegible]तिबन्धकं। अपि च काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव [illegible]दि कामी कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमः तदा पूर्व्वमपि कार्य्यतया नावगम्येत अन्विताभिधानात् पूर्व्वं काम्यसाधनताबोधकाभावादुपदानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात्।

ष्टोमादिसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कार्य्यतावच्छेदकं कल्प्यत इति तदर्थः, तत्र हेतुमाह, 'गुरूपायत्वेनेति, यदि न तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्य-कारणभाव एवाभ्युपेयस्तदा स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादेव ज्योतिष्टोमसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्तस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायां बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'अननुष्ठानलक्षणेति प्रवृत्त्यविषयत्वरूपाप्रामाण्यापत्त्येत्यर्थः, स्वल्पायाससाध्यादेवेच्छाविषयतावच्छेदकवन्नायाससाध्यजन्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि बह्वायाससाध्यजन्यनान्तरीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तिरित्यभिमानः। 'इष्टोत्पत्तीति बलवद्द्वेषविषयश्रमजनकत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, 'काम्याव्यवहितेति यदि तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव तत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयो भवतीति नियम इत्यर्थः, 'उपादानस्येति परम्परया स्वर्ग-

---

माह, 'इष्टेति बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'बोधकाभावादिति। न च ज्ञानपदं ज्ञायमानपरं शाब्दबोधदशायाञ्च तत्सम्भवत्येवेति वाच्यं। तदा व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् तदौपादानिकत्वपक्षे दोषतादवस्थ्याच्च। यद्वा

अतएव काम्यादन्यदित्यादिना प्रकारद्वयं निरस्तं, कार्य्यताबुद्धौ प्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात् । न च कार्य्ये घटादौ लिङ्शक्तिग्रहः, यथा लिङ्शक्तिग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् क्रियानिरासस्तथा यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोऽपि स्यात् । न हि यागविषयको घटादिः सम्भवति, अन्यथा अन्विताभिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात् । स्यादेतत्,

---

साधनीभूतयागविषयककार्य्यस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वं विना स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वज्ञापकस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधेत्यर्थः । न च संशयात्मकमेव तज्ज्ज्ञानं पूर्व्वं भविष्यतीति वाच्यं । अपूर्व्वस्य पूर्व्वमनुपस्थित्या संशयस्याप्यसम्भवात् संशयस्य हेतुत्वे यागेऽपि तादृशसाधनत्वसम्भावनातः कर्त्तव्यताबोधसम्भवादपूर्व्ववाच्यताभ्युपगमस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'प्रकारद्वयमिति, 'अथवा-यद्वेत्यादिनोक्तं प्रकारद्वयमित्यर्थः, 'कार्य्यताबुद्धौ' प्रवृत्तिहेतुकार्य्यताबुद्धौ, एतच्च परनये, 'प्रवृत्तौ वेति स्वमते, 'काम्यसाधनत्वस्यैव' साचात्-परम्परासाधारणकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव । कार्य्ये लिङः शक्तिग्रहासम्भवमाह, 'न चेति, 'स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वादिति प्रथमं स्वर्ग-

---

अव्यवहितत्वांशबोधकाभावान्न तथात्वमिति भावः । 'अतएवेति वक्ष्यमाणादेवेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वे तात्पर्य्यं । व्युत्पत्तिविरहमाह, 'न चेति । 'न

स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या ...र्थयोग्ये लिङ्शक्तिग्रहः स्थायिकार्य्यञ्च तथा, अतः शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासो युज्यते न घटादेः। यजिपदमन्तर्भाव्य स्वर्गकामपद-लिङ्पदाभ्यां अन्विताभिधानदशायां घटादिनिरासो यागान्वयायोग्यत्वादिति, तत् किं शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्हस्तपिहिता येन घटादिनिरासिका सा न प्रतिसन्धीयेत। प्रत्युत प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव प्राथमिकं, पुरुषदोषादप्रतिसन्धाने शक्तिग्रहो भ्रम एव घटादेरशक्यत्वात् पुरुष-

---

कामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यत्वादित्यर्थः, । 'स्वर्गकामान्वयेति प्रथमं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'स्थायीति स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वस्थायीत्यर्थः, 'तथा' प्रथमं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वययोग्यं, 'न घटादेरिति, तस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वमपि स्थायित्वसम्भवादित्यभिमानः, दूषयति, 'तत्किमिति, 'अन्तरङ्गेति स्वार्थनिष्ठेत्यर्थः, 'अप्रतिसन्धान इति यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धान इत्यर्थः। ननु घटादिकमपि शक्यमेव योग्यतावशाच्चापूर्व्वलाभ इत्यत आह, 'पुरुषविशेषं प्रतीति यस्य

हीति, प्रागुक्तं विषयत्वमसम्भवीति भावः। 'अप्रतिसन्धाने' घटान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धाने। नन्वप्रतिपाद्यघटादिवृत्त्यपि कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं तदाश्रयतयैव घटादेरपि शक्यत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरुषेति,

विशेषं प्रति अपूर्व्ववाच्यतापत्तेश्च। घटादीनाम-नन्तत्वेन यदि तन्निरासो न शक्यः तदा अन्विता-भिधानदशायामपि न स्यात् पाकादीनां क्रियात्वेनैव पृथिवीत्वादिना निराससम्भवाच्च। एवञ्च प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्मसु निरस्तेषु क्व कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिग्रहः। न च विशेषे निरस्तेऽपि कार्य्यसामान्यं न निरस्त-

---

पुरुषस्य घटादौ शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्न स्फुरिता तस्यैव पुरुषस्येत्यर्थः, 'अपूर्व्ववाच्यतापत्तेः' अपूर्व्वस्य लिङ्पदप्रतिपाद्यतापत्तेः, अपूर्व्वस्य विधिजन्यशाब्दबोधविषयतापत्तेरिति यावत्, तथाच यस्य घटादौ यागान्वयानुपपत्तिः स्फुरिता तस्य लिङः कार्य्यशक्तिग्रहा-सम्भवेन यजेतेति विधिवाक्याद्यागविषयकं कार्य्यमिति शाब्दबोधो न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्यापि पुरुषस्य विधिवाक्यजन्यशाब्दबो-धस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। ननु घटादीनामनन्तत्वेन तत्रानुप-पत्तिप्रतिसन्धानमेवानुपपन्नमित्यत आह, 'घटादीनामिति, 'तन्नि-रासः' तन्निष्ठानुपपत्तिग्रहः, 'न स्यात्' अनुपपत्तिग्रहो न स्यात्, 'निराससम्भवात्' अनुपपत्तिग्रहसम्भवात्। 'निरस्तेषु' शक्तिग्रहविष-यताबाधकविशिष्टेषु, 'निरस्तेऽपि' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टे-

---

तथाच यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तत्र शाब्दबोधो न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, तदप्रतिसन्धाने क्रियायामपि कार्य्यत्वान्वयस्य सुवचत्व-मित्यपि बोध्यं। 'एवञ्चेति, ननु सामान्यलक्षणाभ्युपगमपक्षे कार्य्यत्वेनोप-स्थितेऽपूर्व्वे शक्तिग्रहो यथाच नापूर्व्वत्वक्षतिस्तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न,

मिति वाच्यं। न हि [विशे]षाविषयं सामान्यज्ञानं सम्भवति। एतेनापूर्व्वसाधारणकार्य्यत्वेन घटादौ शक्तिग्रह इति परास्तं। अगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-कार्य्यत्व-स्वर्गजनकत्वेषु तज्ज्ञानेषु वा शक्तिग्रह इत्यपि परास्तं, स्थायिनां घटादीनां निरासात् धर्म्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्। किञ्च तेषु शक्तिग्रहः

ऽपि, 'न निरस्तं' न शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टं। उपसंहरति, 'एतेनेति, 'ज्ञानेषु' तज्ज्ञानेषु, क्वचित्तथैव पाठः। स्थायित्वादिषु धर्म्मेषु शक्तिग्रहो धर्म्म्यन्तर्भावेन कैवल्येन वा, आद्ये 'स्थायिनामिति, 'निरासात्' यागान्वयानुपपत्त्या शक्तिग्रहविषयत्वनिरासात्, द्वितीये 'धर्म्ममात्रे चेति, 'अनुपयोगादिति धर्म्म्युपस्थित्यननुकूलत्वेनानुपयोगादित्यर्थः। ननु जातिशक्तिग्रहो व्यक्तिमिव धर्म्मशक्तिग्रह एव धर्म्मिणमुपस्थापयतीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'समुदितेषु' मिथः सामा-

---

तन्मते पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यात्। 'न हीति, ननु विशेषरूपेण बाधितेऽपि सामान्यतः कार्य्यत्वेन तत्रैव शक्तिग्रहोऽस्तु अन्यथा निर्व्वह्निपर्व्वते पर्व्वतेतरवृत्तिर्वह्निरत्र नास्तीति ज्ञानेऽनुमितेर्निर्विषयत्वापत्तिरिति चेत्, न, विशेषबाधकस्यापि दोषत्वात् यथाचैतत्तथानुमानप्रकाशे विपश्चितं। 'एतेनेति, यद्यपि प्रागपि तदेव निरस्तं तथापि पूर्व्वं घटत्वादिनोपस्थिते कार्य्यत्वेन शक्तिग्रह इत्ययास्तं, इदानीं कार्य्यत्वेनोपस्थिते घटादौ शक्तिग्रह इति निरस्तमिति भावः। 'यदेत्यादिमतद्वयं निरस्यति, 'अगृहीतेति, 'तज्ज्ञानेष्विति। यद्यपि तेषामेकं ज्ञानं प्रागुक्तं तथापि वक्त्रभिप्रायकं बहुवचनं। 'अनुपयोगादिति अपूर्व्वलाभानापत्तेरित्यर्थः, 'समुदितेष्विति,

समुदितेषु प्रत्येकं वा, नाद्यः प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात् विषयत्वे वा पूर्व्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वेऽपूर्व्वत्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेव विशिष्टत्वात्। न द्वितीयः एवं हि लिङ्पदात् स्मरणत्रयं यजिपदाच्च यागस्मरणं। न च चतुर्णां

नाधिकरणावच्छिन्नेषु, 'समुदायस्य' सामानाधिकरण्यस्य, 'एकज्ञानाविषयत्वादिति स्थायित्वादिविषयकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः, अपूर्व्वरूपाधिकरणस्य सामानाधिकरण्यघटकत्वादिति भावः। 'पूर्व्वमेव' शाब्दानुभवात्पूर्व्वमेव, 'विशिष्टस्य' स्थायित्वादिविशिष्टापूर्व्वज्ञानस्य, 'अपूर्व्वत्वव्याघात इति, शाब्दानुभवात्पूर्व्वं विशिष्टज्ञानाविषयत्वस्यैवापूर्व्वत्वरूपत्वादित्यभिमानः। ननु सामानाधिकरण्यघटकतया अपूर्व्वस्योपस्थितात्वपि स्थायित्वादिविशिष्टज्ञानं न तत्र वृत्तमेवेत्यत आह, 'एकज्ञानेति साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेकज्ञानस्यैवेत्यर्थः, 'विशिष्टत्वात्' विशिष्टज्ञानत्वात्। 'स्मरणत्रयमिति स्थाय्या-

---

एकाधिकरणवृत्तित्वं समुदायः, 'प्रथममिति, त्वयान्यथाख्यातेरनभ्युपगमादिति भावः। 'एकपदं सम्पातायातं, अतएवाग्रे पूर्व्वमननुभवादित्येव वक्ष्यतीति ध्येयं। नन्वपूर्व्वमादाय तथा बोधः स्यादित्यत आह, 'विषयत्वे वेति। ननु तावद्धर्म्मविशिष्टशरीरादेस्तथात्वमस्तु तथाचापूर्व्वस्य तदविषयत्वात् कथमपूर्व्वत्वव्याघातः। न च क्रियान्तरभावित्वमपि विवक्षितं परेणापूर्व्वत्वनियत एव शक्तिग्रहाभ्युपगमादिति वाच्यं। स्वर्गिशरीरादौ तथाप्यतिप्रसक्तेरिति चेत्, न, अव्यवहितानन्तर्य्यस्य विवक्षितत्वादिति दिक्। 'सत्त्वे' उपस्थितत्वे। तन्मतेनैवाह, 'एकेति। ननु समुदायमतिरिक्तं न ब्रूमः किन्तु

तेषां यौगपद्यमस्ति। न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समुदितविषयकमेकमेव स्मरणं लिङ्पदादिति युक्तं, समुदायस्य पूर्व्वमननुभवात्। स्मरणञ्च यदि साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिविषयकमेकं तदा अपूर्व्वत्वक्षतिः एकज्ञानारूढयोः साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेव विशिष्टत्वात् तन्नियतत्वाद्वा। एतेन स्वर्गादिपदेषु अगृहीतासंसर्गधर्म्म-

---

दीनां स्मरणत्रयमित्यर्थः। 'अस्ति' सम्भवति, 'समुदितविषयकमिति स्थाय्यादित्रयविषयकमित्यर्थः, 'समुदायस्येति स्थाय्यादित्रयस्येत्यर्थः। 'अननुभवात्' समूहालम्बनानुभवविरहात्। ननु समूहालम्बनानुभवविरहेऽप्युद्बोधकसमाजादार्थिकं समूहालम्बनमेकं स्मरणं भविष्यतीत्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, 'धर्म्म-धर्म्मिविषयकमिति अपूर्व्वस्थायित्वादिविषयकमित्यर्थः, 'एकज्ञानेति, 'ज्ञानपदं स्मरणपरं 'एवकारोऽप्यर्थे, तथाच साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेकस्मरणस्यापि विशिष्टज्ञानत्वादित्यर्थः। ननु तादृशानुभव एव विशिष्टज्ञानं न तु स्मरणमित्यत आह, 'तन्नियतत्वाद्वेति विशिष्टज्ञाननियतत्वाद्वेत्यर्थः,

---

स्थायित्वादिकमेव तथाच तत्तदुद्बोधकमानात्तत्समूहालम्बनमेकमेव स्मरणं तदेव समुदितविषयमित्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, अन्यतरमात्रविषयत्वे निराकाङ्क्षविषयत्वे वा कृतानुपयोग एव दोष इति रहस्यं। 'तन्नियतत्वाद्वेति साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिगोचरैकज्ञानारूढ़त्वस्य विशिष्टत्वनियतत्वाद्वेत्यर्थः। एतेन तन्मते ज्ञानाभावकालेऽपि विशिष्टसत्त्वमुपपादितमिति ध्येयं। 'एतेनेति स्वर्गस्य वाक्यार्थधीमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते स्वर्गपदे-

धर्म्मिषु शक्तिग्रह इति व्युदस्तं। प्रत्येक-समुदायविषयकस्मरणविकल्पग्रासात्। अस्तु वा लिङः कार्य्यं लक्षणा, यथा हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषविशेषः प्राग-

अन्यथा स्मृतेरप्यगृहीतग्राहितया प्रामाण्यापत्तेः, तथाच स्मृतिजनकीभूतविशिष्टज्ञानमादायैवापूर्व्वत्वच्यतिः। न च स्थायित्वादिरूपेण घटादिकमेव स्मरणविषयो नापूर्व्वमिति वाच्यं। तथासत्यनुपस्थितस्यापूर्व्वस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः उपस्थितयोग्यतादिविशिष्टार्थबोधकत्वस्वभावत्वात् पदानामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः। एवमेवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह इति प्रागुक्तं दूषयति, 'एतेनेति, 'धर्म्म-धर्म्मिषु दुःखासम्भिन्नत्वादिधर्म्मसुखादिष्वित्यर्थः, 'व्युदस्तमिति स्वर्गस्य वाक्यार्थानुभवमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते व्युदस्तमित्यर्थः। अभ्युपगमवादेन परसिद्धान्तमात्रेणैवापूर्व्वस्य लिङ्पदवाच्यतां खण्डयति,(१) 'अस्तु वेति, 'लक्षणा' न तु शक्तिः। नन्वेवं लाक्षणिकस्याननुभावकतया विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यागविषयकापूर्व्वप्रत्ययो न स्यात्। न चागृहीतसंसर्गकं ग्रहण-स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेकत्र भवतीति वाच्यं। सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया अपूर्व्वस्य पूर्व्वमननुभूतत्वेन स्मरणायोगादित्यत आह, 'यथा हीति, 'प्राग-

(१) अभ्युपगममाश्रित्यैवापूर्वस्य लिङ्वाच्यतां खण्डयतीति ग०।

ऽप्येवं शक्तिग्रहो निरस्त इत्यर्थः। तन्मतेऽप्यपूर्व्वशक्तिकल्पनमत्यन्तासङ्गतमित्याह, 'अस्तु वेति। नन्वेवमपूर्व्वं नानुभूयेतैव लाक्षणिकस्याननुभावकत्वादित्यत आह, 'यथा हीति। एतेन लक्षणायामितरपदस्येत्यादिप्रागुक्त-

ननुभूतोऽप्यनुभूयते इतरपदार्थान्वयिकस्यानुभावकत्वात् तथाऽपूर्व्वमपि, अस्तु च स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इत्यनुभवे स्वर्गकाम-यागयोरन्वयप्रकारतया

ननुभूतोऽपीति समानप्रकारकस्मरणादेवेति शेषः। यद्यपि लक्षणीयार्थस्य विशेषणतयैव भानमिति नियमस्य मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावेव स्फुटतरो व्यभिचारस्तथापि तादृशनियमसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह, 'अस्तु चेति, 'स्वर्गकाम-यागयोरिति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्व-यागयोरित्यर्थः, 'अन्वयप्रकारतया' विशेष्य-विशेषणतया, 'अर्थात्' अर्थापत्त्या। नन्वेवं विधिजन्यशाब्दबोधे तदुत्तरार्थापत्तौ वा क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वात् ततः क्रियायां कथं प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादित्यत-

---

थाप्तौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वमपि सूचितं इति मन्तव्यं। ननु पुरुषः संस्कारादुपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह, 'प्रागिति, एतच्च परमताभ्युपगमेनैव। न च तत्रापि कथमनुपस्थितस्यानुभवः, पुरुषत्वादिसामान्यप्रकारस्मरणे सति योग्यताबलाद्विशेषानुभवात् समानप्रकारकत्वेनैव तस्य हेतुत्वाभ्युपगमात्। यद्यपि स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, न चेह कार्य्यत्वादन्येन रूपेण तदुपस्थितिः, तथाप्युक्तनियमोऽप्रयोजकः, अतएव नीलोघट इत्यादौ तथैव लक्षणेति पराभ्युपगमानुसारेणेदमुक्तमिति ध्येयं। ननु विधौ न लक्षणा तदुक्तं "न विधौ परः शब्दार्थ इति चेत्, न, तस्य मतान्तरत्वात्। अतएव परस्य लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीति। यज्िपदेन स्वार्थविशेष्यकं ज्ञानं स्यादित्यनेष्टापत्तिमाह, 'अस्तु चेति, यथा तथा बोधोऽस्त्वपूर्व्वलाभः परं मृग्यत इति भावः। नन्वेतादृशो बोधो नाका-

अपूर्वलाभः। यद्वा स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इति शाब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्य्यमिति ज्ञानं अनुपपत्तिप्रभवं। अतएव शाब्दबोधानन्तरमौपादानिकबोधात्प्रवृत्तिः। किञ्चापूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापि न प्रवर्त्तेत तदभावे, तथाहि भक्षणे रागादस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता शब्दाच्च भक्षणाभावे, निष्फलात् कार्य्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ भक्षण एव प्रवर्त्तेत न तदभावे, निषेधापूर्व्वमेव फल-

---

आह, 'अतएवेति विधिजन्यवाक्यार्थानुभवे क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वादेवेत्यर्थः, 'औपादानिकेति औपादानिकक्रियाविशेष्यककृतिसाध्यत्वबोधादेवेत्यर्थः, अपूर्व्वस्य विधिपदवाच्यत्वेऽपि तथैवाभ्युपेयत्वादिति भावः। नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, 'रागात्' रागविषयसाधनताज्ञानात्, 'शब्दाच्चेति, उपादानसहकारेणेति शेषः, 'भक्षणाभाव इति, तथाचेति शेषः, 'निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितात् कार्य्यता-

---

ज्ञितः कार्य्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'यद्वेति, 'नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, तथाचेष्टसाधनत्वप्रसक्तिर्नापूर्व्वं इति भावः। 'न तदभाव इति, इष्टसाधनतालिङ्गककार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। 'फलमिति, तथाच तदेव

मिति चेत्, न, तस्य सुख-दुःखाभावान्यतया पण्डत्वेन तदजनकतया च गौण-मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्। सुखवदपूर्वमपि प्रयोजनमिति चेत्, न, लोके तथानवगमात्। अलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोः लोकावगत-

---

ज्ञानात्, 'सफलं' सफलत्वज्ञानसमवहितकार्य्यताज्ञानं,(१) 'फलं' दृष्टं, 'पण्डत्वेन तदजनकतया चेति सुख-दुःखाभावाप्रयोजकत्वेन फलाजनकतया चेत्यर्थः, 'गौण-मुख्येति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनेच्छाविषयत्व-सुख-दुःखाभावत्वज्ञानाधीनेच्छाविषयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'सुखवदिति, यथा सुखं फलसाधनताज्ञानं विनापि सुखत्वप्रकारकज्ञानादेवेच्छाविषयस्तथा अपूर्व्वमपि फलसाधनताज्ञानं विनापि अपूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानादेवेच्छाविषय इत्यर्थः, 'लोके' लोकेन, 'तथानवगमादिति फलसाधनत्वेनाज्ञानदशायामपूर्व्वस्येच्छाविषयत्वानवगमादित्यर्थः। नन्वेवं निषेधापूर्व्ववत्फलसाधनताज्ञानाभावेन(२) स्वर्गापवर्गयोरपीच्छाविषयत्वं न स्यादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति लौकिकसुख-दुखाभावभिन्नयोरित्यर्थः, 'लोकावगतेति लौकिकसु-

---

(१) निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितात् कार्य्यताज्ञानात् सफलत्वज्ञानसमवहितं कार्य्यताज्ञानं बलवदिति न्यायार्थ इति ग०।

(२) फलसाधनत्वाभावेनेति ग०।

खत्वमादायेष्टसाधनत्वसत्त्वान्नोक्त दोष इति भावः। 'गौणेति तथाच स दोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः। नन्वेवं स्वर्गापवर्गावपि न प्रयोजने स्यातां लोके तथानवगमादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति। ननु वेदे तथा स्याल्लोक-

प्रयोजनसुख दुःखाभावजातीयतया प्रयोजनत्वं, वेदे-ऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य गौणप्रयोजनस्य लिङाभिधानं काम्यसाधनताज्ञानं विना कामिकार्य्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन तच्चासामर्थ्यादनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्भोजनादाविव लोकक्लृप्तकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्य्यताज्ञानाद्वा गौणप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः । नापि नित्य-निषेधयोरपूर्व्वं

ख-दुःखाभावगतेच्छाप्रयोजकसुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानविषयतयेत्यर्थः, 'प्रयोजनत्वं' इच्छाविषयत्वं । नन्वपूर्व्वस्यापि फलसाधनताज्ञानाजन्यापूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वं वेदगम्यमित्यत आह, 'वेदेऽपीति, तव मत इति शेषः, 'काम्यसाधनस्यैवेति काम्यसाधनतया ज्ञातस्यैवेत्यर्थः, 'गौणप्रयोजनस्य' फलसाधनताज्ञानाधीनेच्छाविषयस्य, 'लिङाभिधानं' लिङा कार्य्यत्वप्रकारेणाभिधानं, 'न तु स्वतःप्रयोजनत्वेनेति न तु यथोक्तेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, 'तच्चासामर्थ्यादिति तेन रूपेण शक्तिविरहादित्यर्थः, 'अनुपयोगाच्चेति स्वतःप्रयोजनत्वप्रकारकज्ञानस्यानुपयोगाच्चेत्यर्थः, अनुपयोगित्वमेवोपपादयति, 'प्रवृत्तेरिति, 'लोकक्लृप्तेत्यादि प्रकारद्वयं मतभेदेन, 'गौणप्रयोजनत्वेनैवेति अपूर्व्वनिष्ठस्वतःप्रयोजनत्वज्ञानं विनैवेत्यर्थः,

---

एव लोकावगमादूरादत आह, 'वेदेऽपीति, 'लिङेति, त्वन्मतइति शेषः। अनुपयोगमेवाह, 'प्रवृत्तेरिति न प्रवृत्तावुपयोगशङ्कापि साप्यन्यथैवोपपन्नेत्यर्थः।

स्वतः प्रयोजनं लिङाभिधीयते। काम्यस्थले हि धर्म्मि-ग्राहकलिङादिना प्रवर्त्तककार्य्यत्वेनापूर्वमभिहितम-तोनित्यादावपि कार्य्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन। ननु नित्ये लोक-वेदावगतगौण-मुख्य-प्रयोजनाभावे सति लिङैवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्व्वाहादिति चेत्, न, निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

'धर्म्मिग्राहकेति अपूर्व्वरूपधर्म्मिग्राहकेत्यर्थः। 'प्रयोजनाभावे सतीति प्रयोजनान्तराभावेसतीत्यर्थः, 'लिङैवेति सन्ध्यामुपासीतेत्यादि-नित्यविधिस्थलीयलिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, 'लिङैवेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते 'तत्रासामर्थ्यादिति पूर्व्वम-भिधानात् 'अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाच्च, 'अ-पूर्व्वस्य' नित्यापूर्व्वस्य, 'तेन विनेति नित्यापूर्व्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वे-न विनेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिस्थलीयलिङः प्रवृत्तिप्रयो-जकत्वानिर्व्वाहादित्यर्थः, लिङो हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तदिष्टसाधन-ताज्ञानद्वारा, इष्टञ्च नित्यापूर्व्वातिरिक्तं प्रकृते बाधितं, नित्यापूर्व्व-स्येष्टत्वञ्च न फलसाधनताज्ञानेन सम्भवति पण्डत्वादतोऽपूर्व्वस्य स्वतः-प्रयोजनत्वं विना न प्रवृत्तिपरत्वनिर्व्वाह इति भावः। 'निरुपधीति

परमतेनाह, 'कार्य्यत्वेति, तन्मतेनैवाह, 'काम्येति। ननु काम्ये यथातथास्तु नित्ये तु तथा स्यादित्याह, 'नन्विति, तथाचानन्यगत्या लिङस्तत्र सामर्थ्यमपि

सिद्धं लिङा बोधनीयं। न च तादृशेच्छाविषयोऽपूर्वं क्वचिदपि सिद्धं। न च लिङेवापूर्वेच्छां जनयित्वा तां बोधयति तस्यास्तत्रासामर्थ्यादिच्छायाः सामग्र्यन्तरजन्यत्वाच्च। अतोऽपि काम्ये नित्ये चेच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वमपूर्वस्य लिङादिना न बोध्यते अपूर्वेच्छायाः

फलसाधनताज्ञानानधीनेत्यर्थः, 'सिद्धं' वर्त्तमानं, 'लिङा' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्त्या, 'क्वचिदपि सिद्धमिति क्वचिदपि वर्त्तमानमित्यर्थः, क्लृप्तकारणाभावेनेच्छोत्पत्तेरसम्भवादिति भावः। 'लिङेव' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेव, 'तस्याः' अनुपपत्तेः। ननु तस्यास्तत्रासामर्थ्यमसिद्धमित्यत आह,(१) 'इच्छाया इति, 'सामग्र्यन्तरेति अनुपपत्त्यघटितसामग्रीजन्यत्वनियमाच्चेत्यर्थः। 'अतोऽपीति, 'अपिशब्दात् 'लिङस्तत्रासामर्थ्यादिति पूर्वोक्तस्य समुच्चयः, 'इच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वरूपं स्वतःप्रयोजनत्वमित्यर्थः, पूर्व्वमर्थापत्त्या बोधयितुं न शक्यते इत्यभिहितमिदानीं लिङादिना शाब्दबोधोऽपि तस्य न सम्भवतीत्युच्यते इति नाभेदः। 'अपूर्वेच्छाया इति फलसाधनता-

---

(१) तस्यास्तत्सामार्थ्यमपि तथैव सिद्धमित्यत आहेति ग०।

कत्वमिति भावः। 'न चेति, तथाचायोग्यत्वान्न तद्बोध इति भावः। तर्हि कार्य्यताज्ञानरूपसामग्र्यन्तरजनितामेवेच्छां सा बोधयत्वित्यत आह, 'अतोऽपीति, यद्यप्यनागतस्यापि शब्देन बोधने न दोषः, तथापि लिङस्तत्रासाम-

शाब्दज्ञानात् पूर्वं असत्त्वात् किन्तु शाब्दकार्य्यताज्ञानात् सेति। अथ नित्ये कार्य्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन किन्तु लिङा अपूर्वे बोधिते तस्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं सम्भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यापि स्वत एवेच्छाजनकत्वात्, ततः काम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्नित्ये कार्य्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाक्लृप्तत्वात्। काम्यापूर्व्वे हि लोकक्लृप्तेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छा न

ज्ञानानधीनाया अपूर्वेच्छाया इत्यर्थः, 'शाब्दज्ञानात् पूर्वं' शाब्दज्ञानात्पूर्वमपि, अपिशब्दादुत्तरसमुच्चयः, 'असत्त्वात्' अप्रामाणिकत्वात्, 'शाब्दकार्य्यताज्ञानादिति, फलसाधनताज्ञानसमवहितादिति शेषः, 'सा' अपूर्वेच्छा। 'अथेति, 'नित्यपदं निषेधस्याप्युपलक्षकं, एवमग्रेऽपि, 'इच्छाविषयत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वमित्यर्थः, 'सम्भवति' तिष्ठति, 'सुखज्ञानवदिति सुखत्वप्रकारकज्ञानवदित्यर्थः, 'अपूर्वज्ञानस्येति नित्य-निषेधापूर्वविषयककार्य्यत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः, अपूर्वत्वप्रकारकज्ञानस्य लिङ्पदजन्यत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, एवमग्रेऽपि, 'स्वत एव' फलसाधनताज्ञानं विनैव, 'काम्यापूर्वेति, काम्यं

र्थ्यमेव मूलदूषणं बोध्यं। 'नित्य इत्युपलक्षणं, निषेधेऽपीति द्रष्टव्यम्। अतइत्यतिदेश्यमाह, 'अपूर्व्वेति, 'काम्येति काम्यस्य तदपूर्व्वञ्चेति काम्यापूर्व्वमित्यर्थः। 'काम्यापूर्व्वे हीति काम्यस्थलापूर्व्वे हीत्यर्थः। न च नित्य-निषेध-

त्वपूर्व्वत्वज्ञानात्। शास्त्रस्थस्य शास्त्रजकर्त्तव्यताज्ञानं बलवदिति चेत्, सफलविषयं तथा इदञ्च निष्फलविषयं। अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकार इति यदा भक्षणप्रवृत्तस्तदा तन्निषेधे शाब्दकार्य्यताधीरिति तया विपरीतप्रयत्ने जनिते रागात् क्रियोत्पत्तिः तेनैव प्रतिबन्धात् रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य हि

यदपूर्वं तत्साधनताज्ञानात्कार्य्यताबोधान्नित्ये प्रवृत्तिरिति योजना। निष्फलात् सफलं गरीय इत्यच शङ्कते, 'शास्त्रस्थस्येति, 'शास्त्रजेति शास्त्रप्रयोज्येत्यर्थः। प्रतियोग्यभावातिरिक्तस्थल एव निष्फलात् सफलं गरीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'प्रवृत्तिमतः' प्रतियोगिप्रवृत्त्युन्मुखस्य, प्रतियोगिगोचरप्रवृत्तिसामग्रीविशिष्टस्येति यावत्, 'निवृत्तिनियोगेऽधिकारः' तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तौ अधिकारः, तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तिमत्त्वमिति यावत्, 'भक्षणप्रवृत्तः' भक्षणगोचरप्रवृत्तिमान्, 'तदा' तदैव, 'शाब्दकार्य्यताधीः' शब्दप्रयोज्यकार्य्यताधीः, एवम्भूता प्रवृत्त्युपधायिकेति यावत्। नन्वेवं युगपद्भक्षणतदभावयोरुभयोरेव प्रवृत्तौ कुतो न भक्षणोत्पत्तिरित्यत आह, 'तयेति शाब्दकार्य्यताधियेत्यर्थः, 'विपरीतप्रयत्ने' भक्षणाभावगोचरप्रयत्ने, 'तेनैव' भक्षणाभावगोचरप्रयत्नेनैव। ननु विनिगमकाभावा-

---

विषयकापूर्व्वकार्य्यताज्ञानत्वेनैवेच्छाहेतुत्वं कल्प्यं मानाभावात्, प्रवृत्त्यादेरन्यथैवोपपाद्यत्वादिति भावः। ननु राग-शास्त्रयोर्बलवत्त्वे विनिगमकाभावाद्वैपरीत्यमेवास्त्वित्यत आह, 'रागेति, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन फल-

निवृत्तिकार्य्यता शास्त्रेण बोधिता अतस्तेन बोधने स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यं उत्पाद्येति शास्त्रस्य बलवत्त्वमिति चेत्, न, निवृत्तिकार्य्यताबोधेऽपि निवृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबन्धकता स्यात् स्याच्च निवृत्तिकार्य्यताबोधकमप्रमाणं निष्फलत्वेन तच्च कृते-

---

भक्षणगोचरप्रयत्नेनैव तदभावगोचरप्रवृत्तिः कुतो न प्रतिबध्यत-इत्यत आह, 'रागकारितेति रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य या निवृत्तिनिष्ठकृतिसाध्यता रागकारितभक्षणगोचरप्रवृत्तिकालीना या कृतिर्भक्षणादिनिवृत्तिनिष्ठतत्साध्यतेति यावत्, अन्यथा भक्षणाभावगोचरप्रवृत्तेरलीकत्वादिति भावः। 'तेन' शास्त्रजकार्य्यताबोधेन, 'स्वफलं' परम्परया स्वफलं, 'विपरीतकृतिः' विपरीतस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपा कृतिः, भक्षणाभावस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपं कार्य्यमिति यावत्, कृतिपदस्य बहुषु कार्य्येषु प्रयोगात्, 'अवश्यमिति, अन्यथा शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः। 'शास्त्रस्य' शास्त्रजकार्य्यताज्ञानस्यैव, 'बलवत्त्वं' स्वफलस्य भक्षणाभावोत्तरकालसम्बन्धस्योपधायकत्वं, 'निवृत्तिकार्य्यताबोधेऽपीति वेदाद्भक्षणाभावे कार्य्यताज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'निवृत्तौ' भक्षणाभावे, 'नोत्पद्यत इति, लोकक्लृप्तकारणस्येष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्याभावादिति भावः। 'बोधकमिति, शास्त्रमिति शेषः, 'कृतेरभावादिति कृतेरभावे

बलात्तथा कल्प्यत इति भावः। 'निवृत्तौति भक्षणादिनिषेधेत्यर्थः, 'अप्रमाणमिति। न च फलजनमाज्जायमानकृतिमादाय कृतिसाध्यत्वमबाधितमिति

रभावात्। अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलवदनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तत इति चेत्, एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयोजनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति। एतेन नित्यापूर्वसाधने सन्ध्यावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डत्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च। तस्मात् लोके पचेतेत्यादौ कार्य्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म्मशक्तत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं यागे योग्यतादिवशात् बोधयतीति न वेदे धर्म्मिणि

कृतिसाध्यत्वलक्षणस्य कार्य्यत्वस्यापि बाधादिति भावः। न च फलभ्रमजन्यकृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वाच्यं। तादृशकृतिसाध्यत्वस्य वेदेनाबोधनादिति हृदयं। 'बलवदनिष्टेति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। 'निवर्त्ततां' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथा च निषेधविधेरपार्थकत्वमिति भावः। 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न फलमिति शेषः, 'अपास्ता' असम्भवा, 'कष्टत्वात्' दुःखसाधनत्वात्, 'तदपूर्वस्य' तज्जन्यापूर्वस्यापि। नैयायिकः स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'धर्म्मिणि' कार्य्ये, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वरूपेण स्वर्ग-

---

तद्बोधकं प्रमाणमिति वाच्यं। ममेदं कार्य्यमिति हि ज्ञानं ततस्तथाच यस्य न तद्भ्रमस्तं प्रति मदंशान्वितकृतेर्बाधात्तथात्वमित्याहुः। उपसंहरति, 'तस्मादिति। नन्वेवमपूर्व्वमप्रमाणकं स्यादित्यत आह, 'प्रतीतावे-

शक्तिकल्पना प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाधनस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपद्यमाना तन्निर्व्वाहकं व्यापारमपूर्व्वं कल्पयति। ननु निरुपधिपूर्ववर्त्तिता कारणता सा व्यापारेण निर्व्वाह्यत इत्यत्र कोऽर्थः, किं क्रियते, उत ज्ञाप्यते, नाद्यः उत्तरवर्त्ति-

---

साधनता। तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'निरुपधीति अनन्यथासिद्धेत्यर्थः, 'पूर्ववर्त्तिता' पूर्वकालसम्बन्धिता, 'सेति, यागस्येति शेषः, 'क्रियते' जन्यते, 'उत्तरवर्त्तित्वेनेति यागनिष्ठपूर्वकालसम्बन्धिताया उत्तरवर्त्तित्वेनेत्यर्थः, 'व्यापारस्य' अपूर्वस्य, 'असामर्थ्यात्' जनकत्वासम्भवात्, एतच्च पूर्वकालसम्बन्धित्वं कारणत्वमित्यभिप्रायेण। वस्तुतस्तु नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं कारणत्वं तस्य च प्रकृते यागत्वादिरूपतया नित्यत्वेन तत्रापूर्वस्य न जनकत्वसम्भव इत्येव परमार्थः।

वेति। ननु यदीष्टसाधनतानिश्चयः प्रवर्त्तकस्तदा यागे सत्यवश्यं फलमिति निश्चयाभावेऽपि तन्निश्चयात् प्रवर्त्तेत। न चेष्टापत्तिः, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये फलसन्देहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, वैदिककर्म्मणि फलनिश्चयादेव प्रवृत्तेरित्युक्तत्वाच्चेति चेत्, अत्राहुः, साङ्गाद्वैदिककर्म्मणा इति न्यायादङ्गाद्युपहितयागादवश्यं फलमिति निश्चयादेव यागे प्रवर्त्तते। न च कर्म्मनाशापारगमनादिशङ्कया प्रथमं फलनिश्चयोऽशक्य एवेति वाच्यं। अतीन्द्रियोपाधिशङ्कापिशाचीवत्तादृशशङ्कापिशाच्या अकिञ्चित्करत्वात्। तादृशशङ्काविरहकाल एव प्रवर्त्तेत इत्यन्ये। नन्वपूर्व्वसत्त्वे तस्य वाच्यत्वकल्पने विवादः स्यात्तदेव तु नास्ति मानाभावादिति तटस्थः शङ्कते 'नन्विति। 'अन्य·

त्वेन व्यापारस्य तत्रासामर्थ्यात्, नेतरः लिङैव तद्बोधनात् चिरध्वस्तं कारणं व्यापारेण व्याप्तमिति चेत्, न, विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादन्यथा ऐन्द्रियकं कारणमतीन्द्रियव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात् तथा कल्प्येत ।

'लिङैवेति, तथाच व्यापारकल्पने मानाभाव इति भावः । व्यापारे मानमाशङ्कते, 'चिरेति, व्याप्यत्वं तादात्म्येन व्यापकत्वञ्च जनकतासम्बन्धेन बोध्यं, 'अन्यथेति सहचारदर्शनमात्राद्व्याप्तिकल्पन इत्यर्थः, 'तथा कल्प्येतेति दण्डादावप्यतीन्द्रियव्यापारकल्पनापत्तेरित्यर्थः । न च व्यापारमन्तरेण यागादेः स्वर्गादिजनकत्वे स्वर्गादिधाराया अनिवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । यथा हि अदृष्टस्वीकारे समयविशेष एव तस्य फलजनकता तथा यागादेरपीति सुवचत्वात् । अथादृष्टाभ्युपगमे मिथ्यावासनाया विजातीयवासनात्वेन धर्म्माधर्म्मजनकतया धर्म्माधर्म्मानुत्पादादेव तत्त्वज्ञानवतां कर्म्मणां न भोगः अदृष्टानभ्युपगमे च तत्त्वज्ञानिनामपि कर्म्मणां भोगप्रसङ्गः । न च मिथ्यावासना भोगं प्रत्येव हेतुरिति वाच्यं । तत्त्वज्ञानिनोऽपि भोगश्रवणादिति चेत्, न, विजातीयवासनाकालोत्पन्नकर्म्मण एव स्वर्गादिहेतुत्वात्[१] । अथ "पुण्यः पुण्यमाप्नोतीतिस्मृतेरपूर्व्वसि-

(१) स्वर्ग-नरकहेतुत्वादिति ग० ।

द्धेति यदि सहचारदर्शनमात्रादस्तुसिद्धिस्तदेत्यर्थः, एवं दण्डादावप्यती-

प्रायश्चित्तादीनाञ्च फलप्रतिबन्धकत्वमेव, प्राय-

ह्निः। न च तत्र पुण्यपदं यागादिक्रियापरमिति वाच्यं। यागादेर्नष्टतया दानासम्भवादिति चेत्, न, तत्र प्रथमपुण्यपदस्य यागादिप्राक्तनक्रियापरत्वात् दानपदस्य च इदं मम स्वर्गादिकं न जनयतु अमुकस्य जनयत्विती्च्छापरत्वात् द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्गपरमेवेति भावः। नन्वेवं निषिद्धकर्म्मणामपि पापजनकत्वाभावे प्रायश्चित्तादीनां निष्फलत्वप्रसङ्ग इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तेति, 'फलेति नरकप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यर्थः, प्रायश्चित्तविधौ च नरकप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं कृतिसाध्यत्वमात्रं वा लिङर्थः न त्विष्टसाधनत्वमिति भावः। ननु प्रायश्चित्तस्य प्रतिबन्धकत्वे तस्याशुविनाशितया कालान्तरे नरकोत्पत्तौ बाधकाभावः। न च तत्तत्कर्म्मजन्यनरकं प्रति तत्तत्कर्म्मकालीन-तत्तत्कर्म्मसमानाधिकरणयावत्प्रायश्चित्ताभावानां हेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वपदार्थः, समानाधिकरणान्तं यावत्त्वस्याभावविशेषणमेवेति वाच्यं। कृतप्रायश्चित्तस्य तत्तत्कर्म्मजन्यनरकस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र तदभावकारणत्वस्य कल्पयितुमशक्यतया तेन नरकजनने बाधकाभावात्। न च तादृशाभावरूपविशेषसामग्र्यभावादेव कृतप्रायश्चित्तकर्म्मणा न नरकोत्पत्तिरिति वाच्यं। तथा सति यत्कर्म्मव्यक्त्यनन्तरं पूर्व्वं वा तेन पुरुषेण प्रायश्चित्तं कदाचिदपि न कर्त्तव्यं न कृतं वा तत्कर्म्मसमानाधिकरणयावत्प्रायश्चित्तात्यन्ताभावस्य तेषां सत्त्वेन विशेषसामग्र्या अपि

न्त्रियो व्यापारः सिध्येदप्रयोजकता च तुल्येति भावः। प्रायश्चित्तादिनाश्यतया

सम्भवात्। न चाकृतप्रायश्चित्तान्येव तत्तत्कर्म्माणि नरकं प्रति विशेषसामग्री, तथा सति प्रायश्चित्तवैफल्यापत्तेर्विशेषसामग्रीविरहादेव नरकाभावोपपत्तेः। न च प्रायश्चित्तविशेषध्वंस एव नरकविशेषप्रतिबन्धक इति वाच्यं। प्रायश्चित्तोत्तरोत्पन्ननिषिद्धकर्म्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिप्रागभावकालीनविजातीयकर्म्मजन्यफलं प्रति तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिनाशस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तादृशफलन्तु पुरुषान्तरे तत्पुरुषस्यापि जन्मान्तरे प्रसिद्धं। न चैकस्मिन्नेव प्रायश्चित्तविशेषे कृते पूर्वोत्पन्नसर्व्वब्रह्मवधानां नरकाजनकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं। दृष्टत्वात् त्वयापि एकजातीयकर्म्मजन्यनानापापानां क्रमिकोत्पन्नानामेकेनैव प्रायश्चित्तेन नाशाभ्युपगमात्। न चैवं प्रायश्चित्ते कृते पूर्वजन्मान्तरीणनिषिद्धकर्म्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गः तच्छरीरकृतत्वेन कर्म्मविशेषणे तादृशकर्म्मजन्यनरकस्याप्रसिद्ध्या प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावासम्भवादिति वाच्यं। तत्र पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्म्मणा नरकानुत्पादस्य दृष्टत्वात् अन्यथा तवापि जन्मान्तरीयतादृशपापस्य तथाविधप्रायश्चित्तेन नाशस्य दुर्व्वारत्वात्। अस्तु वा स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वपूर्ववर्त्तित्वविशिष्टोद्देश्यताख्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रायश्चित्तविशेषाभाववत्कर्म्मविशेषत्वेनैव नरकविशेषजनकता। एतेन एकब्रह्मवधमुद्दिश्य प्रायश्चित्ते कृते तदितरब्रह्मवधादपि दुःखानुत्पत्त्यापत्तिरित्यपि निरस्तं। त्वयापि स्वसमानाधिकरण-स्वोद्देश्यजन्यत्वसम्बन्धेनैव प्रायश्चित्तस्य पापनाशकताया अभ्युपेयत्वात्। अथैवं

अपूर्व्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह, 'प्रायश्चित्तादीनाञ्चेति। न च तत्प्रागभावस्या-

श्चित्तस्य "तस्मादेनसः पूतो भवतीति यत् फलं श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् न

येन कर्म्मणा फलं दत्तं अनन्तरञ्च तत्कर्म्मोद्देशेन प्रायश्चित्तं कृतं तत्र तत्कर्म्मणस्तादृशसम्बन्धेन प्रायश्चित्ताभाववत्त्वाभावेन फलानुत्पादकत्वापत्तिः। न च तादृशप्रायश्चित्तान्यत्वं प्रायश्चित्ते विशेषणमिति वाच्यं। अदत्तफलक-दत्तफलकोभयकर्म्मोद्देश्यकप्रायश्चित्ते तद्भिन्नत्वाभावेनादत्तफलककर्म्मणोऽपि फलोत्पत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, तत्तत्कर्म्मभिन्नत्वविशिष्टोद्देश्यत्वस्य तत्तत्कर्म्मविशिष्टोद्देश्यत्वातिरिक्तोद्देश्यत्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतया अभ्युपेयत्वात्। न चैवं प्रायश्चित्तस्य इष्टसाधनत्वाभावात् कथं तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं। तत्र द्विष्टप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न द्विष्टसाधनताज्ञानमित्यभ्युपगमात् पापनाशादाविच्छानुरोधेन द्विष्टाभावत्वज्ञानस्य तवापि इच्छाजनकत्वावश्यकत्वात् प्रायश्चित्ताभावस्य द्विष्टतया तदभावस्य प्रायश्चित्तस्य इष्टत्वेन तत्साधनताज्ञानात्तदुपायादौ प्रवर्त्तते न तु प्रायश्चित्त इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च। अन्यथा तवापि दाहादिवारणाय मण्यादौ कथं प्रवृत्तिरित्यस्य दुःसमाधेयत्वादिति कृतं पल्लवितेन। ननु प्रायश्चित्तस्य नरकविशेषप्रतिबन्धकत्वे "तस्मादेनसः पूतो भवतीति पापनाशरूपफलश्रुतिविरोध इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तस्येति, 'फलभागिति नरकभागित्यर्थः,

---

त्यन्ताभावत्वापत्तिः। पापनाशे च पापान्तरमासाद्य तदुत्पत्तेर्न तथात्वमिति वाच्यं। निषिद्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबध्यत्वात् क्रियान्तरमादाय तत्सम्भ-

भवतीत्यर्थः, "धर्म्मः क्षरति कीर्त्तनादिति च कीर्त्तनाद्विहितक्रिया क्षरति फलं न जनयतीत्यर्थः। क्षरतीत्यच बाधकं विना न लक्षणेति चेत्, न, उपस्थितत्वेन विहितक्रियायामेव धर्म्मपदशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात्। न चैतस्य मुख्यत्वार्थं पदार्थान्तरे शक्तिः, लक्षणोच्छेदा-

---

न तु 'एनसः' पापात्, पूतो भवतीत्यर्थ इति भावः। ननु तथापि "धर्म्मः चरति कीर्त्तनादित्यादिश्रुतिबलाद्विहितकर्म्मजन्यधर्म्मसिद्धिः विहितक्रियायाः कीर्त्तनात् तज्जन्यो धर्म्मो नश्यतीति तदर्थादित्यत आह, 'धर्म्म इति, अचापि तत्तत्कीर्त्तनप्रागभावकालीनतत्तत्कीर्त्तनविषयकर्म्मजन्यफलं प्रति तत्तत्कीर्त्तननाशस्य प्रतिबन्धकत्वं तत्तत्कीर्त्तनाभाववत्कर्म्मत्वेन कारणत्वं वा अवसेयं। 'चरतीत्यचेति, चरधातोर्नाशशक्तत्वादित्यभिमानः। वस्तुतस्तु चर चलने इत्यनुशासनात् चरधातोर्गतिशक्ततया नाशेऽपि लक्षणैवेति ध्येयं। 'उपस्थितत्वेनेति क्लृप्तत्वेनेत्यर्थः, 'बाधकत्वादिति, विहितक्रियानाशं प्रति कीर्त्तनस्याहेतुत्वादिति भावः। 'न चैतस्येति 'एतस्य' चरधातोः, 'पदार्थान्तरे' अपूर्व्वरूपे, 'शक्तिरिति धर्म्मपदस्य शक्तिरित्यर्थः, 'लक्षणोच्छेदेति, गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदस्य मुख्यत्वार्थं

वादिति भावः। 'उपस्थितत्वेनेति, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः। 'देवदत्तायशरीरमिति, अच देवदत्तपदमन्यदीयशरीरांशे बाधवारणाय, 'आद्यत्वमपि शरीरविशेषणं बोध्यं। यद्यांशतः सिद्धसाधनं न दोष इति

पत्तेः विहितक्रियाकर्तृत्वज्ञानेन धार्म्मिकपदप्रयोगाच्च। एतेन देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपू-

---

घोषपदस्य जले शक्तिः कल्प्यतामिति गङ्गापदेऽपि लक्षणा न स्यादित्यर्थः, 'विहितेति, इदमदृष्टजनकं न वेति सन्देहेऽपीत्यादिः। 'देवदत्ताद्यशरीरमिति, द्वितीयादिखण्डशरीरे आहारादिद्वारा पूर्वशरीरोत्पन्नज्ञानादेर्हेतुत्वमादायार्थान्तरवारणाय 'आद्येति, आद्यत्वं देवदत्तशरीरध्वंसाकालीनत्वं, क्वचिदाद्यपदशून्य एव पाठः, तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोषः, संस्कारजन्यत्वेनापि पक्षो विशेषणीयः अतो न तेनार्थान्तरं, 'देवदत्तेति देवदत्तीयविशेषगुणसहकृतं यद्भूतं पृथिव्यादि तज्जन्यमित्यर्थः, ईश्वरविशेषगुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तीयेति, देवदत्तीयत्वं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठत्वं, तेन वक्ष्यमाणदोषसङ्गतिः, सामान्यगुणमादायार्थान्तरवारणाय विशेषपदं। न च देवदत्तीयविशेषगुणजन्यमित्येव साध्यमस्तु किं भूतजन्यत्वदलेनेति वाच्यं। तावन्मात्रस्यैव साध्यत्वात् भूतजन्यत्वोपादानन्तु अदृष्टस्य कारणान्तरसहकारेणैव जनकत्वं न त्वितरनिरपेक्षेणेत्याविष्कर्त्तुं, 'जन्यत्व-

---

मतेनेदं। ईश्वरगुणमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये 'देवदत्तेति, संख्यादिनार्थान्तरवारणाय 'विशेषेति। न च संस्कारेणार्थान्तरं, संस्कारान्येति विशेषगुणविशेषणादित्येके। संस्काराजन्यत्वं पक्षविशेषणमित्यन्ये। यत्तु संस्कारस्य प्रेरकत्वाभावात् प्रेरितपदेनैव तद्वारणमिति तच्चिन्त्यं। प्रेरितत्वं हि सहकृतत्वं तच्च तत्रापि मनसि व्यभिचारवारणाय, समतमद्वीपान्तर-

व्वकं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्म्मितस्रग्व-
दित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति परास्तं। जन्मान्तरीय-
ज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति,
मैवं, चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरू-
पाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् यागस्य चिर-
ध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात्। कार्य्ये व्यापारस्य

इति, मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं। न चात्म-मनःसंयोगे व्यभिचारः तस्य भूतजन्यत्वाभावादिति वाच्यं। साध्ये भूतजन्यत्व-दलस्यानुपादेयत्वात् हेतौ वा जन्यपदस्य भूतजन्यपरत्वात्,[१] साध्ये भूतपदं द्रव्यसामान्यपरमित्यपि केचित्। 'तन्निर्म्मितेति तद्भोगसा-धन-तन्निर्म्मितस्रग्वदित्यर्थः, 'तज्जनकत्वाभिमतैरिति अदृष्टजनक-त्वाभिमतैरित्यर्थः, यागादिवच्चिरातीतस्यैव हेतुत्वावगमादिति भावः। 'चिरेति व्यापारसत्त्व एव चिरध्वस्तस्य कारणत्वमित्यर्थः, भ्रम्यादिव्यापारके दण्ड-चक्रसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'चिरध्वस्तस्येति स्वर्गपूर्व्वं चिरध्वस्तस्येत्यर्थः, 'कार्य्ये इति तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायितया साक्षात्कृतव्यापारजनकत्वं तज्जनकव्या-

---

(१) जन्यद्रव्यपरत्वादिति ग०।

घटादौ व्यभिचारवारणाय 'तदिति तद्भोगसाधनद्रव्यत्वमित्यर्थः, तेन नात्मनः संयोगादौ व्यभिचारः। 'तन्निर्म्मितेति, तद्भोगसाधनेत्यपि बोध्यं, 'सिद्धेति, यागादिवच्चिरातीतस्य जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः। 'चिरेति, भ्रम्यादि-

पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तद्व्यापारकत्वे उपाधिरिति चेत्, न, संस्कारे तदभावेऽप्यनुभवस्य तद्व्यापारकत्वात्। न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्यापारो न स्यात् स्वर्गसाधनं न स्यात् घटवदिति विपक्षे

पारवत्त्वे साध्ये उपाधिरित्यर्थः, 'तदभावेऽपीति स्मरणं प्रति अन्वय-व्यतिरेकसाक्षात्काराभावेऽपीत्यर्थः, 'तद्व्यापारकत्वेति स्मरणजनक-संस्काररूपव्यापारवत्त्वदर्शनादित्यर्थः, 'चिरध्वस्तत्वे सतीति स्वर्गपूर्व-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थः, 'सव्यापारो न स्यादिति साक्षात् स्वर्गजनकसाक्षाज्जनको न स्यादित्यर्थः, अव्यवहितस्वर्गजनके व्यभि-चारवारणाय सत्यन्तमभावविशेषणं, प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोष-तादवस्थ्यात् स्वर्गजनकशरीरजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात्तद्वारणाय साक्षादिति जनकविशेषणं। यद्यपि व्याप्तिग्राहकतर्कोपदर्शनमेव प्रकृते उचितमयञ्च विषयपरिशोधकतर्कतया न व्याप्तिग्राहकस्तथापि

व्यापारके चक्र-दण्डादिसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'संस्कार इति, तत्रावश्यं तत्कल्पनमन्यथा नष्टसंस्कारकत्वाभिमतानुभवादपि स्मरणप्रसङ्ग इति भावः। 'याग इति, चिरध्वस्तत्वे सति व्यापारवद्भिन्नत्वमापादकं तथाच चिरध्वस्तत्वस्य भिन्नेऽन्वयः अन्यथा प्रतियोग्यन्वयेऽव्यवहितस्वर्गसाधने व्यभिचारवारणार्थोपात्तसत्यन्तदानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः विश्लिष्ट-विरहस्य तत्र सत्त्वात् सत्यन्तमात्रे च कृतेऽर्थान्तरं, व्यवहितस्वर्गसाधने व्यभिचारस्तेत्यग्रिमपदं, स्वर्गपदं दृष्टान्तासिद्धिवारणाय, स्वध्वंसादिकं प्रत्यपि तस्य हेतुत्वात्। न च विषयपरिशोधकोऽयं न व्याप्तिग्राहक इति वाच्यं।

बाधात्। न चात्र कारणताग्राहकाभाव उपाधिः,

अप्रयोजकत्वसंशयाहितपचीयव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतया तद्विधूननद्वारा अस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः। वस्तुतस्तु स्वर्गकारणत्वं न स्वर्गप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं यागे बाधात्। नापि स्वर्गप्राक्कालव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं किञ्चित्स्वर्गप्राक्कालवृत्तिनो व्यभिचारिणोऽपि तथात्वेनातिप्रसङ्गात् अपि तु स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानच्छेदकधर्म्मवत्त्वं अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटितत्वेऽपि संसर्गतया प्रवेशान्नाननुगमः, यागस्य चाशुविनाशितया न कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वसम्भव इति व्यापारसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यमिति सम्बन्धतया व्यापारसिद्धिः। न चैतावता कस्यचित् सम्बन्धस्य सिद्धावपि तस्य यागजन्यत्वे किं मानमिति वाच्यं। तस्य कारणान्तरकल्पनापेचया लाघवेनोपस्थितानुगतयागस्यैव कारणत्वसिद्धेः। न च तथापि स्वर्गजनकत्वे मानाभावः यागस्य स्वर्गसाधनतायाः श्रुतिसिद्धत्वेन विनिगमनाविरहाभावादिति वाच्यं। तथा सति(१) व्यापारमात्रस्यैव कारणत्वविलोपप्रसङ्गादिति दिक्। 'कारणताग्रा-

(१) एवं सतीति ग०।

व्याप्तिग्रहपूर्व्वं तत्परिपन्थिशङ्कापनायकत्वात्। न च पच्चे तच्छङ्का न परिपन्थिनीति वाच्यं। अप्रयोजकत्वाद्याहितायास्तस्यास्तथात्वात्, अतएव पच्चेऽप्युपाधिसन्देहाहितायास्तस्यास्तथात्वं। यत्तु विषयपरिशोधकतर्कस्यापि विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिद्वारोपयोग इति स एवाभिहित इति, तन्न, तस्य

तेनापि समं व्याप्यवधारणे तस्याप्यापादनात्। न चैन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः, सव्यापारत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्वसमये असत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोज-

---

त्वकाभाव इति स्वर्गकारणत्वेनाग्टह्यमाणत्वमित्यर्थः, 'तेनापि सममिति स्वर्गकारणत्वेनाग्टह्यमाणत्वरूपोपाधिनापि सममुक्तापादकस्य व्याप्यवधारणेनेत्यर्थः, 'तस्यापि' उपाधेरपि, 'आपादनादिति आपाद्यतुल्यत्वादित्यर्थः, तथाच साधनव्यापकत्वमित्यर्थः। अन्यथैन्द्रियकं कारणमिति पूर्व्वोक्तं दूषयति, 'न चेति, 'सव्यापारत्व इति सव्यापारत्वमात्र इत्यर्थः, 'मात्रपदादतीन्द्रियव्यापारवत्त्वव्यवच्छेदः, 'असत्त्वस्येति असत्त्वे सति कारणत्वस्येत्यर्थः, 'उपाधित्वेन' प्रयोजकत्वेन,

---

शङ्किताप्रयोजकत्वनिरासाक्षमत्वेन प्रकृतासंगतत्वात्। यदि चोक्तरीत्या तथात्वं तदा व्याप्तिग्राहकत्वमेवेति। अन्यथैन्द्रियकमित्यादि प्रागुक्तं दूषयति, 'न चेति, 'उपाधित्वेनेति, प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, तथाच कार्य्याव्यवहितपूर्व्वसमयेऽसत्कारणं सव्यापारकमेवेति मन्नियमस्य निष्फलकत्वेन त्वन्नियमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः। एतेनाप्रयोजकतया प्रागुक्तं तौल्यमपाकृतं बोध्यं। अतएव चक्षुरादावुक्तोपाधिः साध्याव्यापकत्वं ऐन्द्रियकत्वविशेषणे च शब्दादिजनके दण्डादौ साध्याव्यापकत्वमित्यपास्तं। ननु त्वदुक्ततर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्का। न च निरुपाधित्वमेव विपक्षबाधकं, प्रतीतिविशेषविषयत्वादीनामुपाधित्वसम्भवात्। न च साध्यव्यापकत्वादिसन्देहः, तथाप्युपाधित्वसन्देहस्य दूरीकर्त्तुमशक्यत्वात्। किञ्च तादृशातीन्द्रियातिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पने च गौरवमेव बलवद्बाधकं। यत्तु कार्य्याव्यवहितपूर्व्वसमयविद्यमानता कारणता सा च साक्षात् व्यापारद्वारा वा, स्वाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायात् तथाच व्यापारकल्पनमावश्यकमिति

'उपाधित्वेनेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते कार्य्याऽव्यवहितपूर्व्वसमया-
वच्छिन्नस्य चक्षुरादावतीन्द्रियव्यापारवत्त्वरूपसाध्याव्यापकत्वात्। न च
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति वाच्यं। तथापि पतनजनक-
गुरुत्वजनके घटादौ तथाविधसंयोगजनके चात्मनि साध्याव्या-

तन्न, नियमानन्यथासिद्धोरवश्यं तत्र प्रवेशे अव्यवहितत्वस्य वर्थत्वात्। न च वह्न्यादिक्रियानियामकत्वेनादृष्टसिद्धिः, तादृशयागादिवदात्मसंयोगाद्वा तदुपपत्तेः यागादेस्तु स्वभावादेव नियतकालीन-सावधिफलजनकत्वं अन्यथा अपूर्व्वेऽपि कल्प्यते फलस्यानन्त्यापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः, यदि नादृष्टं तदा प्रायश्चित्तादीनां वैफल्यं स्यात्। न च तेषां फलप्रतिबन्धकत्वं, तेषा-माशुविनाशितया तदभावानन्तरं फलप्रसङ्गात्। न च तदुत्तरं समयस्य प्रतिबन्धकत्वं, तस्य तथात्वे मानाभावात् तेषामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च। न च तत्प्रागभावसहभूतानिषिद्धक्रिया फलहेतुरिति वाच्यं। अन्यप्रायश्चित्तप्राग-भावमादाय फलप्रसङ्गात् तत्तत्क्रियोद्देश्यक-तत्तत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य तथात्वे यत्र कर्म्मणि न प्रायश्चित्तं जातं तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावा-सिद्धौ फलाभावप्रसङ्गात्। एवं विहितक्रियायां कीर्त्तनादिवैफल्यमपि द्रष्टव्यं। किञ्च सत्कर्म्मादिदानं ततस्च फलमिति श्रूयते तद्विरुध्येत, न हि तत्र प्राचीनविहितक्रियाया एव दानं, तस्याविनष्टत्वात् अदृष्टस्याभ्युप-गमात् अकर्म्मिकाया दानक्रियाया अभावात् भावे वा तस्याः फलजनकत्वे-ऽतिप्रसङ्गात्तस्माददृष्टदानेनादृष्टान्तरं जन्यत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयं। यत्तु एवं सति निरन्वयध्वस्तवीज-दण्डादेरङ्कुर-भस्मादिकार्य्यं कालान्तरेऽपि स्यादिति बाधकमिति, तन्न, तत्र फलबलेन तथैव हेतुत्वात् यागादेस्तु व्यवहितस्यापि हेतुत्वे विरोधाभावादिति। नन्वस्तु व्यापारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति चेत्, न, तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गाद्यहेतुत्वापत्तेः अनुभवमात्रजन्यतया यागाद्यजन्यत्वाच्च। वैजात्यकल्पने च सिद्धं नः समीहितं। वेगादिवत्तद्विशेषो-ऽस्तु गुणान्तरकल्पने गौरवादिति चेत्, न, गुरुत्वादेरपि तथात्वापत्तेरिति-

कत्वात्। नन्वेवं सन्ध्यावन्दनाकरणस्य दुःखसाधनत्व-श्रुतेः तत्करणप्रागभावो दुःखहेतुस्तथा च तस्य स्थिरत्वेन दुःखजननसम्भवात् न पापे प्रमाणं। न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, प्रायश्चित्ताभावसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वात्। यत्तु प्रागभावनाश एव तेन क्रियत इति, तन्न, ध्वंस-प्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगिकालत्वेन तदा करणापत्तेरिति चेत्, न, सन्ध्याकाली-

---

पकत्वादिति ध्येयं। नित्याकरणजन्यपापे प्रमाणाभावमाशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं' क्रियाया अस्थैर्य्यादिवादृष्टकल्पने, 'तत्करणप्रागभाव इति सन्ध्यावन्दनकरणप्रागभाव इत्यर्थः, 'पाप इति नित्याकरणजन्यपाप इत्यर्थः, 'प्रायश्चित्तेति विहिताकरणनिमित्तकप्रायश्चित्तेत्यर्थः, 'प्रायश्चित्ताभावेति प्रायश्चित्तमुक्तरीत्या ध्वंससम्बन्धेन फलप्रतिबन्धकमेवेत्यर्थः, 'प्रागभावनाश इति सन्ध्याकरणादिप्रागभावनाश इत्यर्थः, 'सन्ध्याकालीनेति सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टस्य

दिक्। एवञ्च पक्षे साध्यसिद्धौ शङ्कितोपाधीनां तत्रैव साध्यव्यापकत्वं तदिदमुक्तं 'निरुपाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामिति। 'नन्वेवमिति, 'एवं' चिरध्वस्तत्वस्य व्यापारकल्पनाप्रयोजकत्वे, 'पाप इति, यद्यप्यगम्यागमनादेराशुविनाशित्वात्तज्जन्यपापे बाधकाभावस्तथापि सन्ध्यावन्दनाकरणजन्यपापे प्रमाणाभाव इत्यर्थः, 'ध्वंसेति। न च प्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यं। प्रतियोगिन एव तन्नाशत्वादिति भावः। 'सन्ध्येति, नन्वेवं सन्ध्याकालीनकरणप्रागभावो हेतुरित्यायातं तत्र तत्कालीनं करणं प्रति-

नाकरणस्य दुःखजनकत्वेन(१) विशिष्टस्य सन्ध्याकाला-पगमेऽनुपगमात् । न च सन्ध्याकालीनाकरणे विशे-षणं किन्तु प्रतियोगिनि करणे तथाच विशिष्टाभावः स्थिर एवेति वाच्यं । सन्ध्याया ह्यकरणेऽन्वयस्तस्य

सन्ध्याकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, 'दुःखजनकत्वे-नेति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या दुःखजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा केव-लस्य करणाभावस्य सन्ध्याकालवृत्तित्वोपलक्षितस्य करणाभावस्य वा नरकसाधनत्वे तादृशाभावस्याकृतसन्ध्यावन्दनपुरुषे नरकजनन-समये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सत्त्वेन तस्यापि नरकोत्पत्त्यापत्तिः काल-विशेषस्य पुरुषान्तर्भावेनाहेतुत्वादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तथाच तादृशविशिष्टाकरणस्य नरकोत्पादप्राक्कालेऽसत्त्वात्तचाप्यवश्यमधर्म्म-कल्पनमिति भावः । 'सन्ध्याया हीति, सन्ध्याकालीनाकरणं नरक-साधनमिति वाक्य इत्यादिः, 'पदार्थत्वात्' प्रधानत्वात्, विशेष्यत्वा-

---

(१) दुःखसाधनत्वादिति क०, ख०, ग० ।

योगि यदि तदाऽसम्भवः प्रागभाव-प्रतियोगिनोरेककालत्वाभावात्, यदि चान्यकालीनं तदा तत्कारिणोऽपि पापापत्तेरिति चेत्, न, तत्पुरुषे करण-सामान्यसंसर्गाभावः सन्ध्याकालीनः स च तद्धेतुरित्यर्थात् । ननु सन्ध्या-काल उपलक्षणं, न च विशेषणत्वे बाधकाभावान्न तथात्वं, विशेषणस्यापि हेतुत्वकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति चेत्, न, व्यावृत्तोपलक्ष्यतावच्छेदक-रूपाभावादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, सन्ध्याकालस्य स्ववृत्तिकरणाभावोपलक्षकत्व-सम्भवात् यथासन्नसमयसमाप्तेः फलत्वे तत्समयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्ष-

54

पदार्थत्वात् न तु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधान-

दिति यावत्, 'पदार्थैकदेशत्वेनेति करणाभावरूपविशिष्टविशेषण-त्वेनेत्यर्थः, प्रधानविशेषणत्वेनान्वये सम्भवति प्रधानविशेषणविशेषण-त्वेनान्वयस्याकल्पनादिति भावः। इदमुपलक्षणं, वस्तुतस्तु सन्ध्या-कालस्य प्रतियोगिन्यन्वये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सन्ध्याकालीनवन्दना-भावस्य तज्जन्यनरकोत्पादकाले सत्त्वात् नरकोत्पत्त्यापत्तिरित्येव दूषणं द्रष्टव्यं। ननु सन्ध्याकालस्य करणाभावविशेषणत्वेऽपि उपा-सनायाः पूर्व्वं परतो वा तस्यामेव सन्ध्यायां वन्दनाभावस्य प्रा-यिकत्वात् सर्व्वत्र पापोत्पत्तिप्रसङ्गः। न च यावत्सन्ध्याक्षणवृत्ति-त्वविशिष्टाकरणं पापहेतुरिति वाच्यं। यावत्सन्ध्याक्षणवृत्तित्व-विशिष्टस्याकरणस्य कुत्रापि सन्ध्यायामसम्भवादिति चेत्, न, प्रति-

---

कत्वं। वस्तुतस्तु अरुणान्यायेन विशेषणत्वं अन्यथोक्तगौरवेणारुण्यस्यापि क्रयसाधनत्वं न स्यात् तस्यापि स्वाधिकरणव्यक्त्युपलक्षकत्वसम्भवाद्यदि चौत्-सर्गिकं विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति प्रागु-क्तरीत्या प्रायश्चित्तवैफल्यमपि स्यादित्यपि बोध्यं। 'पदार्थैकेति। यद्यपि पदार्थत्वमेव करणस्य न तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि करणाभावरूपविशिष्टा-पेक्षया प्रतियोगिन एकदेशोक्तिरिति ध्येयं।

नन्वेवं करण एव तदन्वयोऽस्तु तस्य वस्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावेन विनि-गमकाभावादिति चेदत्राऽऽह। तत्राकाङ्क्षाविरहः, न च चक्षुषा न पश्यतीत्यत्रैव तत्सम्भवः, तत्र तथा तात्पर्य्येण तथात्वात् प्रकृते च तथा तात्पर्य्यानवधा-रणात् प्रधानविशेषणत्वे सम्भवति नाप्रधानविशेषणतायामाकाङ्क्षेति, तदिद-मुक्तं 'अप्रधानत्वादिति। यत्तु सन्ध्याकालीनकरणस्य तदीयस्याभावो यदि

योग्यनधिकरणसन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टतत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषीयपापविशेषे हेतुत्वात् नरकविशेषं प्रति सामान्यतः सन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं पापाभावादेव च कृतसन्ध्यावन्दनस्य न नरकोत्पत्तिः तेन नरकविशेषे तत्तत्पुरुषान्तर्भावेण(१) कार्य्य-कारणभावासम्भवेऽपि न क्षतिः। न च तथापि सन्ध्यावन्दनपूर्व्वोत्तरसन्ध्याक्षणमादाय पापातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यं। क्षणानां न सन्ध्यात्वमपि तु तावत्क्षणराशिवृत्तिस्थूलकालोपाधिरेव सन्ध्येत्यभ्युपगमात् सन्ध्यात्वन्तु शक्तिविशेषसम्बन्धेन सन्ध्यापदवत्त्वं तत्तत्कालेतरकालत्वं वा, तत्तत्पुरुषीयत्वविशिष्टत्वेनाभावोऽपि विशेषणीयः, तत्पुरुषीयाधर्म्मं प्रति तत्पुरुषस्य वा तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वमतः पुरुषान्तरे न तत्पुरुषीयपापविशेषादेरुत्पत्तिः। न च सन्ध्यायाः दण्डद्वयात्मकतया दण्डद्वयेनैव धारावाहिकापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः यागादिस्थले च यागादेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुतया न धारावाहिकापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात्। न च यत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनमेवाप्रसिद्धं तत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतुत्वासम्भवात् तस्य पापाद्यनुत्पत्त्यापत्तिः पुरुषपदेनात्मविवक्षणे शूद्रशरीर-

(१) तत्तच्छरीरान्तर्भावेणेति ग०।

तथा तदा प्रतियोग्यप्रसिद्धिः अन्यदीयस्य चेत्तदातिप्रसङ्ग इति तच्चिन्त्यं, सन्ध्याकालीनकरणत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषे तथात्वसम्भवात्, अत्र सन्ध्याकालस्य विशेषणाध्वंसे विशिष्टध्वंस इत्यभ्युपगमेऽनुमानखण्डोक्तविशिष्टप्रति-

परिग्रहदशायामपि सन्ध्याकरणाभावे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं। यस्य सन्ध्यावन्दनमप्रसिद्धं तत्पुरुषीयपापविशेषे सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टतत्पुरुषवृत्तित्वविशिष्टसन्ध्यावन्दनसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात् पुरुषभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदात् विशिष्टान्तद्वयमभावे विशेषणं। यद्वा द्वितीयविशिष्टान्तं नोपादेयं तत्पुरुषीयाधर्म्मं प्रति तत्पुरुषस्य तादात्म्येन हेतुत्वादेव न पुरुषान्तरे तत्पुरुषीयपापविशेषोत्पत्तिः। न च पुरुषभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदे प्रतियोग्यनधिकरणसन्ध्यावृत्तित्वविशिष्टेत्यभावविशेषणमनर्थकं कृतसन्ध्यावन्दनपुरुषान्तर्भावेण कार्य्य-कारणभावविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति वाच्यं। अकृतसन्ध्यावन्दनस्यैव सन्ध्येतरकाले धारावाहिकपापानामुत्पत्तिवारणाय तदुपादानात् दृष्टापत्तावनन्तापूर्व्वकल्पने गौरवात् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् तस्माद्दोषत्वे तु विशिष्टान्तस्यानुपादेयत्वात्। ननु तथापि प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिकमरणादेरपूर्व्वजनकत्वे मानाभावः मरणस्य स्वर्गपूर्व्वकालेऽपि सत्त्वात्। न च निर्व्यापारमरणस्य फलजनकत्वे फलधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे च स्वर्गाव्यवहितप्राक्काले तेन सम्बन्धेन तदसत्त्वात् तदनुत्पत्त्यापत्तिः(१) अतोऽपूर्व्वमावश्यकमिति वाच्यं। अपूर्व्वाभ्युपगमेऽपि स्वर्गजनने कालविशेषस्य

(१) स्वर्गानुत्पत्त्यापत्तिरिति ग०।

यौगिकध्वंसानङ्गीकाराद्विरोधश्चिन्त्य इति, अन्यथा विशेषणमात्रस्यैव व्यापारकल्पनेऽकरणस्य पापहेतुत्वं न स्यादिति दृष्टेनैवोपपत्तौ नादृष्टकल्पन-

त्वात्, तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तव सहभावा-
निरूपकस्यापि कारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात्
सावधिफलजनकत्वं। यच्च यद्ध्वंसो हेतुस्तच्च तत्प्राग-
भावोऽपीति चेत्, न, दुग्धध्वंसजन्यदध्नि मिथ्याधीध्वंस-

सहकारित्वावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति चेत्, न, तत्रा-पूर्व्वानभ्युपगमादिति दिक्। ननु सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणजन्या-पूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावः तत्र स्वध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादित्याशङ्कते, 'तथापीति नित्याकरणजन्यापूर्व्वस्या-वश्यकत्वेऽपीत्यर्थः, यागादिस्थल इति शेषः। ननु कार्य्यसहवर्त्तिन एव कारणतया ध्वंसस्य यागजन्यत्वाभावात् कुतो व्यापारत्वमित्यत आह, 'तवेति, अन्यथा प्रागभावादेरकारणत्वापत्तेरिति भावः। ननु ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गादिधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः ध्वंसस्य नित्यत्वात् अदृष्टोपगमे तु तस्य चरमव्यक्तेरेव नाशान्न प्रसङ्ग इत्यत आह, 'तस्येति, 'अनन्तत्वेऽपि' ध्वंसाप्रतियोगित्वेऽपि, 'स्वभावादिति तत्तद्ध्वंसजन्यफलसामान्ये तत्तत्कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यर्थः, अपूर्व्वाभ्युपगमेऽपि कालविशेषस्य सहकारित्वावश्यकत्वादन्यथेह लोक एव स्वर्गोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः। 'यच्चेति, मण्यादिप्रतिबन्धकस्थले तथा दृष्टत्वादिति भावः। 'दुग्धध्वंसेति, इदमुपलक्षणं, महापट-

---

मित्याशयेनाह, 'तथापीति। ननु ध्वंसो न यागव्यापारः यागासहभावित्वेन तदजन्यत्वादित्यत आह, 'तवेति अन्यथा यागः स्वर्गेऽपि कारणं न स्यादि-त्यर्थः,। फलानन्त्यमाशङ्क्याह, 'तस्येति, अपूर्व्वकल्पनेऽपि स्वभावस्यैवाश्रय-

साध्यमुक्तौ च[१] व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे तथाभावाच्च। ध्वंसेनानुपपत्तिः कथं तेनैव समाधातव्येति चेत्, न, ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति। मैवं। प्रतियोगि-ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात्। न हि नियमतो यद्ध्वंसे सति यद्भवति तत् तत्र कारणं।

ध्वंसजन्यखण्डपटे समवाय्यादिनाशजन्ये द्रव्यादिनाशे च व्यभिचारो बोध्यः। 'प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः, 'तथाभावात्' तत्प्रागभावस्य हेतुत्वात्, 'ध्वंसेनानुपपत्तिरिति स्वर्ग-प्राक्काले ध्वंसज्ञानप्रयुक्ता स्वर्गकारणत्वाभावधीरित्यर्थः, 'तेनैव समाधातव्येति ध्वंसज्ञानेनैव निवर्त्तनीयेत्यर्थः, एकत्र निवर्त्तकत्व-प्रयोजकत्वयोर्विरोधादिति भावः। 'ध्वंसे सति' ध्वंसज्ञाने सति, 'तद्व्यापारत्वेति तद्व्यापारत्वज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तानुपपत्तिबुद्धेरित्यर्थः, 'कल्पनया' ज्ञानेन। अजनकत्वे हेतुमाह, 'न हीति, 'हि' यस्मात्, यद्ध्वंसजन्यं यत् तन्न तत्कारणकमित्यर्थः, तथाच तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वाभावव्याप्यतया स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकारणक-त्वादित्यनुमेयमिति भावः। न च चरमदुःखं प्रति यागादिद्वार-

(१) मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ चेति ख०।

णीयत्वादिति भावः। 'न हीति, यद्यप्येवमपूर्व्वपक्षेऽपि यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्यात् नियमतस्तद्ध्वंसे सत्येव तदुत्पत्तेः, यदि च तथात्वेऽपि वेदबोधित-कारणत्वमप्रत्यूहं तदा तुल्यं, तथाप्युक्तव्याप्तावेव तात्पर्य्यं। इति प्रकाशः।

न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं । व्यभिचाराभावेन तस्यापि* प्रयोजकत्वात् । अथ शब्दादृकस्य मिथ्याज्ञानस्यादृष्टजनकस्य जनकत्वं मिथ्याज्ञानाभावस्यापि जनकत्वमित्युक्तव्याप्तिभङ्ग इति वाच्यं । तत्र मिथ्याज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे विषयतया शब्दध्वंसजन्ये श्रोत्रव्यापारतया च शब्दजन्ये व्यभिचार इति वाच्यं । शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दध्वंसस्य श्रोत्र-मनःसंयोगस्य वा व्यापारतया शब्दस्याव्यापारत्वात् । न च तथापि तत्ता-तदनुभवध्वंसविषयकसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः तत्र विषयतया तत्तानुभवध्वंसस्य संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्य च हेतुत्वादिति वाच्यं । संस्कारस्य सन्निकर्षविधया हेतुत्वेऽपि तत्र तत्तानुभवस्य हेतुत्वे मानाभावात् । अथ तथापि यन्नये प्रत्यभिज्ञाया ग्रहण-स्मरणात्मकत्वं तन्नये तादृशसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः स्मरणरूपतया तत्र संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्यापि हेतुत्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ध्वंसत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्यताया व्याप्तिघटकत्वात् तादृशजन्यता च महापटनाशजन्ये खण्डपटे दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि समवायिनाशजन्यसमवेतनाशादौ च प्रसिद्धा समूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायाञ्च विषयत्वेनैव तत्तानुभवध्वंसस्य हेतुत्वात् । एतेन पूर्व्वानुभवजन्यस्मृतौ तदनुभवध्वंसस्य कालोपाधितया हेतुत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं । 'हेतुत्व इति ध्वंसस्य हेतुत्व इत्यर्थः, 'तथेति प्रतियोगिनो न हेतुतेत्यर्थः, 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापि,

* 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापीत्यर्थः, तथाच ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रतियोगी न कारणमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावादिति भावः । 'अथेति,

यागकारणता व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकं, अन्यत्र तु माना-भावान्न तथेति चेत्, न, यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्याप्य-

---

'प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगिनो हेतुत्वाभावे नियामकत्वादित्यर्थः। उक्तव्याप्तौ तद्ध्वंसकारणत्वेनाप्रमीयमाणत्वमुपाधिमाशङ्कते, 'अ-थेति, 'शब्दात्' वेदात्, 'यागकारणता' यागस्य स्वर्गकारणता, 'कारणत्वकल्पनमिति स्वर्गकारणत्वकल्पनमित्यर्थः, तथाच स्वर्गे यागध्वंसकारणत्वस्य प्रकाणसिद्धत्वेन पक्षे साधनाव्यापकतया त-द्ध्वंसाकारणत्वेनाप्रमीयमाणत्वमुपाधिरिति भावः। 'अन्यत्र त्विति घटादिस्थले त्वित्यर्थः, 'न तथेति न दण्डादिरूपकारणध्वंसस्य कार-णतेत्यर्थः, तथाच घटादावेव साध्यव्यापकतेति भावः। 'प्रमाणान्त-

---

तथाचोक्तव्याप्तौ कारणताग्राहकाभाव उपाधिरिति भावः। 'प्रमाणान्तरेति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागजन्यत्वादित्याद्यनुमानविरोधेनेत्यर्थः। नन्व-न्वाप्यप्रयोजकत्वं तथाच तन्निराकरणे उक्तव्याप्तिरेव हि अत्र मूलं सा चो-क्तोपाधिनाऽप्रयोजकत्वकवलितैव। न च यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरेव प्रमाणान्तरविरोधः, संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात्। न च ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे तथा खण्डपटोत्पत्तौ महापटवदिति वाच्यं। तत्र कारणताग्राहका-भावादत्र च तत्सत्त्वे प्रतिबन्धकत्वं न किन्तु हेतुत्वमेव। किञ्च धर्म्मिकल्पनात-इति न्यायेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमिति चेत्, न, प्रागुक्तरीत्या इष्टसिद्धौ तत्रैव व्यापारत्वं कल्प्यते लाघवान्न तु ध्वंसे तस्याभावतया गुरुत्वात्, एवञ्च व्यभिचाराभावे उक्तव्याप्तिरप्यविफला, तदिदमुक्तं व्यभिचाराभावेनेत्यादि,

रेति. स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकरणकत्वादित्यनुमानस्य सत्प्रतिपक्षतया विरोधित्वेनेत्यर्थः। न चास्य सोपाधितया हीनबलत्वेन कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं। स्वर्गे यागध्वंसकरणकत्वसिद्धावेव पक्षे साधनाव्यापकतया तस्योपाधित्वसम्भवादिति भावः। इदमापाततः तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात्। न च यागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे यागादेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यं। संसर्गाभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा हेतुत्वे तथात्वात् अन्यथा समवाय्यादिनाशस्य द्रव्यादिनाशहेतुतया समवाय्यादेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः। न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे यागध्वंसत्वेन हेतुत्वं अपूर्वस्य व्यापारत्वे जातिविशेषेण तत्त्वमिति लाघवादपूर्वसिद्धिरनन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनन्तु फलमुखमिति वाच्यं। ध्वंससम्बन्धेन यागस्य हेतुत्वोपगमात् ध्वंसस्य च ध्वंसत्वेन हेतुत्वमहेतुत्वं वा। अथ पुत्रकृतगयाश्राद्धादेर्ध्वंससम्बन्धेन पित्रादिस्वर्गहेतुत्वासम्भवः तद्ध्वंसस्य पित्राद्यनिष्ठत्वात्। न च तत्र स्वाश्रयपितृकत्वसम्बन्धेन स्वर्गः कार्य्य इति वाच्यं। नानापुत्रस्थले तेन सम्बन्धेन स्वर्गस्याकृतगयाश्राद्धेऽपि पुत्रे सत्त्वेन व्यभिचारापत्तेरिति चेत्, न, पुत्रादिनिष्ठध्वंसस्यैव पित्रादौ गयाश्राद्धादेः सम्बन्धत्वात्। न च तदसम्बद्धस्य कथं तत्सम्बन्धत्वमिति वाच्यं। स्वप्रतियोग्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पित्रादिसम्बद्धत्वात् संबन्धसम्बन्धगौरवस्य चादोषत्वात् तत्रापूर्वसिद्धावपि

प्रमाणान्तरविरोधोऽप्ययमेव बोध्य इति। ननु चरमदुःखोत्पत्तौ मिथ्याज्ञानध्वंसो हेतुरन्वय-व्यतिरेकात्तदपि च रागादिद्वारा कारणमिति दृष्ट-

यागादिस्थलेऽपूर्व्वासिद्धेः "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीत्यत्र च प्रथमपुण्यपदं यागादिक्रियापरमेव, दानपदन्तु इदं मम स्वर्गं न जनयतु अमुकस्य जनयत्विती च्छापरं, द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्गादिपरमेव, तादृशेच्छा-रूपदानस्य ध्वंससम्बन्धेन स्वर्गहेतुरिति तद्बलादपि नादृष्टसिद्धिः। न च मुक्तपित्रुद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः फलप्रसङ्गः श्राद्धध्वंसे फले वा दोषस्याहेतुत्वात् अदृष्टं प्रति तु दोषस्याहेतुतया न तत्कल्पनायां तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं। तत्र फलप्रागभावाभावेन फलानुत्पादात् स्वप्रतियोग्युद्देश्यदोषकालोत्पन्नध्वंसस्यैव वा तत्र सम्बन्धत्वाभ्युपगमात्। अतएव तत्त्वज्ञानिनोऽपि यागादिना न भोग-प्रसङ्गः तत्र तादृशभोगविशेषप्रागभावाभावात् तादृशध्वंसविशेष-सम्बन्धेन यागादेरभावाच्च। ननु विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगाद्या-त्मकगङ्गास्नानादिस्थले नानाव्यक्तीनां जलसंयोगादिध्वंसानां सम्ब-न्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकस्यैवापूर्व्वविशेषस्य सम्बन्धत्वं कारणत्वं वा कल्प्यते। न चैकैव विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगव्यक्तिः स्नानं न तु नानाव्यक्तिरिति वाच्यं। विनिगमनाविरहेण युगपदुत्पन्नानां गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परासंयोगानां सर्व्वेषामेव जलसंयोगतया स्नानत्वादिति चेत्, न, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां गङ्गाजल-तदवय-वादिपरम्परात्मसंयोगानामेव गङ्गास्नानत्वं, न तु क्रमोत्पन्नानां क्रमिकविनष्टानां वा, तथाच स्नानव्यक्तीनां नानात्वेऽपि एक एव ध्वंसः अतिरिक्तापूर्व्वधर्म्मिकल्पनापत्त्यां लाघवेन तथैव कल्पनात्।

एव व्यभिचार इति चेत्, न, तदनङ्गीकारात्तथैव चतुर्थटीकादर्शनादि-त्याहुः। न च पदप्रत्यक्षे पूर्व्ववर्णांशे तद्ध्वंसोव्यापार इति वाच्यं। तदन-

न च गङ्गाजल-तदवयवादीनामाश्रयाणां भेदात् कथमेकध्वंस इति वाच्यं। आत्मजलसंयोगध्वंसानामतीन्द्रियतया आश्रयभेदेऽपि ध्वंसस्यैक्ये बाधकाभावात् तावता गङ्गास्नानादिस्थलेऽपूर्व्वसिद्धावपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावाच्च। न चापूर्व्वानभ्युपगमेऽङ्ग-प्रधानयोः फलं प्रत्यविशेषादङ्ग-प्रधानव्यवस्थैव न स्यात् अपूर्व्वाभ्युपगमे परमापूर्व्वजनकापूर्व्वजनकस्यैवाङ्गत्वात्, न हि ध्वंसपक्षे तत्सम्भवः, तद्ध्वंसस्य तद्ध्वंसाहेतुत्वादिति वाच्यं। प्रधानकथन्ताप्रवृत्तिविधिविधेयत्वेनैवाङ्गपरिभाषोपपत्तेः कथन्ताप्रधाननिर्वाहप्रकारकजिज्ञासेतिं न किञ्चिदेतत्।

नव्यास्तु यथा प्रामाणिकव्यवहारान्निश्चिताव्यभिचारकरूपेण सन्दिग्धव्यभिचारकरूपस्य लघुधर्म्मेण गुरुधर्म्मस्य व्याप्यधर्म्मेण व्यापकधर्म्मस्यान्यथासिद्धिस्तथा ध्वंसजन्यकार्य्यं प्रति प्रतियोगी प्रतियोगिजन्यकार्य्यं प्रति च ध्वंसोऽन्यथासिद्धः तथैव प्रामाणिकव्यवहारात्। अतएवानन्तापूर्व्वव्यक्तिकल्पनागौरवमपि न दोषाय प्रामाणिकत्वात्। न च पञ्चसु अन्यथासिद्धिषु नास्यान्तर्भाव इति वाच्यं। व्याप्यधर्म्मादिना अन्यथासिद्धिवद्व्यवहारबलादधिकस्यैवैतस्य स्वीकारात्। अन्यथा व्यवहारानादरे व्याप्यधर्म्मादिना व्यापकधर्म्मादेरनन्यथासिद्धत्वापत्तेः तेषामन्यथासिद्धत्वे तत्तद्धर्म्मभेदानामपि कारणतालक्षणे प्रवेशनीयत्वेन गौरवापत्तेः। न च कार्य्य-कारणभावस्य कार्य्य-कारण-

---

भ्युपगमादभ्युपगमे वा तदंशे तत्प्रत्यक्षस्यालौकिकत्वेन विषयाजन्यतया तद्व्यापाराकल्पनात्। न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया व्यभिचारः, तत्र तद्ध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादिति दिक्।

कल्पनात्। अस्तु तर्हि देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेत्, न, यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्

विशेषनियन्त्रिततया स्वध्वंसजन्यकार्य्यान्तरं प्रति यागस्य यागजन्यकार्य्यान्तरं प्रति तद्ध्वंसस्याकारणत्वव्यवहारेऽपि याग-स्वर्गस्थले तथात्वाभावः तच्च तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति वाच्यं। तथा सति व्याप्य-व्यापकभावस्य व्याप्य-व्यापकविशेषनियन्त्रिततया व्याप्यधर्म्मान्तरेण व्यापकधर्म्मस्यान्यथासिद्धत्वव्यवहारेऽपि प्रकृते तथात्वाभावः। अत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति व्याप्यधर्म्मेणान्यथासिद्धिस्थलेऽपि सुवचत्वेन तत्राप्यन्यथासिद्धत्वाभावापत्तेरिति प्राहुः।

'अस्त्विति, यद्यपि देवताप्रीतेर्व्यापारत्वं पूर्व्वमेव निराकृतं तथापि देवताचैतन्यस्यास्माभिरुपगमात् पूर्व्वोक्तबाधकासम्भवेन स्वमतेन दूषणान्तरमभिधातुं पुनः शङ्कते, 'अस्त्विति, यद्यपि प्रीतिरप्याशुविनाशिनी तथापि प्रीत्यनुभवजनितसंस्कारद्वारा प्रीतेर्व्यापारत्वमिति भावः। 'मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतेरप्रामाणत्वादित्यर्थः, तथाच कल्प्यत्वाविशेषे किमपराद्धमपूर्व्वेणेति भावः। ननु भगवत्प्रणीताद्यव्याकरणमूलकत्वाच्छाब्दि-

केचित्तु फलसमानाधिकरणमेव जनकमितिस्थितौ पुण्यदानात्परस्मिन् दानध्वंसादेरभावादपूर्व्वमनन्यगत्याङ्गीकार्य्यमित्याहुः। 'अस्त्विति, पूर्व्वमन्वयप्रयोजकतया शङ्कितमिह व्यापारतयेति विशेष इत्येके। अधिकनिर्व्वचनाय तदेव स्मारितमित्यन्ये।

'मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतित्वादेव न स्वतः

गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदसम्भवात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्त्तृ-भोक्तृगतव्यापारकल्पनाच्च । ननु नायं नियमः पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजाते्ष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः । अथ तत्रापि कर्त्तर्य्येवादृष्टं

कस्तुतिरपि मानमेवेत्यरुचेराह,'गङ्गेति, 'देवताविरहेण' प्रीणनीयदेवताविरहेण, 'तदसम्भवादिति[१] देवताप्रीतेर्व्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः, 'तत्प्रीतिरिति गङ्गाधिष्ठातृदेवताप्रीतिरित्यर्थः, 'लाघवेनेति साक्षात्सम्बन्धेन कारणत्वे लाघवेनेत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति कर्तृरूपो यो भोक्तेत्यर्थः, भोक्तृपदं प्रकृताभिप्रायेण सम्पातायातं । 'नायं नियम इति कर्तृगत एव व्यापार इति न नियम इत्यर्थः, 'पुत्रकृतेति । न च गयाश्राद्धाद्यदृष्टयोः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् कथं पित्रादेरदृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यं । उद्देश्यता-

---

(१) 'तदसम्भवादित्यत्र 'तदभावादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः तस्याप्ययमेवार्थः, कस्मिंश्चित् टीकापुस्तकेऽपि 'तदसम्भवादितीत्यत्र 'तदभावादितीति पाठो वर्त्तत इति ।

प्रमाण्यमिति भावः । 'तत्प्रीतिः' गङ्गाप्रीतिः । न च स्वर्गिशरीरमेव व्यापारः, पूर्व्वादृष्टेन प्रलयोत्तरस्वर्गानुपपत्तेः । 'लाघवेनेति कृतिहेतुत्वनिर्व्वाहाय कल्प्यमानो व्यापारः तत्समानाधिकरण एव कल्प्यते एवं भोगोपपादकस्तत्समानाधिकरण इत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति मतभेदेन उभयथा देवताप्रीतिर्न व्यापार इति भावः । कर्तृगतत्वनियममाक्षिपति,

विहितक्रियायाः यागस्येव कर्त्तृगतादृष्टजनकत्वात्। न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि न स्वर्गः स्यादिति वाच्यं। अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभावे-

---

सम्बन्धेन तेषामदृष्टहेतुत्वादिति भावः। 'विहितक्रियायाः' विहितक्रियात्वेन, पुण्यजनकक्रियात्वेनेति यावत्, तेन भेषजपानादौ न व्यभिचारः, तथाच पुत्रकृतं श्राद्धं स्वसमानाधिकरणादृष्टजनकं पुण्यजनकक्रियात्वात् यागवदित्यनुमेयमिति भावः। न च तददृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वेन समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासंत्त्या अदृष्टस्य स्वर्गहेतुत्वात् कथं तस्मात् पित्रादौ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। स्वजनककर्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तददृष्टस्य स्वर्गादिजनकत्वादिति हृदयं। 'मुक्ते पुत्र इति पितृनिष्ठभोगात् प्रागेव मुक्ते पुत्र इत्यर्थः, 'तददृष्टेति गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टेत्यर्थः, 'न स्वर्ग इति, स्यादिति शेषः(१)। 'अदृष्टस्येति प्रायश्चित्ताद्यनाश्यस्य प्रधानजन्यस्यादृष्टस्येत्यर्थः, तेनाजनितप्रधानापूर्व्वाङ्गापूर्व्वे न व्यभिचारः। नन्वेवं पुत्रस्याशेषविशेष-

---

(१) स्यादितिपदपूरणेन कस्मिंश्चित् मूलपुस्तके स्यादिति पदं नास्तीत्यनुमीयते, अस्मल्लब्धादर्शपुस्तकेषु सर्व्वेष्वेव तादृशपदं वर्त्तत इति पूरणमकिञ्चित्करमिति।

'नन्विति, 'विहितेति विहितक्रियाविशेषस्येत्यर्थः, तेन वैद्यकविहितक्रियायां न व्यभिचार इत्याहुः। 'फलेति, न चाकृतप्रधानाङ्गापूर्व्वे व्यभिचारः, यत्र न प्रधानं तत्र तदपूर्व्वे मानाभावात् भावे वा अदृष्टविशे-

नादृष्टानाशात् स्वर्वृत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात्, न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पित्रदृष्टाजनकत्वात्, तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते

गुणोच्छेदरूपमुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्वर्वृत्तीति, तथाच स्वावृत्तिभोगजनकेतराशेषविशेषगुणोच्छेद एव मुक्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं अशेषविशेषगुणोच्छेदस्य मुक्तित्वासिद्धेस्तेत्यपि बोध्यं । पितृगतादृष्टजनकत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'विहितक्रियाया इति मुक्तपितुद्देश्यकगयाश्राद्धादेरित्यर्थः, 'अजनकत्वादिति जनकत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु तत्र नोत्पद्यत एवादृष्टमित्यत आह, 'तथात्वे चेति, 'अप्रामाण्यापत्तिरिति । इदमापाततः स्वरूपयोग्यत्वलक्षणफलसाधनत्वस्य विध्यर्थतया क्वचित् फलाजननेऽपि प्रामाण्यसम्भवादिति बोध्यं[१] । नन्वेवं पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः सुखाद्युत्पत्तिः स्यात् तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य सुखाहेतुत्वात् पितृनिष्ठादृष्टाभ्युपगमे च पितुर्दोषाभावेनादृष्टानुत्पत्त्या न तत्प्रसङ्ग इत्यत आह, 'पुत्रगतेति, तथाचेष्टापत्ति-

---

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

वांभिप्रायकत्वात् । नन्वेवमदृष्टसत्त्वे मुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्वर्वृत्तीति । नन्वेवं मुक्तस्यापि स्वर्गोपभोगः स्यादित्यत आह, 'पुत्रेति, तथा-

पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात्। अथ पितृसुखं(१) पितृपुण्यजन्यमिति पितरि पुण्यं तेन विना तदसम्भवात् न पुत्रे तत्र फलप्रसङ्गादिति पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत्, एवं, पितृक्रियापि पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु, तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्, न पुत्रवृत्ति तत्सुखाहेतु-

रिति भावः। 'पितृसुखमिति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपितृसुखं पितृपुण्यजन्यं पितृसुखत्वादन्यपितृसुखवदित्यनुमेयमित्यर्थः, तर्कमाह, 'तेनेति पितृनिष्ठपुण्येन विना गयाश्राद्धजन्यपितृसुखासम्भवादित्यर्थः, व्यधिकरणपुण्यस्य व्यधिकरणभोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः। 'न पुत्रेति पुत्रस्तत्पुण्याभाववान् तज्जन्यस्वर्गाभाववत्त्वादित्यर्थः। ननु पितृक्रियायाः पितृपुण्यजनकत्वात् पुत्रक्रियातः कथं पितरि पुण्यं स्यादित्यत आह, 'पितृस्वर्गेति, उक्तानुमाने बाधकमाह, 'एवमिति। ननु तत्पुण्यस्य पुत्रनिष्ठत्वे तस्मात् पितृस्वर्गः कथं स्यात् व्यधिकरणस्यापि जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'पितृस्वर्गकामनाजन्येति, पुण्यपक्षकमनुमानान्तरमाशङ्कते, 'तत्पुण्यमिति, 'तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति तत्सुखाहेतुफलजनकपुण्यत्वादित्यर्थः, तेन

(१) पितृगतसुखमिति क०।

पुण्यत्वादिति चेत्, न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्य-जन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतपुण्यत्वात्, तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र-एव तत्पुण्यमिति। नैवं। स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्व्वं स्वर्गा-श्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितत्वात् लाघवात् कल्पनायाः

सुखानुपधायके तन्निष्ठपुण्ये न व्यभिचारः। सत्प्रतिपक्षमाह, 'तत्-पुण्यमिति, 'अथ तत्रापि कर्त्तर्य्येवादृष्टमिति पूर्व्वपक्षीयस्वमतमुप-संहरति, 'तस्मादिति, 'पुत्र एवेति, तथाच 'कर्त्तर्य्येव व्यापार इति नियमोऽस्त्वेवेति भावः। 'ननु नायं नियम इति पूर्व्वपक्षी दूषयति, 'नैवमिति, 'प्रथमोपस्थितत्वादिति पितृस्वर्गकामोगयायां श्राद्धं कुर्व्वीतेति विधिवाक्ये पितृपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेन स्वर्गाश्रयस्य पितुरेव प्रथमोपस्थितेरित्यर्थः। ननु यत्र पितृपदस्य प्रथमं श्रवणे-ऽपि शक्तिज्ञानादिविलम्बेन पितुर्न प्रथमोपस्थितिस्तत्र यत्र वा विधिसापेक्षप्रवृत्तिकार्य्यवादादेव फल-तदाश्रययोरुपस्थितिस्तत्र च(१) गयाश्राद्धादिक्रियैव प्रथमोपस्थितेति तदाश्रयएवादृष्टं कल्प्यता-

---

(१) यत्र विधिसापेक्षप्रवृत्तकाम्यपदादेव तदाश्रयस्य पितुरुपस्थितिस्तत्र चेति ख०।

चेष्टापत्तिरिति भावः। अनियमवादी शङ्कते, 'तत्पुण्यमिति गयाश्राद्धादि-जन्यमित्यर्थः, नियमवादी दूषयति, 'नेति, एवञ्च जातेष्टिस्थलेऽपि कर्तृगता-दृष्टादेव फलसिद्धिरिति स्मर्त्तव्यं। अनियमवादी समाधत्ते, 'नैवमिति, 'प्र-थमेति पितृस्वर्गकामइत्यादितः स्वर्गाश्रयः पिता प्रथमोपस्थित इत्यर्थः।

56

साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च। न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थिति-कत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च।

मित्यस्वरसादाह(१) 'लाघवादिति कार्य्य-कारणभावे समवायघटित-सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तित्वे लाघवादित्यर्थः, 'साक्षादिति लाघवेनादृष्ट-स्वर्गयोः कार्य्य-कारणभावकल्पनायाः समवायलक्षण-साक्षात्सम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वविषयत्वाच्चेत्यर्थः, अदृष्टस्य क्रिया-सामानाधिकरण्ये स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पितृस्वर्गहेतुतया परम्परासम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। स्वर्गहेतु-कामनाश्रयत्वस्याकर्त्तर्य्यपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादाह, 'स्वर्गकामनेति, 'परम्परयेति स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेनादृष्ट-स्वर्गजन-कत्वाद्गौरवाच्चेति योजना। ननु गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य स्वर्ग-सामानाधिकरण्येऽपि श्राद्धादृष्टयोः कार्य्य-कारणभावे कारणताव-च्छेदकसम्बन्धगौरवं उद्देश्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्। न चोद्देश्यत्वापेक्षया स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वं गुर्व्विति वाच्यं। ममापि तत्तदुद्देश्यताया एव सम्बन्धत्वात् स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वस्य च सम्बन्धता-नियामकसम्बन्धत्वात् तद्गौरवस्यादोषत्वात्। न च गयाश्राद्धादि-जन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे एकोद्देश्यकानेककर्तृकश्राद्धादिस्थले कर्तृभेदेन

---

(१) कल्प्यमित्यत आहेति ग०।

'लाघवादिति स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वापेक्षया स्वर्गाश्रयत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः, उत्सर्गमाह, 'साक्षादिति साक्षात्सम्बन्धेनोपपादकविषयत्वादित्यर्थः।

यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्तिः सुखञ्च स्यात् तदा साक्षिविधया असत्याभिधानादि-पुत्रक्रियाजन्यपापेन "स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते" इत्यादिबोधितनरकभागितापि मुक्तस्य पितुः स्यात्। तथाच पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चि-न्मोक्षार्थं ब्रह्मचर्य्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखे-

---

नानादृष्टकल्पने गौरवमिति वाच्यं। तदपूर्व्वस्य फलसामानाधिक-रणेऽपि षट्पुरुषश्राद्धादावाश्रयभेदेन नानादृष्टकल्पने गौरवात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे गयाश्राद्धादेः केन सम्बन्धेन पितृनिष्ठस्वर्गहेतुता अदृष्टस्य व्यधिकरणत्वात् उद्देश्यतासम्बन्धेन गयाश्राद्धादेः स्वर्गपूर्व्वसत्त्वादिति वाच्यं। अदृष्ट-स्वर्गयोः सामा-नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् श्राद्ध-स्वर्गयोर्दैशिक-सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वविरहेऽपि क्षतिविरहादित्य-स्वरसादाह, 'यदि चेति, 'चकारः किञ्चेत्यर्थे, 'पुत्रकृतपुण्येनेति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपुण्येनेत्यर्थः, 'मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्ति-रिति, सुखस्य शरीरसाध्यत्वादिति भावः। 'पुत्रक्रियाजन्यपापेनेति

'पुत्रगतादृष्टेन चेति दूषयति, 'यदि चेति। यद्यपि शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् भोक्ता तथापि स्वर्गस्य तज्जन्यतानियमेन तदप्युक्तप्रायमिति दूषितमिति ध्येयं। नन्वेवं दुःखाभावसिद्ध्यनन्तरं शरीर-सुखादिसम्भवे को दोष इत्यत-

नात्यन्तं विमुक्तश्चरति न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुति-विरोधश्च तथाच मुक्तस्य सुख-दुःखे शरीरञ्च भवतीत्यपदर्शनं मुक्ते पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव

पुत्रक्रियाजन्यपुत्रनिष्ठपापेनेत्यर्थः, 'आवर्त्तते' शरीरी भवति, 'अपदर्शनमिति अपसिद्धान्त इत्यर्थः, तथाच गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वाभ्युपगमे मुक्तपितृद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः स्वर्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य फलसामानाधिकरण्यनियम इति सिद्धान्तनिष्कर्षः। ननु तददृष्टस्य पितृनिष्ठत्वाभ्युपगमेऽपि मुक्ते पितर्य्यदृष्टोत्पत्त्या सुखाद्युत्पत्तिर्दुर्वारेत्यत आह, 'मुक्त इति, 'श्राद्धादिना' पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना, 'दोषाभावादेवेति दोषस्यादृष्टं प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतया तदभावादेव नादृष्टमुत्पद्यत-इत्यर्थः। न च ममापि स्वर्गादिकं प्रति दोषस्य सामानाधिकरण्य-प्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन मुक्ते पितरि न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं। तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य स्वर्गाद्यहेतुत्वात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यपुत्रनिष्ठादृष्टं प्रति पितृदोषस्यापि स्वाश्रयपितृकत्व-रूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वान्मुक्तपितृद्देश्यकगयाश्राद्धादिना पुत्रस्याप्य-दृष्टं नोत्पद्यत इति वाच्यं। गुरुतरातिरिक्तकार्य्य-कारणभावकल्पने गौरवात्। न च मुक्ते पितरि गयाश्राद्धादिजन्यस्वर्गादिप्रागभावा-भावादेव न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं। प्रागभाव एव मानाभावात्।

आह, 'न स पुन'रिति न शरीरी भवतीत्यर्थः, शरीरनिषेधे तत्कारणकं सुखमपि निषिद्धमित्यर्थः। विधेरप्रामाण्यमपाकरोति, 'मुक्त इति, 'विप्र-

नादृष्टमुत्पद्यते । न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वं, अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादेवञ्च(१) यागस्यापि

किञ्च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे यत्र तत्त्वज्ञानिना गयाश्राद्धादिकं कृतं तत्र पित्रादेः स्वर्गो न स्यात् कर्तृदोषाभावेनादृष्टानुत्पत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात् । न चैवं श्येनस्थलेऽप्यदृष्टस्य शत्रुनिष्ठत्वापत्तिर्युक्तेस्तौल्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् । न चैवं कुसुमाञ्जलिविरोध इति वाच्यं । कुसुमाञ्जलावेकदेशिमतेन कर्तृनिष्ठत्वाभिधानादिति भावः ।

केचित्तु यत्रैकेन बहूनुद्दिश्य श्राद्धादिकं क्रियते तत्र कर्तृनिष्ठमेवैकमदृष्टं लाघवात् यत्र च गोष्ठीश्राद्धादौ बहूनामेकमुद्देश्यं तत्र भोक्तृनिष्ठमेवैकमदृष्टमित्यनियमपक्ष एव सम्यगित्याहुः । तदसत्; गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टविशेषस्य क्वचित् परम्परासम्बन्धेन स्वर्गविशेषोपधायकत्वं क्वचिच्च साक्षात्सम्बन्धेनेति सम्बन्धविशेषेणादृष्टविशेषस्वर्गविशेषयोः सामान्यकार्य्य-कारणभावे व्यभिचारापत्तेः गयाश्राद्धादिक्रियायाः क्वचित् साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टविशेषोपधायकत्वं क्वचिच्च परम्परासम्बन्धेनेति गयाश्राद्धाद्यदृष्टविशेषयोः सामान्यकार्य्यकारणभावेऽपि व्यभिचाराच्चेति दिक् । 'न चैवमिति, 'एवं' मुक्तौ

---

(१) इति तस्मादिति ख० ।

हेत्विति प्रतिबन्धहेत्वित्यर्थः । उपसंहरति, 'एवञ्चेति जातेच्छादिवद्याग-

व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीति। उच्यते। विहित-क्रियया कर्त्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभाविफलं जन्यत इत्युत्सर्गः, स च बलवता बाधकेनापोद्यते, प्रकृते च बाधकं नास्ति, यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी-

---

पितरि गयाश्राद्धादिना अदृष्टानुत्पादे। 'ननु नायं नियम इति पूर्व्वपक्षी स्वाभिप्रेतमुपसंहरति, 'एवञ्चेति, कर्तृगत एव व्यापार इति नियमाभावादिति भावः। 'व्यधिकरणो व्यापार इति देवताप्रीतिरूपो व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीत्यर्थः। अत्रैव पूर्व्वपक्षे समाधत्ते, 'उच्यत इति, 'उत्सर्गइति अघति बाधके आवश्यक इत्यर्थः, 'स चेति, गयाश्राद्धादाविति शेषः, 'अपोद्यते' परित्यज्यते, 'प्रकृते चेति। न चातिरिक्तधर्म्मिकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यं। देवताप्रीत्यनुभवजनितसंस्कारस्य फलव्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धेनैव हेतुत्वे गौरवापत्त्या लाघवात् साक्षात्सम्बन्धेनापूर्व्वनिष्ठत-

---

स्यापि क्षतिव्यधिकरणोव्यापारोऽस्त्वित्यर्थः। नन्वेवं यस्य कर्म्मणो बहुपुरुषगतः स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रानेकादृष्टकल्पने गौरवं कथं वा नरकादिस्थितानां तेषां शौचाद्यभावे अदृष्टोत्पत्तिरिति चेत्, न, उक्तप्रमाणबलेन सर्व्वस्योपपत्तेः। प्रायश्चित्तादौ व्यभिचारादाह, 'कालान्तरेति।

न च यत्रानेकक्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र का गतिरिति वाच्यं। तत्र फलस्यापि कालान्तरीयतया अदृष्टापेक्षणेऽप्यदोषात्। यद्यपि बाधकेनोत्सर्गः सम्पाद्यते, न तु बाध्यते तथात्वे नियमापत्तेः। तथापि 'स चेत्यस्य नियमस्येत्यर्थस्तेन बलवद्बाधादुत्सर्गः फलतीति भावः। ननूत्सर्गोऽप्यनियम इत्यनियमवादिमतमेव साधितमित्यत आह, 'प्रकृते चेति, तथाच बलवद्बाधकेन

त्युत्सर्गः। पुत्रकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति पितृकृत-जातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात्। नन्वयं नियम एव पितृयज्ञ-जातेष्ट्यादौ परम्परासम्बन्धेन कर्त्तृगतमेव फलं। न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं, किन्तु स्वपितृ-पुत्रयोस्तथाच स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतपुत्रकत्वादिकमपि[१] पितृगतमेव।

त्तद्वैजात्यविशेषेण हेतुत्वकल्पने व्यक्तिकल्पनायाः फलमुखत्वादिति भावः। 'इत्युत्सर्ग इति, न तु नियम इति शेषः। नियमाभावे हेतुमाह, 'पुत्रकृतेति, 'नन्वयमिति, 'अयं' शास्त्रदेशितं फल-मनुष्ठातरीत्येवंरूपः, 'पितृयज्ञेति, यत इत्यादिः, परम्परासम्बन्धमेव विवृणोति, 'न हीति, स्वपितृगतत्वं फले पुत्रस्य सम्बन्धः न तु पुत्रे फलस्येत्यत आह, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'पितृ-गतमेवेति स्वाश्रयपितृत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साक्षात्सम्बन्धेने-

---

(१) पूतपुत्रत्वादिकमपीति ग०।

गयाश्राद्धादौ कृतिव्यधिकरणव्यापाराभ्युपगमेऽपि यागे कृतिसमानाधिकरण-एव व्यापारस्तन्मते तु व्यधिकरणो देवताप्रीत्यादिरिति विशेषः।

केचित्तु उत्सर्गो नानियमः किन्तु सर्व्वत्र प्रसक्तिर्ज्ञानमिति यावत्, तस्य क्वचिदपवादोऽयाथार्थ्यमिति नियमाच्छेदः, एवञ्च 'स चेत्यस्यापि यथा-श्रुत एव तात्पर्य्यमित्याहुः।

दृष्टान्तं दूषयति, 'नन्विति तादृशफलस्य कर्तृगामित्वे नियम एवे-

न च फलस्य कर्त्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं। ग्राम-पशु-पुत्र-हिरण्यादीनां परम्परया कर्त्तृगतत्वमिति व्यभिचारात्। न हि ग्रामादयः साक्षात् कर्तृ-सम्बद्धाः। एवं फलस्य साक्षात्कर्त्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने।

यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया-अधिकारिविशेषणत्वाभावात् पितृगतस्वर्गकाम इत्यादिश्रुतेः। स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ श्रुतकामना-

---

वेति, परम्परायाः कर्त्तरि फलस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः। 'परम्परयेति स्वामित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः, अन्यथा ग्रामवानहं पशुमानहं इति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। 'एवमिति एवं सतीत्यर्थः, 'कर्तृगामिताबोधन इति साक्षात्परम्परासाधारणकर्तृगामिताबोधन-इत्यर्थः, तत्र तु नियम एवेति भावः।

अत्रैव पूर्व्वपक्षे भ्रान्तानां समाधानमाशङ्क्य निराकरोति, 'यत्त्विति, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'अधिकारिविशेषणत्वाभावादिति कर्तृविशेषणत्वेनाश्रुतत्वादित्यर्थः, 'स्वतश्चेति तत्काम-

---

त्यर्थः, 'एवमिति पूतपुत्रकत्वादिना परम्परासम्बन्धेनेति शेषः। 'ग्रामेति स्वत्वं हि तत्र सम्बन्धः, तच्च शास्त्रविरुद्धोपायविषयत्वं इत्युपायादिघटितं न साक्षादित्याहुः। एवं सत्युत्सर्गत्वप्रवादं समर्थयति, 'एवमिति। सम्बन्धस्य फलत्वमिति भ्रमवतः समाधानं निरस्यति, 'यत्त्विति, 'तर्हीति,

विरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तच्च विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यं न वा फलं सिद्धत्वात्तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतस्वर्ग इति स एव फलमिति । तन्न । न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलं, अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति ।

उच्यते । यदि परम्परासम्बन्धेन पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य तदा संयुक्तसमवायादिना पुत्रेतरस्यापि फलं स्यात् । स सम्बन्धो न शास्त्रेण बोधित इति चेत्, तर्हि स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेणाबोधितत्वात्,

---

नाया अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रुतत्वेऽपि चेत्यर्थः, 'प्रयोगे' यागादौ । 'पितृगतस्वर्ग इति, काम्य इति शेषः । भ्रमं निराकरोति, 'न हीति, गूढाभिसन्धिः समाधत्ते, 'परम्परेति ।

'संयुक्तेति स्वसमवायिसंयुक्तशरीरसंयोगसमवायेनेत्यर्थः, 'पुत्रेतरस्यापीति पुत्रेतरगतमपीत्यर्थः, तथाच परम्परासम्बन्धस्य सर्व्वसाधारणतया शास्त्रदेशितमिति सूत्रेण तद्बोधनं व्यर्थमिति भावः । गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति, 'स सम्बन्ध इति, तथाच शास्त्रबोधित एव परम्परासम्बन्धः शास्त्रदेशितफलस्येति भावः । 'न तथेति न पुत्रादौ पितृस्वर्गादेः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'शास्त्रेणेति, पितृस्वर्गकाम-

---

नन्वेवमधिकारः फलसाध्यं तच्च फलसम्बन्धित्वमिति स न स्यादिति चेत्,

ग्राम-पशु-हिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि तदेव तच्च साक्षादेव कर्त्तृगतमिति कर्त्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात् सम्बन्धोनियत एव तस्माद्‌यद्‌गतत्वेन फलकामना तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलं। अतएव कामनाविषयः स्वगत-

---

इत्येव श्रुतेरिति भावः। ननु शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्धः शास्त्र-देशितफलस्येति नियमे ग्रामादेः कथं स्वामित्वसम्बन्धेन कर्तृगतत्वं शास्त्राबोधितत्वात् तथाच ग्रामवानहं पशुमानहमित्यादिप्रतीत्य-नुपपत्तिरित्यत आह, 'ग्रामेति, 'सिद्धत्वेनेति संयोगादिना सम्बन्धेन सिद्धत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विषयकं स्वत्वमिति तन्निरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन तत्काम्यमित्यर्थः, 'तदेवेति स्वामित्वसम्बन्धेन ग्रामाद्येवेत्यर्थः, 'तच्च' ग्रामादि च, 'साक्षादेवेति स्वामित्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः, 'कर्तृगतत्वेनेति वेदबोधितसम्बन्धेनैव ग्रामादेः कर्तृगतत्वेनेत्यर्थः, कामनाघटकतया स्वामित्वस्यापि वेदबोधितत्वादिति भावः। 'फलस्य' शास्त्रदेशितफ-लस्य, 'साक्षात्सम्बन्ध इति शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्ध इत्यर्थः,। नन्वेवं फलं क्वचिदनुष्ठातरि क्वचिच्चान्यत्रेत्यनियमेऽतिप्रसङ्ग इत्युपसंहरन् निराकरोति, 'तस्मादिति, 'फलकामनेति यत्कर्म्मजनिकेति शेषः, 'शास्त्रदेशितं फलमिति, तत्कर्म्मणा जन्यत इति शेषः। यद्यपि नायं

न, एतन्मते फलकामनाया एवाधिकारत्वात्। 'तच्चेति, स्वरूपसम्बन्धेनेति भावः। एवं फलस्येत्यादि दूषयति, 'कर्तृगतत्वेनेति। शास्त्रदेशितं फलमनु-ष्ठातरीत्युत्सर्गं इत्युपसंहरन्नियमान्तरं दर्शयति, 'तस्मादिति, 'अतएवेति,

एव स्वर्गः फलं यागादेः स्वर्ग-पूतत्वादेश्च पितृ-पुत्र-गतत्वेन काम्यत्वमिति श्राद्ध-जातेष्ट्यादेः पितृ-पुत्र-गतमेव फलं। एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं माता-पित्रादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधत्वेन तेषां श्रुतत्वात्। न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करि-ण्यादेर्विधिर्बोधयति तथा श्रुतेः, किन्तु स्वर्गकामस्य,

---

नियमः स्वस्वर्गोद्देशेन कृतगयाश्राद्धादौ पुत्रेतरपुत्रत्वादिकमुद्दिश्य कृते जातेष्ट्यादौ च व्यभिचारात् तेषां स्वगतस्वर्गाद्यजनकत्वात्, तथापि 'तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलमित्यस्य तदितरगतशास्त्र-देशितफलं तत्कर्म्मणा न जन्यत इत्यर्थं इति न दोषः। 'काम-नाविषय इति, स्वगतत्वेन कामनाविषयीभूतो यागादेः फलं स्वर्गः स्वगतएवेति योजना, 'स्वर्गसाधनत्वेनेति स्व-परसाधारणस्वर्ग-मात्रसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'तेषां' पुष्करिणीदानादीनां, 'स्वगतेति स्वमा-

---

यतत्तद्गतत्वेन कामनेति भावः। 'अविशिष्टमिति, तथाच तत्र परगत-स्वर्गकामनैवाधिकार इति भावः। इतोऽप्यनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति बोध्यं। न च व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति स्वकीयस्वर्गसाधनतैव श्रुत्या बोध्यत इति वाच्यं। स्वर्गत्वेन तस्यापि बुद्धिविषयतया बुद्धिसन्निधानस्याविशे-षात्। नन्वेवमतिप्रसङ्गः येन केनचित् कृतस्य यस्य कस्यचित् स्वर्ग-कामनया महादानादेः फलोदयः स्यात्तथाच रागादिना परद्वारैव तत्-सम्भवादुपोषणादिदुःखाननुभवप्रसङ्ग इति चेत्, न, यत्र सामान्यतोऽधि-कारबोधनं विशेषतस्तद्बोधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अतएव परगत-

स्वर्गश्च स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टं, यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे, न च स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ, स्वगतस्वर्गकामनाया-

त्रगतेत्यर्थः, 'स्वर्गकामत्वमविशिष्टमिति मातापित्रादिस्वर्गकामनाया-अप्यधिकारिविशेषणतया श्रुतस्वर्गकामनाश्रयत्वमविशिष्टमित्यर्थः। नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि पितृस्वर्गादेः फलत्वे तत्र कथमात्मनेपदं स्यात्, "कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण कर्तृसमवेत एव क्रियाफले तद्विधानात्तत्र हि कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्तारमभिप्रेति समवैतीति व्युत्पत्त्या कर्तृसमवेत इत्यर्थ इति निबन्धृभिर्व्याख्यानादित्यत आह, 'यजेतेति, 'कर्त्रभिप्रेतेति कर्तृसमवेतेत्यर्थः, 'क्रियाफलमात्रजनकत्व इति क्रियाफलजनकत्वमात्र इत्यर्थः, तच्च तत्र कर्तृगतफलाभिप्रायके यजेतेत्यत्राप्यस्त्येव, न ह्यकर्तृगतफलाजनकत्वे आत्मनेपदमिति भावः। परस्मैपदन्तु परगतफलमात्रजनत्वाभिप्रायेण। न चैवं स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ स्व-परसाधारणफलबोधके परस्मैपदमनुपपन्नमिति वाच्यं। तत्र हि परस्मैपदस्य लिङर्थमात्रे तात्पर्य्यं, न तु परस्मैपदार्थे तथैव शिष्टाचारादिति

फलार्थितयैव दुर्गास्तवपाठाद्याचरन्ति। राजादीनां दुःखाननुभवस्य शङ्काप्रयुक्ततया कायक्लेशस्य फलाधिक्यहेतुत्वमित्यन्ये। नन्वेवं यजेतेति न स्यात् कर्तृगतक्रियाफल एवात्मनेपदस्मरणात् अतएव परार्थे पचतीति प्रत्युदाहरणं, अतएव यजेतेत्यात्मनेपदबलादपि फलस्य कर्तृगामितैव प्रतीयत इति तृतीयटीकापि सङ्गच्छत इत्यत आह, 'यजेतेति। न च टीकाविरोधः, तस्य मतान्तरत्वादन्यार्थत्वाद्वा प्रत्युदाहरणमप्यनिच्छाविषयकमेवेति। न च

अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे मानाभावात्।

केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि गृहस्थकर्म्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्त्तृगामित्वे

निगर्व्वः। 'स्वर्गकाम इति स्वर्गकामः पुष्करिणीं दद्यादित्यादावित्यर्थः, 'सामान्य इति। नन्वेवमग्निष्टोमादेरपि परगतस्वर्गकामनया कर्त्तव्यत्वापत्तिः। न च कर्त्तुरुपस्थितत्वात् स्वगतस्वर्ग एव तत्र शब्दार्थ इति वाच्यं। पुष्करिणीदानादावप्येवं तुल्यत्वादिति चेत्, न, तस्य स्वगतस्वर्गकामकर्त्तव्यप्रकरणे परिपठितत्वेन बाधकसत्त्वादिति भावः। 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः, 'ब्रह्मलोकावाप्तिः' मोक्षप्राप्तिः, 'तदेव फलमिति कर्तृगतमिति शेषः। 'फलस्येति

यत् ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्व्वत इत्यादावकर्त्रभिप्रायेऽपि तत्प्रयोगान्नैवमिति वाच्यं। तत्रात्मनेपदस्य प्रयोगसाधुत्वादित्येके। शिष्टप्रयोगत्वमेवात्र समाधिरित्यन्ये।

यत्तु पितृगतस्वर्गकामनया न कर्म्म क्रियते किन्तु फलमुत्पाद्य तस्मै दीयते "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीति वचनादिति, तन्न, उक्तरीत्या तथात्वे बाधकाभावात् मृतस्य स्वीकाराभावेन सम्प्रदानत्वासिद्धौ दानासिद्धेश्च विश्वावे दद्यादित्यादौ च दानपदं गौणं वेदबलादिह तु जीवने पुण्यदानेनैवोपपत्तेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावादिति दिक्। 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः। तर्हि कथमुत्सर्ग इत्यत आह, 'प्रातिस्विकेति प्रत्येकेत्यर्थः। ननु सामस्त्या-

नियम एव, प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्ग इत्याहुः। ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-श्राद्धादेः, काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्या-नुष्ठानाशक्तेश्च। यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नाचान्तर्भावः कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्-फलाभावप्रसङ्गात् नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्व-याच्च। अपि च तैः कर्म्मभिः प्रत्येकमुत्पन्नापूर्व्वं तैश्च परमापूर्व्वं जन्यते इति न, गौरवान्मानाभावाच्च।

शास्त्रीयक्रियायाः कर्तृगतफलजनकत्वे नियम एवेत्यर्थः, 'प्राति-स्विकेति स्वर्गादिप्रत्येकफलेत्यर्थः। केषाञ्चिन्मत एव शङ्कते, 'नन्विति, ननु यस्य कामनाविरहादकरणं तस्य न भवत्येव तत्फल-मित्यरुचेराह, 'यावन्नित्येति यावन्नित्यमात्रानुष्ठान इत्यर्थः, 'तत्-फलाभावेति ब्रह्मलोकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिद्धान्तव्याघात-इति भावः। 'आवश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्चेति, नित्यघटितयावत्-कर्म्मोपस्थितौ यावन्नित्योपस्थितेरावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्रादेव तत्सम्भवेन पूर्व्वक्रियाया अपूर्व्वजनकत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः, अन्तिमत्वनिर्वाहायैव पूर्व्वाशेषकर्म्मोपयोगादिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानेति,

---

र्थकं सम्यक्पदमेव मानमित्यत आह, 'यावत्काम्येति, तथाचानन्यगत्या सङ्कोच इति भावः। एवं सत्ययं दोष इत्याह, 'यावन्नित्येति, 'नित्यं' आवश्यकं, तेन नैमित्तिकस्यापि सङ्ग्रहः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्राद्

किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति, न सर्व्वं कर्म्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति(१)। मैवं। भगवदुद्देशेन कृतस्य काम्यस्य नित्यस्य वा यस्य कस्यापि कर्म्मणः परिपालनाद्ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं। तथाच भगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म्म कर्म्मग्रन्थि-

'परिपालनं' भगवत्समर्पणरूपकर्म्मान्तरं, 'तथा कृतयोरिति भगवदुद्देशेन कृतयोरित्यर्थः, 'तदेव फलमिति। न च तथापि भगवदुद्देशेन कृतयोर्जातेष्टि-पितृयज्ञयोः कर्तृनिष्ठफलजनकत्वाभावेन तत्रैव कर्तृनिष्ठफलजनकत्वनियमो व्यभिचारीति वाच्यं। तयोरपि विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिजनकजातीयत्वेन व्यभिचाराभावात् विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण कर्तृनिष्ठफलजनकजातीयत्वस्यैवोक्तनियमेन साध्यत्वादिति भावः। 'यज्ञायेति यज्ञो विष्णुः तदुद्देशेन कर्म्माचरतः पुरुषस्येत्यर्थः, 'कर्म्मग्रन्थिर्विलीयत-

(१) ब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमितीति क०।

तत्सम्भवे क्रियान्तरहेतुत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः। ननु प्रामाणिकं गौरवमपि न्याय्यमित्यत आह, 'मानेति। यद्यपि सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्म्मणां तत्फलसम्बन्धो युज्यते तद्वदेवोत्पत्त्यपूर्व्वाणि परमापूर्व्वं वा तद्वदेव च व्यवधानेऽप्येकं प्रयोगत्वं, तथापि काम्यान्तर्भावे मानाभाव इत्यादि दूषण एव तात्पर्य्यमित्याहुः। सन्ध्यावन्दनेऽप्यन्तिमस्यैव ब्रह्मलोकफलकत्वमित्यन्ये। परिपालनञ्च भगवत्समर्पणरूपं कर्म्मान्तरमित्याशयः। 'भगवदिति, तथाच

र्व्विलीयते। यज्ञार्थात्कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्म-बन्धनः"। इति, तच्च कर्म्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं सम्बलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते, अन्यथा एकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः, परिपालनन्तु कर्त्त-

---

इति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः, 'यज्ञार्थादिति भग-वदुद्देशकृतकर्म्मभिन्ने कर्म्मणीत्यर्थः, 'कर्म्मबन्धनः' कर्म्मभिर्बध्यते दुःख-भागी भवतीत्यर्थः। नन्वेवं भगवदुद्देशेन यस्य कस्यचित् कर्म्मणो-ऽनुष्ठान एव ब्रह्मलोकावाप्तिः स्यादित्यनेष्टापत्तिमाह, 'तच्चेति। नन्वेवं कर्म्मान्तराचरणमनुपपन्नमित्यत आह, 'सम्बलनमिति कर्म्मा-न्तराचरणमित्यर्थः, 'उपयुज्यते' उपपद्यते, यथा साङ्गत्वशङ्कया मङ्गलान्तराचरणं तथात्रापि साङ्गत्वशङ्कया कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थः, 'अन्यथेति, यदि कर्म्मराशेरेव तत्फलं तदेत्यर्थः, 'एकप्रयोगस्येति एकस्य कर्म्मणोऽन्यकर्म्मकाले विनाशात् फलासम्भव इत्यर्थः, प्रत्येका-पूर्व्वजन्यपरमापूर्व्वे च मानाभाव इति भावः। ननु परिपालन-रूपक्रियान्तरस्य तत्फलं न तु जातेष्ट्यादेरित्यत आह, 'परिपाल-नन्त्विति, 'कर्त्तव्यमित्येवेति उत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण जातेष्ट्या-दिरूपविहितकर्म्मणां करणमित्यर्थः।

भगवदुद्देशकृतत्वं सम्यक्त्वमिति भावः। 'यज्ञायेति, इज्यत इति यज्ञो विष्णुः तत्प्रीतये, स च जगत्कर्तृभिन्न इति न तत्र प्रीतिर्विरुद्धा। तत्-समर्पणायेत्यन्ये, 'कर्म्मग्रन्थिः' कर्म्मजनितो धर्म्मोऽधर्म्मश्च, ग्रन्थिर्बन्धहेतु-त्वादित्यर्थः। 'मङ्गलवदिति, तथाच यथा तत्रानेकविघ्नध्वंसस्तथात्राप्यनेक-

व्यमित्येव करणं। तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्यहमिति।

यत्तु निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यकत्वं न तु विहित-माचानुष्ठानमिति। तन्न। यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्ध-स्याभावात्(१) सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वच सुलभ-त्वादिति सम्प्रदायः।

अच ब्रूमः। भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिदेव कर्म्म, सर्वं काम्यं वा, सर्वं नित्यं वा, सर्वमिति वा, नाद्यः

यत्तु कर्त्तव्यताज्ञानमाचात् जातेच्छादेः करणमित्यर्थं इति, तन्न, तावन्माचात् प्रवृत्त्यसम्भवात्।

ननूत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण विहितकर्म्मणां करणमेवासिद्ध-मित्यत आह, 'तदुक्तमिति जनकादिभिरिति शेषः। 'ददामि देयमित्येवेति उत्कटकामनाव्यतिरेकेणापि दानस्य कर्त्तव्यत्वादहं ददामि यागस्य कर्त्तव्यत्वादहं यजे इत्यर्थः।

---

(१) निषिद्धासम्बन्धस्यासम्भवादिति क०।

फलमित्याङः। तच्चिन्त्यं मुक्तेर्नानात्वाभावात्। सारूप्य-सालोक्यादिभेदात् तथात्वमित्येके। अन्ये तु एकस्य कर्म्मणस्तत्फलकत्वेऽप्यसाङ्गत्वशङ्कया मङ्गलवत् कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थं इत्याङः। ननु परिपालनरूपक्रियान्तरमेव तत्फलत्वेन श्रूयते न जातेच्छादीत्यत आह, 'परिपालनन्त्विति, 'एवकारः फलकामनाव्यवच्छेदार्थः। तदुक्तं "असङ्कल्पितफलकाम्यकर्त्तारो हि हिरण्य-गर्भपदवीमवाप्यापवृज्यन्त इति। न च फलकामनां विना प्रवृत्तिरेव न

एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा कृतेन तत्-फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये श्राद्धादावप्रवृत्त्यापत्तेः। नापरौ अश्यक्यत्वात्। न तुर्य्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वाभावात्। तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फलं, सम्यक्त्वन्तु सामस्त्यमेव अतो गयाश्राद्धादेर्न ब्रह्मलोकावाप्तिः फलमिति साधुक्तं "शास्त्रदेशितं फलं

'विहितमात्रेति। 'मात्रपदं यावदर्थकं, 'एकेनैवेति। न च साङ्गत्वशङ्कया तदाचरणमिति वाच्यं। साङ्गे सावधानेन कृतेऽप्येकस्मिन् कर्म्मणि अपरानुष्ठानदर्शनादिति भावः। 'जातेष्ट्यादेरिति, तथाच जातेष्ट्यादावुक्तनियमो व्यभिचार्य्येवेति भावः। 'सम्यक्त्वन्त्विति,(१) तदाश्रमविहितावश्यककर्म्मणामिति शेषः। दैवादेकणाकरणे न भवत्येव तत्फलं। न च प्रत्येकजन्यापूर्व्वकल्पने

---

(१) सामस्त्यमितीति ग०।

स्यादिति वाच्यं। उत्कटफलकामनानिषेधात्। 'एकेनैवेति, विशेषतः सालोक्यादिफलबोधकश्रुत्यादेरभावादेकेनैव तावत्सिद्ध्यापत्तेः। तथापि चाल्पायासदिवादिकर्म्मणैवोपपत्तौ बह्वायासबहुलकर्म्माकरणप्रसङ्गः। न चासाङ्गत्वशङ्कया तदिति वाच्यं। सावधानं साङ्गेऽपि कृतेऽन्यकर्म्मफलादर्शनात्। 'सामस्त्यमेवेति, आवश्यककर्म्मणामिति शेषः। तथाच तेषामेव कर्त्तव्यमित्येव कृतानां ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं न तु जातेष्ट्यादेः। तत्र च विनिगमनाविरहेण सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्म्मणामेव तत्फलहेतुत्वमुत्पत्त्य-

अनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति । तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्य-श्रुतं क्वचिच्चार्थवादिकमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्व्ववादः ॥

गौरवमिति वाच्यं । प्रामाणिकत्वादिति भावः । 'क्वचिदिति यथा स्वर्गकामो वाजपेयेन यजेतेत्यादौ,[१] 'क्वचिच्चेति, अर्थवादस्तु द्वेधा विधिसन्निधिश्रुतो यथा "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत इति, क्वचिच्च विधिकल्पको यथा "तरति मृत्युमित्यादौ, तत्सिद्ध-मित्यर्थः । एतदुपलक्षणं क्वचिन्न्यायगम्यमपि बोध्यं यथा विश्वजिता यजेतेत्यादाविति ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्येऽपूर्व्ववादसिद्धान्तरहस्यं ॥

---

(१) स्वर्गकामो राजसूयेन यजेतेत्यादाविति ग० ।

पूर्व्वादिकल्पनमपि प्रामाणिकमित्युत्सर्ग एवेत्युपसंहरति, 'इति साधूक्त-मिति । 'क्वचिदिति स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यादौ । 'क्वचिच्चेति तरति मृत्युमित्यादौ । इति प्रकाशः ।

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादः ।

नन्वर्थवादादीनां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं। कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारा-

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादरहस्यम् ।

प्रसङ्गादर्थवादस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं परमतमवतारयति, 'नन्वित्यादि ।

केचित्तु फलं क्वचिदार्थवादिकमिति पूर्व्वमुक्तं तत्रैवाक्षिपति, 'नन्वित्यादि, तथाचोपोद्घात एवात्र सङ्गतिरित्याहुः । तदसत्, विध्येकवाक्यतापन्नार्थवादस्य तैरपि प्रामाण्यस्वीकारात्तमादायैव तदुपपत्तेः ।

'अर्थवादादीनामिति पटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिवाक्यानां स्वरूपाख्यानमात्रपराणां काव्य-नाटकादीनाञ्चेत्यर्थः, 'सिद्धार्थतयेति कार्य्यतावाचकलिङाद्यसमभिव्याहृततयेत्यर्थः, 'न प्रामाण्यमिति न विशिष्टानुभवजनकत्वमित्यर्थः, किन्तु पदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाग्रहमात्रजनकत्वमिति, अत्र शाब्दत्वं कार्य्यत्वाप्रकारकज्ञानवृत्ति न वा शब्दप्रामाण्यं कार्य्यत्वोपस्थापकपदनिराकाङ्क्षपदज्ञानवृत्ति न वा अनुमित्याद्यजनकं घटपदज्ञानं कार्य्यत्वानन्वितघटाद्यनुभवजनकं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तय ऊहनीयाः । कुतो न प्रमाणं तदाह, 'कार्य्यान्वित एवेति, शक्तिर्द्विविधा एका कारणतारूपा,

---

आर्थवादिकमित्याक्षिपति, 'नन्विति । एतदेव कुत इत्यत आह, 'व्यव-

अन्या पदसङ्केतरूपा इयमेव स्मारिका शक्तिरिति गीयते, प्रकृते च शक्तिपदं कारणतापरं यानुभाविका शक्तिरिति गीयते तथाच कार्य्यत्वान्वितघटशाब्दबुद्धित्वेन घटपदज्ञानत्वेनेत्यादिक्रमेण पदमात्राणां कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबोध एव जनकत्वावधारणादित्यर्थः, शक्तिपदस्य स्मारकशक्तिपरत्वन्तु न सङ्गच्छते गुरुणा जातावेव घटादिपदानां स्मारकशक्त्यभ्युपगमात्। अतएव तन्मतेऽपि यव्यादिपदात् स्मृतिर्योगत्वादिरूपेणैव अनुभवस्तु लिङादिपदसाचिव्यात् कार्य्यताविशिष्टस्यैव। किञ्च घटादिपदानां कार्य्यत्वान्वितघटत्वादिरूपेण स्मारकशक्त्यभ्युपगमेऽपि घटोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं दुर्व्वारमेव घटादिपदात् कार्य्यत्वान्वितघटत्वादिरूपेण घटादेरुपस्थित्या कार्य्यत्वान्वितघटोऽस्तीत्यादिरूपशाब्दबोधस्यैव सम्भवात् पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाज्ञानादिरूपसकलसामग्रीसत्त्वात्। न च शक्तिपदस्यानुभावकशक्तिपरत्वेऽपि घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्याद्यर्थवादस्थले घटादिपदात् कार्य्यत्वान्वितघटादिशाब्दबोध एव कुतो न जायतइति वाच्यं। कार्य्यत्वोपस्थिति-घटादिनिष्ठकार्य्यत्वान्वयबुद्धिप्रयोजकाकाङ्क्षाज्ञानादिरूपकार्य्यत्वान्वयबोधसामग्रीविरहेण तदभावात् सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशेषसामग्य्राः कार्य्योपधायकत्वात्। न च तथापि कार्य्यभावोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं। घटः कृतिसाध्य इत्याद्यर्थवादवत्तस्यापि प्रामाण्ये इष्टापत्तेः। न च तन्मते कार्य्यत्वान्वितघटादिशाब्दबोधाप्रसिद्धा कार्य्यतावच्छेदके कार्य्यत्वान्वितविशेषणवैयर्थ्यमव्यावर्त्तकत्वादिति वाच्यं। अव्यावर्त्तकत्वेऽप्यविशेषदर्शिना बालेन प्रथमं तदन्तर्भावेणैव जन्यताया-

गृहीतत्वेन तदपरित्यागात् अन्यथा कार्य्यत्वान्विततत्तच्छाब्दबुद्धित्वमपेक्ष्य लाघवात् तत्तच्छाब्दबुद्धित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमित्यस्यापि सुवचत्वात्। न च कार्य्यत्वान्वितघटशाब्दबुद्धित्वं न कार्य्यत्वविषयकघटशाब्दबुद्धित्वं घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ विध्यर्थ-सिद्धार्थयोः समूहालम्बनापत्तेः, नापि घटविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकशाब्दबुद्धित्वं तस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे घटमानयेत्यादावपि घटादीनामन्वयबोधानुपपत्तेरिति वाच्यं। साक्षात्परम्परया घटविषयितानिरूपितकार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयिताशालिशाब्दबुद्धित्वस्य तत्त्वादिति ग्रन्थानुयायिनः।

उच्छृङ्खलास्तु घटविषयकशाब्दबुद्धित्वमेव घटपदादेः कार्य्यतावच्छेदकं लाघवात्, न तु कार्य्यत्वस्यापि तत्र प्रवेशः। न चैवमर्थवादाद्घटादिशाब्दबोधो दुर्व्वार इति वाच्यं। तन्नये घटादिशाब्दबोधस्य कार्य्यत्वान्वितत्वनियमेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबोधसामग्रीविरहादेव तत्र शाब्दबोधाभावादिति गुरुमतं परिष्कुर्व्वन्ति।

यत्तु शाब्दसामान्यं प्रति कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानजनकसामग्रीत्वेन हेतुत्वान्नार्थवादाच्छाब्दबोध इति। तन्न। घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ विध्यर्थ-सिद्धार्थयोः समूहालम्बनस्य दुर्व्वारतापत्तेः।

केचित्तु घटशाब्दबुद्धित्वेन साक्षात्परम्परया घटविषयितानिरूपितकार्य्यत्वप्रकारिताकशाब्दबुद्धिसामग्रीत्वेनेत्यादिक्रमेण हेतुहेतुमद्भावः शाब्दबोधमात्रस्यैव कार्य्यत्वप्रकारकतया कार्य्यत्वप्रकारकत्वदलस्याव्यावर्त्तकत्वेऽपि सिद्धार्थस्थले अन्वयबोधवारणाय तत्प्रवेश इत्यर्थं इत्याहुः।

देव सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-व्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वा-

---

ननु घटपदादिज्ञानस्य कार्य्यत्वान्वितघटादिशाब्दबुद्धित्वं न कार्य्यतावच्छेदकमपि तु लाघवाद्घटादिशाब्दबुद्धित्वमित्यत आह, 'व्यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति पञ्चम्यर्थः समुदायेऽन्वेति, तेन यत इति लभ्यते, 'सर्व्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्तिरिति प्रथमं पदत्वेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः पदत्वावच्छेदेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धिजनकताग्रह इत्यर्थः। 'उपायान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशाब्दबुद्धिजनकताग्राहकस्येत्यर्थः, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति सामान्यतस्तादृशकार्य्य-कारणभावोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथाच प्रथमगृहीतसामान्य-कार्य्य-कारणभावे कार्य्यत्वान्वितत्वस्य कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयताशालित्वरूपस्य प्रवेशाद्विशेषकार्य्य-कारणभावे गुरोरपि तस्य प्रवेश इत्यभिमानः। कथं व्यवहारात् प्रथमं पदत्वावच्छेदेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धिजनकत्वग्रहः कथं वा कार्य्य-कारणभावग्राहकस्य तदुत्तरकालीनत्वं तदुत्पादयति, 'तथा हीति, 'वाक्योच्चारणेति, घटमानयेत्यादिवाक्योच्चारणेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' घटानयनादिगोचरप्रवृत्तिः, 'प्रेक्षावदिति प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रेक्षावद्व्यवहारत्वेन

हारादिति, 'उपायान्तरस्येति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्य-वाक्यशेष-व्याकरण-कोषाप्तोपदेशोपमानादेरित्यर्थः। तदुक्तं "शक्तिग्रहं व्याकरणो-

कोच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति, न चाकिञ्चित्कुर्व्वतस्तादर्थ्यं[(१)] सम्भवतीति तज्जन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति, स्वप्रवृत्तौ च तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात्, नान्यत् प्रवृत्तेः कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वात्। न

सामान्यतः प्रयोजनवत्तामनुमाय तद्विशेषजिज्ञासायामित्यर्थः, 'तदन्वयेति प्रवृत्तेर्वाक्योच्चारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वग्रहादित्यर्थः, 'उपस्थितत्वाच्चेति प्रवृत्तेरुपस्थितत्वाच्चेत्यर्थः, 'अकिञ्चित् कुर्व्वत इति प्रवृत्त्यनुकूलं किञ्चिदजनयतः शब्दस्येत्यर्थः, 'तादर्थ्यमिति प्रवृत्त्यनुकूलत्वमित्यर्थः, तथासति ममापि प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः। 'तज्जन्यमिति 'कल्पयतीत्यस्य पूर्व्वं योजनीयं, 'प्रवृत्त्यनुकूलं' प्रवृत्तिहेतुतयान्वितं, 'कार्य्यताज्ञानं' कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानमिति यावत्। ननु बालस्य कार्य्यताज्ञाने प्रवृत्तिहेतुत्वग्रहाभावात् कथं तेन तदनुमानमित्यत आह, 'स्वप्रवृत्ताविति, 'तेन' बालेन, 'नान्यदिति नेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वादिति कार्य्यताज्ञानमात्रजन्यत्वावधारणादित्यर्थः, इदञ्च स्वमतावष्टम्भेनोक्तं।

---

(१) न चाकिञ्चिद्वक्तुर्वचनतस्तादर्थ्यमिति क०।

यमान-कोषाप्तवाक्यव्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति। 'न चाकिञ्चिदिति, आशुविनाशित्वादिति भावः।

चैवं शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वं, स्वप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनानवधारणात्। ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्य्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य्य तत्रैव शक्तिं

'ज्ञानद्वारेति कार्य्यताज्ञानद्वारेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुत्वं' प्रवृत्तिहेतुत्वमपि, बालेन गृह्यतामिति शेषः, तथाच शब्दस्य कार्य्यत्वान्वितानुभवजनकत्ववत्प्रवर्त्तकत्वमपि कल्प्यतां तदकल्पने कार्य्यत्वान्वितानुभावकत्वमपि न कल्प्यतामिति भावः।' 'शब्दाहितविशेषस्येति शाब्दबोधरूपस्येत्यर्थः, 'हेतुत्वेनानवधारणादिति कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वेनानवधारणादित्यर्थः, तथाच व्यभिचारज्ञानसत्त्वान्न प्रवृत्तिकारणताग्रह इति भावः। प्रवृत्तिगतविशेषस्य च तेनानवगमान्न विजातीयप्रवृत्तिं प्रत्यपि हेतुत्वग्रहसम्भव इति हृदयं। नन्वेवं कार्य्यत्वान्वितज्ञानेऽपि व्यभिचारात् शब्दस्य न कारणता गृह्यत इत्यत आह, 'ज्ञाने चेति, 'नानोपायकत्वदर्शनादिति नानोपायकार्य्यतावच्छेदकसाक्षात्कारत्व-शाब्दत्वादिरूपवैजात्यज्ञानादित्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानहेतुरिति, 'कार्य्या-

---

तर्हि शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शब्देति शब्दप्रयोज्यजातिमत इत्यर्थः, तथाच तत्र व्यभिचारादत्रापि ज्ञानएवान्यथासिद्धः शब्दः। न च प्रवृत्तिविशेषे तस्य हेतुत्वं, सामान्यसामग्रीतएवोपपत्तौ तथा हेतुत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेति भावः। तर्हि व्यभिचारान्न ज्ञानेऽपि हेतुत्वं कल्पयेदित्याशङ्क्याह, 'ज्ञाने चेति, तथाचान्यथा-

कल्पयति उपस्थितत्वात् पश्चादावापोद्वारेण क्रिया-कारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। स्यादेतत्, यद्यपि वृद्धव्यवहारादादौ कार्य्यान्वितधीरनुमिता तथाप्य-न्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यतावाचकपदसमभिव्याहारादा-

---

न्वितेति साक्षात्परम्परया कार्य्यत्वान्वितेत्यर्थः, 'तत्तदर्थेषु' तत्तदर्थ-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नेषु, 'शक्तिं' जनकतां, 'सामान्यशक्त्यनुरोधादिति सामान्यकार्य्य-कारणभावे कार्य्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेशादित्यर्थः। न च तावता कार्य्यान्वितज्ञानशक्तिसिद्धावपि कार्य्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-र्नायाता कार्य्यान्वितज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया बालेन प्रवृत्त्या तद-नतुमानादिति वाच्यं। कार्य्यान्विते शक्तिरित्यादिसर्व्वत्र कार्य्य-पदस्य भावव्युत्पत्त्या कार्य्यतापरतया कार्य्यत्वान्वितज्ञान एव तैः शक्त्यभ्युपगमात्। ननु तन्नयेऽपि कार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः सा-मान्यकार्य्य-कारणभाव एव कार्य्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेश एव तदेव नेत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, 'अन्वितमात्रशक्त्यैवेति पदत्वावच्छेदेनान्वित-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्वाभ्युपगमेनैवेत्यर्थः, 'अन्वितत्वं' वैशिष्ट्य-

---

सिद्धान्वयादिना शब्दस्य ज्ञानहेतुत्वाद्वैजात्याच्च न व्यभिचार इति भावः। विशिष्य शक्तिग्रहार्थमाह, 'पश्चादिति, 'आवापः' सङ्ग्रहः, 'उद्वारः' त्यागः, क्वचित् 'उद्वापेति पाठः, 'कार्य्यान्वितेति। नन्वेवं कार्य्यान्वितघटत्वादिकं शक्यतावच्छेदकमिति घटपदादेस्तत्प्रकारिकैव पदार्थस्मृतिः स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेरित्येके। वस्तुतस्तु यथा पदानामन्वितज्ञानजननियमेऽप्यन्व-

काङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यान्वितधीसम्भवात् न कार्य्यांशे-ऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तौ अन्यथोपपत्तिरपि। अवश्यञ्चाकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशे शक्तावपि तद्व्यतिरेकाद-

---

विषयकत्वं, एतच्चाव्यावर्त्तकतया नोपादेयमित्यनुपदं स्वयमेव वक्ष्यते, 'कार्य्यान्वितधीसम्भवादिति कार्य्यत्वान्वितधीसम्भवादित्यर्थः, 'न कार्य्यांशेऽपि' न कार्य्यत्वांशेऽपि, 'शक्तिरिति कार्य्यतावच्छेदकतेत्यर्थः, गौरवादिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'परम्परयेति आकाङ्क्षाज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'अनुकूलत्वात्' अनुकूलत्वसम्भवात्, उपधायकत्वसम्भवादिति यावत्, 'अर्थापत्तावन्यथोपपत्तिरपीति अर्थापत्तिप्रयोजकान्यथानुपपत्त्यभावोऽपीत्यर्थः, तथाचार्थापत्तेरेव प्रमाणतया तदसम्भवेन प्रमाणमपि तत्र नास्तीति भावः। ननु तवाकाङ्क्षाज्ञानादेः पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवञ्चेत्यत-आह, 'अवश्यञ्चेति, 'आकाङ्क्षादेः' आकाङ्क्षाज्ञानादेः, 'कार्य्यांशे

यांशे स्वरूपसतीति शक्तिस्तथाच कार्य्यान्वितत्वज्ञानजननियमाभ्युपगमात् तत्र शक्तावपि तदंशे स्वरूपसती सा व्याप्रियत इति न तथात्वमिति। ननु कार्य्यांशे शक्तिं विना कार्य्यान्वितधीर्न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्या तदंशे शक्तिकल्पनमित्यत आह, 'परम्परयेति। यद्यपि पदार्थस्मरणद्वारा आकाङ्क्षादिसहकारेणोभयमतेऽपि कार्य्यान्वितधीरिति पदस्यापि परम्परयैव तज्ज्ञानानुकूलत्वं, तथापि कार्य्यानन्वितावान्तरवाक्यार्थज्ञानद्वारा तद्धीरिति परम्परा, तन्मते तु कार्य्यान्वितज्ञान एव पदसामर्थ्यात् साक्षादेव

न्विताभिधानव्यतिरेकनियमात्। सति चाकाङ्क्षादौ कार्य्यव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न का-प्यस्ति। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिः स्यात् संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनान्न तथेति यदि तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या, वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं तच्च दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोप-

---

शक्तावपीति कार्य्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकप्रवेशेऽपीत्यर्थः, 'कार्य्य-व्यतिरेकदर्शनादिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानव्यतिरेकादित्यर्थः, 'अन्विता-भिधानव्यतिरेक इति शाब्दबोधव्यतिरेक इत्यर्थः। 'अन्यथेति प्रकारान्तरलभ्यार्थान्तर्भावेणापि शक्तिकल्पनेऽपीत्यर्थः, 'व्यक्तावेव' व्यक्तावपि, 'शक्तिः स्यादिति तव मते स्मारिका शक्तिः स्यादित्यर्थः, 'संस्कारादेवेति जातिशक्तिज्ञानोद्बोधिताद्व्यक्तिगोचरसंस्कारादेवेत्य-र्थः, 'व्यक्तिलाभदर्शनादिति व्यक्तिलाभसम्भवादित्यर्थः, 'किं शक्त्येति

कार्य्यान्वितज्ञानमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधोऽपि कार्य्यान्वितविषयत्वनियत ए-वेति साक्षात्त्वं। अतएव रूढ़िपूर्व्वकलक्षणास्थले ग्रन्थकार एव वक्ष्यति यथा पङ्कजमानयेत्यत्र प्रथमं डार्थवाक्यार्थधीस्ततस्तदन्वितजन्मधीस्तदनु च तथाभूतजन्मनि पङ्कपदार्थान्वयधीः कार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु सिद्ध-पङ्क-जन्म-कर्तृत्वानां प्रथममन्वयधीरिति वयमालोचयामः। 'तद्व्यतिरेका-दिति, स्वरूपसदाकाङ्क्षाहेतुत्वपक्षे 'सति चेति, सिद्धार्थेऽप्यन्वयबोधादि-त्याशयः। 'अन्यथेति उपस्थितत्वमात्रादेव यदि शक्तिकल्पनं तदेत्यर्थः,

स्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरेवान्वयबोधहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत । क्वचिदसम्पूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहारादाद्यव्युत्पत्तेः शब्दसन्निधिर्व्यभिचरतीति चेत्, तर्हि, सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनाभिया ह्यन्यत्र

किं कार्य्यत्वांशान्तर्भावेणानुभावकशक्त्येत्यर्थः, 'शब्दसन्निधेरेवेति शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेरित्यर्थः, 'शब्द एवेति, लभ्यतेऽपीति शेषः, तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः । शङ्कते, 'क्वचिदिति, 'असम्पूर्णवाक्ये' असम्पूर्णवाक्येऽपि, सकलान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावेऽपीति यावत्, 'आद्यव्युत्पत्तेरिति, आद्यव्युत्पत्तिस्थानेऽपीति शेषः, 'सिद्धार्थेऽपीति कार्य्यत्वोपस्थापकलिङाद्यसमभिव्याहृतवाक्यादपीत्यर्थः, 'कार्य्यत्वमपीति कार्य्यत्वान्वितत्वमपीत्यर्थः, 'व्यभिचारीति शाब्दबोधत्वाव्यापकमित्यर्थः । 'लक्षणेति कुत्रचित्पदे कार्य्यत्वेन लक्षणेत्यर्थः, 'बाधकाभावादिति स्वशक्त्यान्वयबोधे बाधकाभावादित्यर्थः । नन्वन्वितशाब्दबुद्धावप्यनुभावकशक्तिकल्पनारूपगौरवमेव बाधकमन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदादेरपि तीरे लक्षणा न स्यात् तीरे स्मारकशक्तिकल्पनागौरवरूपबाधकादेव तत्र तीरे लक्षणाभ्युपगमादित्यत आह, 'शक्तिकल्पनेति शक्त्यन्तर-

---

तत्र लभ्यत इति शेषः । 'अध्याह्रियेतेति, लभ्यतेऽपीति शेषः, 'शक्तीति शक्त्यन्तरेत्यर्थः । ननु प्रथमं शक्तिग्रहस्योपजीव्यत्वात् तद्विरोध एव बाधक इति

लक्षणानुमता इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या मुख्यस्यैवोचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचिलिङादीनां आकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यमतो विशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति। मैवं। व्यवहारहेतुतया-

---

कल्पनेत्यर्थः, 'उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्येति एकयैव कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धि-तदनन्वितशाब्दबुद्ध्युभयसाधारणान्वितपदार्थशाब्दबुद्धित्वरूपधर्म्मावच्छिन्नेऽनुभावकशक्त्येत्यर्थः, सिद्धार्थस्थले शाब्दबोधापत्तेरिति शेषः। 'कार्य्यवाचीति कार्य्यत्ववाचीत्यर्थः, 'स्वार्थबोधकत्वं' स्वार्थबोधकशक्तत्वं, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्य्यत्वान्वयासम्भवेन कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भावः। इदञ्च स्वमतानुसारेणोक्तं तन्मते लिङादेः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्त्या कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य लिङादेरपि सम्भवादिति ध्येयं।

केचित्तु कार्य्यान्वितस्वार्थबोधे शक्तिरिति भ्रमेण दूषणमाह, 'किञ्चेति, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्य्ये कार्य्यान्वयासम्भवेन कार्य्यान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भाव इत्याहुः।

'लाघवादिति पदभेदाच्छक्तिभेदाभावेन लाघवादित्यर्थः। 'स्यादेतदितिपूर्व्वपक्षे समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साक्षात्कारणत्वमिति

सञ्चया स्यादित्यत आह, 'किञ्चेति, कार्य्यवाचिनि कार्य्यान्विते शक्तिकल्पनेऽनन्वय एवेति व्यभिचारात् प्रथममेव कार्य्यान्वितेन शक्तिग्रहो भूतो वाच्ये

नुमिते हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने पदार्थज्ञाने

कार्य्यान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वमित्यर्थः। 'न परम्परयेति। नन्वन्वितशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणतां कल्पयित्वा कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादिवशेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबोधलाभ इति कल्प्यत इत्याह, 'साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति बाधकाभावे सति कार्य्य-कारणभावग्रहदशायां कार्य्यवृत्तितयोपस्थितत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वेनेत्यर्थः, कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वेन कार्य्यत्वमकल्पयित्वेति शेषः, 'तत्सम्भवे' कार्य्यत्वान्वितशाब्दबोधोपपत्तिसम्भवे, 'परम्पराया इति कार्य्यतावाचकपदसमभिव्याहारादेरित्यर्थः, सहकारित्वकल्पनाया इति शेषः। उपसंहरति, 'इतीति, 'तत्रैवेति कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न एवेत्यर्थः, 'नान्वितज्ञान इति नान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न इत्यर्थः, वैशिष्ट्यविषयत्वरूपस्यान्वितत्वस्यांशस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वादाह, 'प-

---

त्याज्य इति भावः। 'शब्दस्येति, पदार्थस्मरणव्यापारादिविशिष्टस्येति शेषः। अन्यथा स्मरणद्वारा हेतुत्वे साक्षात्त्वानुपपत्तेः उक्तरीत्या साक्षात्परम्परे बोध्ये। यत्तु कार्य्यवाचिपदसमभिव्याहारात् तल्लाभो न्यायमते परम्परेति, तन्न, परमतेऽपि तत्समभिव्याहारस्यापेक्षणात् अन्यथा कार्य्यान्वितशक्तावपि सिद्धार्थान्वयबोधस्य दुर्व्वारत्वात्। व्यवहारोपपादकतावच्छेदककार्य्यान्वितज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वमेव साक्षात् कारणत्वमित्यन्ये। 'तत्रैवेति,

वा, अप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां लाघवात् न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वात्[१] इति वाच्यं। अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूना-

---

दार्थज्ञाने वेति शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने वेत्यर्थः। ननु बाधकाभावे सत्युपस्थितरूपस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वं प्रकृते तु गौरवमेव बाधकमित्यत आह, 'अप्रवर्त्तकतयेति, 'तयोः' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्न-पदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नयोः, युगपदुपस्थित्या न लाघव-गौरवावकाश इत्यभिमानः। कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वमध्येऽन्वितशाब्दबुद्धित्व-शाब्दबुद्धित्वयोरपि प्रवेशाद्युगपदुपस्थितिरस्त्येवेति सिद्धान्ते स्वयमेव वक्ष्यत इति नासङ्गतिः। गौरवं बाधकमुद्धृत्य अन्यलभ्यत्वं बाधकमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'परम्परया' कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादिना, 'अर्थापत्त्येति कार्य्यत्वादुभयशाब्दबुद्धिजनकत्वं विना द्वारान्तररहितस्यास्य प्रवर्त्तकतानुपपन्नेत्यनुपपत्तिकरणकार्थापत्त्येत्यर्थः। 'सैव' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव, न तु प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् 'विशिष्टज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने,

---

(१) सम्भवतीत्यन्वितज्ञान एव अर्थापत्त्या शक्तिः कल्प्यतां लाघवात् न तु कार्य्यत्वांशेऽप्यन्यतो लभ्यत्वादिति क०।

प्रथमगृहीतसाक्षात्कारणतारूपार्थमिति भावः। 'साक्षादिति साक्षादुप-

धिकाग्राहकत्वात् साक्षादुपपादककार्य्यान्वितज्ञाने[१] शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां शक्तेरल्पनात् अन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यभावात्[२] वा आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानु-

'शक्तिरिति योजना, 'साचादुपपादकेति अवति वाधके यद्धर्म्मविशिष्टजनकत्वं विना अनुपपत्तिज्ञानं तद्धर्म्मावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताविषयत्वेनेत्यर्थः, 'न्यूनाधिकेति, तद्धर्म्मघटकीभूतयत्किञ्चिद्धर्म्मानन्तर्भावेण तदघटकीभूतधर्म्मान्तर्भावेण कारणत्वाग्राहकत्वादित्यर्थः, 'साचादुपपादकेति अनुपपत्तिज्ञाने जनकतांशे साचाद्विशेषणतया भासमान इत्यर्थः, 'कार्य्यान्वितज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने, कार्य्यत्वान्वितवैशिष्ट्यविषकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने इति यावत्, 'कल्प्यत इति अर्थापत्त्या विषयीक्रियत इत्यर्थः। नन्वनन्यलभ्यत्वज्ञानमेव बाधकमस्तीत्यत आह, 'लिङादीनामिति, 'शक्तेरकल्पनादिति बालस्य कार्य्यत्वे शक्तेरज्ञानादित्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वतर्कस्यापीति लिङादिसमभिव्याहाररूपान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानरूपस्य बाधकस्यापीत्यर्थः। कार्य्यत्वान्वितज्ञाने शक्तिकल्पने परोक्तगौरवादिति बाधकमुद्धृत्यान्वितज्ञानशक्तिकल्पनात्मकं बाधकमाह, 'किञ्चेति, 'शक्तिकल्पनमिति शक्त्यभ्युपगम इत्यर्थः,

(१) साचादुपपादककार्य्यत्वान्वितज्ञान इति क०।

(२) अन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यसम्भवादिति क०।

पादिका कार्य्यान्वितज्ञानशक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः। यद्वा व्यवहारसाचादुप-

60

पस्थितान्वितज्ञानमात्रे शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावादुपस्थित्यन्तरे च गौरवात्। अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति चेत्, न, ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वान्नार्थेषु, अन्यच्च कार्य्यान्वितज्ञानं अन्यदेवान्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-

---

'हेत्वभावादिति उपस्थितकार्य्यत्वान्वितज्ञानपरित्यागे हेत्वभावादित्यर्थः, 'उपस्थित्यन्तरे चेति अन्वितशाब्दज्ञानस्योपस्थित्यन्तरकल्पने चेत्यर्थः, 'अन्विते' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने, वैशिष्ट्यविषयकशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्न इति यावत्, 'शक्तिरिति कारणतेत्यर्थः, 'शक्यत्वादिति ज्ञानस्यैव पदकार्य्यत्वादित्यर्थः, 'नार्थेष्विति नान्वयेष्वित्यर्थः, अन्वयानां शक्यत्व एव कार्य्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थितिदशायां कार्य्यत्वांशवदन्वयांशस्याप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिग्रह इति सुवचं स्यादिति भावः(१)। ननु ज्ञानस्य शक्यत्वेऽपि कार्य्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थितिदशायां अन्वितशाब्दज्ञानस्याऽप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिग्रह इति सुवचमित्यत आह, 'अन्यच्चेति, 'कार्य्यान्वितज्ञानमिति कार्य्यत्वान्वि-

---

(१) तथाच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विशेषण-विशेष्योपस्थितिं विना नातिरिक्तविशिष्टोपस्थितिरिति भावः। अन्यथा तादृशविशिष्टविषयकज्ञानोपस्थितिकाले अन्वयाद्युपस्थित्यनियमेन कथमर्थेषु शक्तिकल्पनस्य सुवचत्वं सङ्गच्छत इति।

पादके कार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः, 'हेत्वभावादिति उपस्थिति-

भेदात्। तदुक्तमभाववादे अन्यद्भूतलज्ञानमन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिग्रह इति गौरवमेव। लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं गुरु न तथेति चेत्, न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात्। न च तस्याप्यनुपस्थितिः, पुरुषविशेषदोषात्, सर्व्वैरेवा-

---

त्वविशिष्टशाब्दज्ञानमित्यर्थः, 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितत्वविशिष्टशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'विषयभेदेनेति विशेषणभेदेनेत्यर्थः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति भावः। 'घटवद्भूतलज्ञानमिति घटप्रकारकत्वविशिष्टभूतलज्ञानमित्यर्थः। 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः। अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धान-गौरवज्ञानयोर्बाधकत्वमुद्धृत्य स्वरूपसतोस्तयोर्बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति, 'लघूनीति वस्तुगत्या लघूनि धर्म्मे इत्यर्थः, 'शक्ये' शक्यतावच्छेदके, कार्य्यतावच्छेदक इति यावत्, 'अन्यलभ्यमिति, वस्तुगत्येत्यादि, 'युगपदुपस्थिताविति कार्य्य-कारणग्रहप्राक्काले वास्तविकलघु-गुरुधर्म्मद्वयोर्युगपदुपस्थितिसत्त्व एवेत्यर्थः, 'तथात्वादिति वास्तविकलघुधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे सम्भवति गुरोरतथात्वादित्यर्थः, यथाश्रुते पौनरुक्त्यापत्तेः। 'तस्यापीति अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापीत्यर्थः, 'अनुपस्थितिः' कार्य्य-कारणभावग्रहप्राक्कालेऽनुपस्थितिः।

रूपहेत्वभावादित्यर्थः, 'दोषादिति, 'न चेति सम्बन्धः, तत्र हेतुमाह, 'सर्व्वैरिति, 'सर्व्वपदानामिति। नन्वेवं कार्य्यान्वितशक्तौ कार्य्यान्वितत्वेनैव पदार्थोपस्थितिपक्षे सिद्धार्थेऽपि विशेषणीभूतकार्य्यमादाय कार्य्यत्वविशिष्टधी-

द्यव्युत्पत्तौ तथानवगमात्। तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत्, न, सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात्। तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति। एवञ्च कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्या-

'पुरुषविशेषदोषादिति पुरुषदोषविशेषव्यक्तेरित्यर्थः, तथाच कस्यचिदुपस्थितिरस्त्वेवेति भावः। पुरुषसामान्यस्यैव तदुपस्थितिर्नास्तीति समाधत्ते, 'सर्व्वैरिति, 'आद्यव्युत्पत्तौ' आद्यव्युत्पत्तिकाले। कार्य्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिभ्रमेण शङ्कते, 'तथापीति, पदमात्रस्येति शेषः, 'कार्य्यान्विते शक्तिरिति कार्य्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिरित्यर्थः। 'व्यभिचारादिति, कार्य्यान्वयासम्भवेन तेषां कार्य्यान्वितस्वार्थबोधाजनकत्वादिति भावः। भ्रमं निराकरोति, 'सर्व्वपदानामिति, 'कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वादिति कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयकशाब्दधीजनकत्वादित्यर्थः। 'तच्च' तादृशशाब्दधीजनकत्वञ्च, 'कार्य्यान्वितेति इतरपदार्थोपस्थापितकार्य्यत्वान्वितेत्यर्थः। 'स्वार्थकार्य्येति स्वोपस्थापितकार्य्यत्वविशिष्टकार्य्यप्रतिपादकतया चेत्यर्थः, 'इतरान्वितेति स्वरूपकथनं। ननु पदमात्रस्यैव कार्य्यत्वान्वितशाब्दज्ञाने शक्तौ निराकाङ्क्षेऽपि कुतो न तादृशबोध इत्यत आह, 'एवञ्चेति, 'व्यभि-

जनकत्वमस्तु। न च कार्य्यवाचिलिङादिपदाभावात् न तद्धीरिति वाच्यं। कार्य्यत्वोपस्थित्यर्थं हि तदपेक्षा सा च सिद्धार्थादेव जाता तथापि च तदपेक्षायां कार्य्यस्याध्याहारेण लक्षणया वोपस्थितौ तद्विशिष्टधीर्न स्यात् स्वौ-

मनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वं। तथा-चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विध्यश्रुतावपि कार्य्याध्याहारः, क्वचिल्लक्षणा क्वचिद-संसर्गाग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकाल-मन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां, प्राचीनकार्य्यान्वित-ज्ञानं बाध्यतामित्यप्यत एव निरस्तं। पूर्व्वकल्पनातः

चारादिति अन्वयव्यभिचारादित्यर्थः, 'उपाधित्वमिति कारणीभूत-ज्ञानविषयत्वरूपं प्रयोजकत्वमित्यर्थः। 'उपजीव्येति क्रिया-कारकप-दानां विशेषतस्तत्तदर्थज्ञानशक्तिग्रहोपजीव्येत्यर्थः। अस्योपजीव्यत्व एव मानाभाव इति सिद्धान्ते स्वयमेव वक्ष्यते इत्यदोषः। 'प्रथमभावीति प्रथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'लक्षणा' कार्य्ये लक्षणा, 'असंसर्गेति या पदार्थो-पस्थितिस्तद्संसर्गाग्रह इत्यर्थः, 'सिद्धार्थ इति सिद्धार्थवाक्यस्यान्वय-प्रतीतिजनकताद्दर्शनादित्यर्थः, 'अन्वितमात्र इति अन्वितशाब्दज्ञान-मात्र इत्यर्थः, 'कार्य्यान्वितज्ञानं' कार्य्यत्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नज्ञाने शक्तिज्ञानं, 'बाध्यतामिति अप्रमात्वेन कल्प्यतामित्यर्थः। 'उत्तरका-

---

लतस्यानुपदमेव तथा। किञ्च कार्य्याभाव इत्यादिशब्दोऽपि तन्मते प्रमाणं स्यात्, स्वचाङ्कः, प्रवृत्तिहेतुज्ञान एव व्युत्पत्तिग्रहाद्यादृशकार्य्यत्वोपस्थित्या तथा निर्व्वहति तादृशस्य प्रयोजकत्वं प्रकृते तु न तथा। यद्वा अयमपि दोषस्तन्मते बोध्य इति, 'उपाधित्वमिति प्रयोजकत्वमित्यर्थः, यत्र न तथा तात्पर्य्यग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रह इत्याह, 'क्वचिदिति। ननु पूर्व्वमपि भ्रमज्ञान-मन्यथासिद्धत्वेनोत्तरेण बाध्यत एवेत्यत्रापि तथा स्यादित्यत आह, 'अनन्य-थेति, 'उपजीव्येति, कार्य्यान्वितव्युत्पत्तिमुपजीव्य सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिरिति

कल्पनान्तरप्रसङ्गात् उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेः अनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च। अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैत्रसमीपं गतश्चैत्र पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं गृह्णन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति, हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उप-

---

लभावीत्यादि 'अबाधकत्वादित्यन्तमेको ग्रन्थः। 'सिद्धार्थप्रयोगस्येति सिद्धार्थकवाक्यजन्यशाब्दबोधस्येत्यर्थः, 'लक्षणादिभिरिति कार्य्येण लक्षणादिभिरित्यर्थः, 'अनन्यथेति शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नशक्त्यभावं विनाऽनुपपन्नत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अबाधकत्वादिति अप्रामाण्याज्ञापकत्वादित्यर्थः, 'उपजीव्यव्याघाताच्चेति प्राचीनज्ञानबाधोपजीव्यस्य सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनस्यासिद्धेस्येत्यर्थः, यथाश्रुते कार्य्यान्वितव्युत्पत्तेः सिद्धार्थान्वयप्रतीतिदर्शनानुपजीव्यतया असङ्गत्यापत्तेः। 'सिद्धार्थेऽपीति कार्य्यत्वाविषयकज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति प्रथमजनकताग्रह इत्यर्थः, तथाच प्रमात्वानुरोधादर्थतः शाब्दत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरभ्युपेयेति भावः। 'तादृशेनैव' उपलब्धचैत्र-

---

तन्मूलिकान्वितशक्तिकल्पना न बाधत इत्यर्थः। 'अथेति, तथाच कार्य्यान्वितशक्तेर्नोपजीव्यत्वमिति न तद्व्याघातो न वा कल्पान्तरप्रसङ्ग इति भावः। 'अशक्यत्वादिति, व्यभिचारादिति भावः। ननु परिशेषाद्बोध्यमत आह,

स्थितत्वादुपपादकत्वादान्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत्, न, हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वाच्च। अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारिद्वद्धिश्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत्, तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्

पुत्रजन्मनैव, 'उपस्थितत्वादिति पुत्रजनन एव उपस्थितत्वादित्यर्थः, 'उपपादकत्वादिति पुत्रजन्मज्ञानस्य हर्षोपपादकत्वादित्यर्थः, 'तत्र' तस्मिन् कार्य्यत्वाविषयकपुत्रजन्मज्ञाने, तत इत्यादिः। 'लाघवादिति, कारणान्तरकल्पने गौरवादिति भावः। 'हर्षहेतूनामित्यशक्यत्वादित्यन्तमेको ग्रन्थः, 'हर्षेण लिङ्गेनेति, व्यभिचारादिति भावः। ननु प्रियान्तरज्ञानाभावकालीनो हर्षो लिङ्गं स्यादित्यत आह, 'प्रियेति, 'परिशेषयितुं' निरसितुं, तदभाववत्त्वेन निश्चेतुमिति यावत्, तथाच विशिष्टहेतोरज्ञानलक्षणासिद्धिरिति भावः। इदञ्च समाधिसौकर्य्यादुक्तं। वस्तुतस्तु पुत्रजन्यज्ञानानुमानेऽपि तस्य कार्य्यत्वाविषयकत्वे मानाभावः, कुत्रचित्पदे लक्षणादिना तत्र कार्य्यत्वविषयकत्वस्यासम्भवादिति ध्येयं। 'वृद्धिश्राद्धादीति वृद्धिश्राद्ध-

---

'प्रियान्तरेति, 'परिशेषयितुमिति निरसितुमित्यर्थः। यद्वा प्रियान्तरज्ञानस्य सम्भवेन पुत्रजन्मज्ञानस्य परिशेषयितुमिति पूरयित्वा व्याख्येयं। अन्य-

क्रियाकर्त्तव्यपरमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो गृह्यते उत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कार्य्यं जहाति, यत्रापीह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीति प्रसिद्धार्थपदसमानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तिस्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः, पूर्व्वं नावधृतेति चेत्, न, तत्र पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्य्यान्वित-

---

विशेषादित्यर्थः, 'तर्हीति यदि पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणानन्तरं वृद्धिश्राद्धादिक्रियादर्शनं तदेत्यर्थः। ननु प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यगृहीतस्मारकशक्तिकपिकादिपदस्य कार्य्यत्वाविषयकशाब्दबोधजनकत्वान्न पदमात्रस्य कार्य्यत्वान्वितज्ञाने शक्तिरित्यत आह, 'यत्रापीति, पिकादिपद इति शेषः। सहकारतरुस्त्र आम्रवृक्षः, 'पिको रौतीति, अत्रापि पिकपदवाच्ये लक्षणेति, 'प्रसिद्धार्थपदेति तादृशप्रसिद्धार्थकबोधस्य विलक्षणमधूररवकर्तृत्व-पिकपदवाच्यत्वसामानाधिकरण्यज्ञानादिभिरित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति उपमानविधया कोकिलत्वादिविशिष्टस्मारिकायाः शक्तेर्धीरित्यर्थः।

त्रापि सिद्धार्थे व्युत्पत्तिमाशङ्क्य निराकरोति, 'यत्रापीति। यद्यपि 'उपायान्तरस्येति प्रागुक्तं तथापि अधिकवचनाय पुनराशङ्कितमिति ध्येयं। यद्यपि पिकपदशक्त्यनवधारणेऽपि सहकारादिपदव्युत्पत्तिपूर्व्वकतयापि तथा यूज्यते तथापि अभ्युपगमरीत्या समाधत्ते, 'तत्रापीति, 'कस्यचिदिति प्रयो-

एव व्युत्पत्तेः, उपजीव्यजातीयतया च तस्या बलवत्त्वं।
किञ्चेदमपि कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामा-

'तत्रापीति, सा शक्तिधीरिति शेषः, 'व्युत्पत्तिपूर्व्विकेति पिक-पदनिष्ठकार्य्यत्वान्वितपिकानुभावकशक्तिग्रहपूर्व्विकेत्यर्थः, 'कार्य्यान्वित-एवेति अध्याहारादिना कार्य्यत्वान्वितपिकानुभवमेव जनयतीत्यर्थः, अन्यथा प्राथमिकपिकपदवाच्यनिष्ठकार्य्यत्वान्वितानुभवजनकशक्ति-ग्रहस्याप्रमात्वापत्तेरिति भावः। न च प्रसिद्धार्थपदजन्यसामानाधि-करण्यज्ञानस्योपमानविधया शक्तिग्राहकत्वे "शक्तिग्रहं व्याकरणोप-मान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतस्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्व्वदन्ति सा-न्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः"॥ इत्यत्र शक्तिग्राहकस्य मध्ये प्रसिद्ध-पदसामानाधिकरण्यस्य पृथक्पाठानुपपत्तिरिति वाच्यं। उपमान-पदस्य सादृश्यकरणकोपमानपरतया गो-वृषन्यायेन विभागात्। ननु पिकपदस्य स्मारकशक्तिग्रहपूर्व्वं घटादिपदस्य कार्य्यान्वित-घटाद्यनुभाविकायाः शक्तेर्ग्रहेऽपि पिकपदस्य कार्य्यत्वान्वितशक्तिर्न्न गृहीतेत्यपि शङ्कते, 'पिकपदेति, 'शक्तिः' कार्य्यत्वान्वितपिकानु-भावकशक्तिः, 'तत्र' पिकादिपदे, 'कस्यचित्' पुरुषान्तरस्य, 'का-र्य्यान्वित एवेति कार्य्यत्वान्वितपिकानुभव एवेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तेः' प्रथमं शक्तिग्रहात्, 'उपजीव्यजातीयतयेति उपजीव्यताश्रयतयेत्यर्थः, प्रा-थमिकत्वादेवोपजीव्यत्वं, 'बलवत्त्वं' प्रामाण्यं। तस्यापि पुरुषस्य प्रथमं कार्य्यत्वान्वितानुभावकशक्तिग्रहः सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'इदं'

न्तुरित्यर्थः, एवञ्चोपजीव्यकार्य्यान्वितव्युत्पत्तिजातीयतया इदानीन्तन्यपि पिकपदस्य कार्य्यान्वितशक्तिरेव बलवतीत्याह, 'उपजीव्येति, 'इदमिति

न्यतोऽवगतं स्वार्थविशेषः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते। अतः सिद्धं प्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वं, तच्च क्वचित् साक्षात् कार्य्यान्वयात् क्वचित् परम्परया कार्य्यान्वयात् अत-एव विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्राह्य-

---

पिकपदं, 'सुहृदुपदेशादिभिरिति पिकः कोकिल इत्याप्तवाक्यादिभिरित्यर्थः। उपसंहरति, 'अतः सिद्धमिति, घटमानयेत्यादाविति शेषः, 'शब्दानामिति नाम-कारक-विभक्ति-धात्वाख्यातादिपदानां सर्व्वेषामित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकेति कार्य्यत्वान्वितस्वार्थज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वमित्यर्थः, 'तच्च' तच्च तादृशज्ञानजनकत्वञ्च, 'क्वचित्' आख्यातपदे, 'साक्षात्कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः साक्षात्कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'क्वचिदिति नामादिपद इत्यर्थः, 'परम्परया कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः। 'अत एवेति यत एव कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबोधपदेन साक्षात् परम्परया स्वार्थविषयितानिरूपितकार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयताशालिबोधो विवक्षितः अत एवेत्यर्थः, 'विधिशेषीभूतेति "आत्मा साक्षात्कर्त्तव्य इत्यादिविधिशेषीभूतानां "न स पुनरावर्त्तत इत्याद्यर्थवादानामित्यर्थः, 'स्वर्गादिपदेति, स्वर्ग-

---

पिकपदमित्यर्थः। प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधादग्रे न कार्य्यांशत्याग इत्ययुक्तं प्रथमं वाक्यसामान्य-कार्य्यान्वितज्ञानसामान्ययोर्हेतु-हेतुमद्भावाग्रहे

कारणाच्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति। यच्च पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वमेव तेषामतिपरम्परया कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं, स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्य-नाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्य्यान्वितशक्तिवादपूर्व्वपक्षः।

कामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतानामित्यादिः, 'परम्परया कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः कार्य्यत्वविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'अर्थवादकल्पितविधीति भारतादिनाम पठेदिति विधीत्यर्थः, 'अतिपरम्परया कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'स्वरूपाख्यानेति प्रवृत्त्यपराणामित्यर्थः, 'पदार्थेति स्मारितपदार्थेत्यर्थः।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्य्यान्वितशक्तिवादपूर्व्वपक्षरहस्यं॥

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते, घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन न तु कार्य्यान्वितज्ञानं, प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुत्वाद्घटादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च । तत्र तज्ज्ञानविशेषे घटमानयेतिवाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य्य घटपद-द्वितीया-धातु-विधिप्रत्ययानां प्रत्येकमवापोद्वापद्वारेण घट-

---

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

'घटानयनकार्य्यताज्ञानमिति घटकर्म्मकानयनविशेष्यककार्य्यताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न तु कार्य्यान्वितज्ञानमिति न कार्य्यत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, तन्मते अन्वितज्ञान-कार्य्यत्वान्वितज्ञानयोरिव घटानयनकार्य्यज्ञान-कार्य्यत्वान्वितज्ञानयोर्भेदादिति भावः । 'प्रवृत्तिविशेष इति घटानयनगोचरप्रवृत्तावित्यर्थः, 'घटादिपदशक्तिग्रह इति आवापोद्वापद्वारेण घटादिपदानां प्रत्येकं विशिष्य तत्तदर्थशक्तिग्रह इत्यर्थः, 'अनाकलितपदविभागस्येति अनाकलितं विशेष्यपदानां तत्तदर्थज्ञानजनकत्वं यत्र तादृशेत्यर्थः, 'घटपदेति यथासङ्ख्येन घटज्ञानादिष्वन्वयः, 'आवापोद्वापद्वारेणेति घटज्ञाना-

कर्म्मत्वानयन-कार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति। पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमितका- र्य्यान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्यलभ्यत्वेन कार्य्यांशम- पहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति, न तु प्रथमं वाक्यमात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनं। अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमा-

---

दिकं प्रति प्रवृत्त्यन्वय-व्यतिरेकग्रहेणेत्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति घट- शब्दबुद्धित्व-कर्म्मत्वशब्दबुद्धित्वादेः कार्य्यतावच्छेदकत्वं कल्पयती- त्यर्थः। ननु तदनन्तरं प्रवृत्तिसामान्येन सामान्यतः कार्य्यत्वान्वित- ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमनुमाय तत्रैव पदत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहः स्यादि- त्यत आह, 'पश्चादिति, 'अनुमितकार्य्यान्वितज्ञाने इति अनुमितेऽपि कार्य्यान्वितत्वावच्छिन्नज्ञाने इत्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वेनेति प्रथमं विधि- प्रत्ययानां कार्य्यत्वज्ञानशक्तेर्गृहीतत्वादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेनेत्यर्थः, अन्यथा घटाद्यन्तर्भावेणापि पदमात्रस्य शक्तिग्रहः स्यादिति भावः। 'कार्य्यान्वितज्ञानमात्रे इति, कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्योपस्थित- त्वादिति भावः। 'प्रथममिति घटानयनकार्य्यताज्ञान-घटमानयेति- वाक्ययोर्विशेषकार्य्य-कारणतावग्रहात् पूर्व्वमित्यर्थः, 'क्रियात्वेति चे-

---

प्रथमं सामान्यशक्तेरग्रहादित्याह, 'घटमिति, 'कार्य्यांशमिति, प्रथमं वि- धिप्रत्ययानां शक्तिग्रहादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानस्य सुकरत्वादन्यथा घटाद्यन्त- र्भावेणापि सर्व्वत्र शक्तिग्रहः स्यादिति भावः। 'क्रियात्वेति, यद्यपि तन्मते क्रियात्वं प्रवृत्तिं व्यभिचरत्येव तथापि जन्यकृतिजन्यक्रियामात्रे विशेषोऽस्ती-

चानुमानं तेन च कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्य-मात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं विशेषयोः कार्य्य-कारणभावधीरिति चेत्, न, प्रथमं प्रवृत्तिमात्र-कार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशोभवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात्। न च तदनुमानसामग्री तदावृत्तेति वाच्यं। तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात्।

ष्टत्वेत्यर्थः, अतस्तन्मते ईश्वरानङ्गीकारात् क्रियामात्रस्य कृतिजन्यत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः। 'कार्य्यान्वितज्ञानमिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति कार्य्यत्वान्वितशाब्दज्ञानत्वं कार्य्यतावच्छेदकं कल्पयतीत्यर्थः, 'विशेषयोः' घटानयनकार्य्यताज्ञान-घटमानयेतिवाक्ययोः, 'क्रमश इति पौर्व्वापर्य्येणेत्यर्थः। ननु घटादिपदानां विशिष्य तत्तदर्थज्ञानशक्तिग्रहानुपपत्तिरेव मानमित्यत आह, 'घटादीति, 'शक्तिग्रहस्य' विशिष्य तत्तदर्थज्ञाने शक्तिग्रहस्यैवेत्यर्थः। 'न च तदनुमानेति, तथाच सामग्र्येव मानमिति भावः।

त्वभिमान इत्येके। व्यभिचाराप्रतिसन्धानदशायामनुमानाविरोध इत्यन्ये। 'घटादीति, तथाच तदन्यथानुपपत्तिर्न तत्र मानमिति भावः। एतच्च पररीत्या परस्मै दूषणमसन्नये कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावन्वितज्ञानत्ववत् घटानयनकार्य्यताज्ञानोपस्थितौ कार्य्यताज्ञानोपस्थितिध्रौव्यात् तदुपस्थितावपि सामान्यतो हेतुत्वाग्रहान्न सामान्यशक्तिग्रह इत्यत्र वा तात्पर्य्यं। अतएव

सामान्ययोः कार्य्य-कारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्व-ग्रहे हेतुरिति चेत्, न, विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्या-मेव तद्ग्रहात्। यथा धूम-वह्निविशेषयोः कार्य्य-कार-णभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतु-हेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिः स्यात् तथाचापि विशेषयोः कार्य्य-कारणभाववित्तिवेद्य एव सामान्य-योस्तथाभाव इति चेत्, न, प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते प्रकृते च कार्य्यविशे-

---

शङ्कते, 'सामान्ययोरिति। न च तावता सामान्यकार्य्य-कारणभावपरि-ग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वेन पदत्वेन कार्य्य-कारणभावे मानाभावः अन्वितज्ञानत्वेन पदज्ञानत्वेनैव सामान्यकार्य्य-कारण-भावसम्भवादिति वाच्यं । अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यानुपस्थितत्वात्का-र्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवानुमानसम्भवादित्य-भिमानः। ननु हेतुतया तस्योपस्थितिर्मास्तु समानवित्तिवेद्यतया तु नियतोपस्थितिः स्यादेवेत्याशङ्कते, 'यथेति, स्वमतेनाह, 'अन्यथेति, 'व्याप्तिः' कारणताविशेषः घटानयनकार्य्यताज्ञानरूपः, 'न सामा-

---

सामान्यहेतुत्वग्रहमेव शङ्कते, 'सामान्ययोरिति, विशेषहेतुत्वग्रह एव प्रा-थमिक इति वैपरीत्यमित्याह, 'विशेषयोरिति। शङ्कते, 'यथेति, स्वमत-दार्ढ्येनाह, 'अन्यथेति, यद्यपि कार्य्य-कारणभाव एव न व्याप्तिर्दण्ड-घटयो-स्तत्सत्त्वेऽपि तदसत्त्वात् उपाध्यभावस्य तन्मते व्याप्तित्वाच्च, तथापि मत-

षेण कारणविशेषानुमितौ न सामान्यमिति न युगपदुपस्थितिः। अथ विशेषयोः कार्य्य-कारणभावात् सामान्ययोरपि तथात्वमनुमापयतीति चेत्, तर्हि विशेषयोः कार्य्य-कारणभावावगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं पदविशेषे शक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजनकत्वेनान्तरानुमितौ मानाभावात् यच्चोक्तं प्रवृत्ति-कारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तं उभयथा गौरवा-

---

न्यमिति न कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न युगपदुपस्थितिरिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्व-घटानयनकार्य्यताज्ञानत्वरूपयोः सामान्य-विशेषधर्म्मयोर्न युगपदुपस्थितिः, प्रवृत्तिसामान्येन तदनुमाने मानाभावादित्यर्थः, तथाच यत्र सामान्य-विशेषधर्म्मयोर्युगपदुपस्थितिस्तत्रैव विशेषकार्य्य-कारणभावग्रहस्य सामान्यकार्य्यकारण-भावविषयतानियम इति भावः। 'पदविशेष इति घटादिपदानां प्रत्येकं घटादिज्ञानेषु शक्तिग्रह इत्यर्थः। 'उभयथेति उपस्थितपरि-

---

विशेषेणेदमुक्तमित्याहुः। 'विशेषग्रहे' कार्य्य-कारणभावग्रहे, 'सामान्यमपि' सामान्यकार्य्य-कारणभावोऽपीत्यर्थः, एतदपि क्वाचित्काभिप्रायं, 'कार्य्यविशेषेणेति, कारणत्वेनेति शेषः, 'युगपदुपस्थितिः', विशेष-सामान्यकार्य्य-कारणभावयोरिति शेषः। यद्वा प्रत्यक्षेण सामान्योपस्थितौ सामान्यकार्य्य-कारणभावशङ्का प्रकृते च तदनुपस्थितौ न तच्छङ्कापीति यथाश्रुतमेव योज्यं। 'निष्प्रयोजनकत्वेनेति, व्याप्यादिस्फूर्तिविरहादिति भावः। प्रथमं

दिति, तन्न, कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्विशेषत्वात् तस्य अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्य्यत्वांशेऽपि। अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्भिन्नं तज्ज्ञानमभावव्यवहारे कारणं त्वयापि स्वीकृतं। अस्त्येवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्यैवोपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत्, न, कार्य्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो-

---

त्यागे अनुपस्थितकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'कार्य्यान्वितज्ञान इति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। 'तत्रैव' तदवच्छिन्न एव, लाघवादिति भावः। 'कार्य्यत्वांशेऽपीति कार्य्यत्वांशान्तर्भावेणापीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानं' भूतलज्ञानं। कार्य्यत्वान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानस्य सत्त्वेऽपि नान्वितज्ञानत्वरूपेण तदुपस्थितमपि तु कार्य्यत्वावच्छिन्नज्ञानत्वेनैव तदुपस्थितमित्याशङ्कते, 'अस्तीति, 'तदुपस्थितावपि' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वेनोपस्थितावपि, 'तस्य' अन्वितज्ञानत्वस्य, 'कार्य्यान्वितज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'अन्वितज्ञानं' अन्वितज्ञानत्वं, इदञ्च समाधिसौकर्य्यादुक्तं। वस्तुतस्तु तन्नयेऽप्युपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानत्वं न

सामान्यस्योपस्थितिमभ्युपेत्य कार्य्यतांशे गौरवान्न शक्तिग्रह इत्याह, 'कार्य्यान्वितज्ञान इति, 'अतएवेति, 'विशिष्टेति, अन्यथा विशेषणस्याप्यविषयतया विशिष्टबुद्धिर्निर्विषया स्यात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमा-

विशेष्यभानावश्यम्भावात् अन्यथा अन्यज्जातिज्ञानं अन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तव जातिरेव पदार्थः स्यात् जातेः केवलोपस्थितौ च व्यक्तिसमान-संवित्संवेद्यत्वं न स्यात्। अथ जातिविशिष्टज्ञानो-

---

पदजन्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षादिना तादृशज्ञाने व्यभिचारात् किन्तु कार्य्यत्वान्वितशाब्दत्वमेव, तच्च प्रवृत्तिहेतुकानुमानान्नोपस्थितमिति नायमनुयोग इत्येव तत्त्वं। 'जातिज्ञानमिति जातिप्रकारकज्ञान-मित्यर्थः, 'जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारक-ज्ञानत्वमित्यर्थः,. 'व्यक्तिज्ञानं' व्यक्तिविशेष्यकज्ञानत्वं, 'जातिज्ञानं' जातिप्रकारकज्ञानत्वं, 'जातिरेवेति जातिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न-एव पदानां शक्तिग्रह इति न स्यादित्यर्थः, जातिप्रकारकज्ञान-त्वस्यानुपस्थितत्वादिति भावः[१]। ननु केवलजातिविषयकज्ञान एव जातिज्ञानत्वमुपस्थितमिति तदेव लाघवाच्छक्यतावच्छेदकमि-त्यत आह, 'जातेरिति। 'जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेरिति व्यक्ति-

---

(१) तन्मते जातिविशिष्टज्ञानं विना केवलजातिज्ञानाभावात् विशिष्टोप-स्थितौ च न जातिज्ञानोपस्थितिरुक्तयुक्त्या स्वीक्रियते कथं तत्र शक्ति-ग्रह इति भावः।

दिति भावः। अनिष्टान्तरमप्याह, 'अन्यथेति, अस्तु तदुपस्थितिस्तथापि न यौगपद्येनेति न लाघवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति,

पस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवाद्व्यक्तेरन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति मतं तर्हि तुल्यं। न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारोन चात्र युगपदुपस्थितिरिति वाच्यं। विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमात्। किञ्च ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेनानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः। न त्विदं कार्य्यमिति ज्ञाने, तस्य साक्षादुपपादकोपपादकत्वात्।

विशेष्यकजातिप्रकारकज्ञानत्वेनोपस्थितेरित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानेति व्यक्तिविशेष्यकविषयत्वेऽपीत्यर्थः, विशेष्यविधया जातिप्रकारकज्ञानत्वविशेष्यकतयेति शेषः। नन्वस्तु तदुपस्थितिस्तथापि न यौगपद्येनेति कथं लाघवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति। 'साक्षादुपपादकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः, 'अत इति स्वकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः, 'तत्रेति तत्रैवेत्यर्थः, 'साक्षादिति, तव नय इत्यादिः, तवनये प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रनिष्ठशक्तिविषयकत्वादित्यर्थः, 'कल्पनायाः' प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कार्य्यताज्ञाननिष्ठशक्तिकल्पनायाः, तथाच मदंशान्तर्भा-

---

'विशिष्टेति, तथाच विशिष्ट-विशेष्ययोर्युगपदुपस्थितिरेवेत्यर्थः। यदि प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकत्वेन तत्र शक्तिकल्पना तत्राह, 'किञ्चेति, तथापि मदंशोऽपि शक्यः स्यादन्यलभ्यत्वं गौरवञ्च तुल्यमिति भावः। परम्परा-

अथेदं कार्य्यमितिज्ञाने शक्त्यैव परम्परयानुमानद्वारा ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानसम्भवात् अन्यलभ्यत्वेन न शक्तिकल्पना, तर्हि इतरान्वितज्ञानंशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारेणैव कार्य्यान्वितज्ञानसम्भवात् अन्यलभ्यत्वेन न तच्च शक्तिकल्पनमिति तुल्यं ।

नन्विदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तकं कर्त्तव्यताप्रयोजकयावदेकविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः । न च सहकारिविलम्बेन

वेणापि शक्तिः स्यादिति भावः । 'साक्षादुपपादकोपपादकेति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मत्कृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिविधयोपपादकत्वादित्यर्थः, 'शक्त्यैवेति शक्त्यभ्युपगमेनैवेत्यर्थः, 'परम्परयेत्यस्य विवरणं 'अनुमानद्वारेति, 'अन्यलभ्यत्वेनेति, गौरवेण चेत्यपि बोध्यं, एवमग्रेऽपि ।

तत्र मदंशे विध्युक्तनवीनमतमाह, 'नन्विदमिति, 'इदं' पाकादिकं, 'साक्षादेव प्रवर्त्तकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमेवेत्यर्थः, पाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककार्य्यताज्ञानत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । नन्वेवं पाकादौ स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कर्त्तव्यतेति, 'यावदेकेति सकलेत्यर्थः,

---

मेवाह, 'अनुमानद्वारेतीति प्रकाशः ।

नवीनमतेनाशङ्कते, 'नन्विति, 'कर्त्तव्यतेति, तदुक्तं ओदनकामस्य तण्डुलाद्युपकरणवत इत्यादि । 'यावदेकेति लोकोक्त्या सकलेत्यर्थः, तेन नैक-

कार्य्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तेत इति चेत्, न, लाघवेन ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः, यथा च भविष्यद्विषया कार्य्यतानुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च यादृशस्य पुरुषस्याविगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषय-कृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छा-

---

तथाच पुरुषान्तरीयपाककृतिसाध्यताप्रयोजकत्वेनावधृतं सत् यत् प्रवर्त्तमानपुरुषविशेषणं तादृशसकलविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धान-मित्यर्थः, तच्च विशेषणं ओदनकामना-तत्साधनताज्ञान-तण्डुला-द्युपकरणवत्त्वादिकं, स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायाञ्च न तत् स्वगतत्व-प्रतिसन्धानमिति भावः । 'साक्षात्साधनत्वं' कारणतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वं, 'कार्य्यतानुमितिः' कृतिसाध्यत्वानुमितिः, 'यादृशस्येति ओद-नकामादिमत इत्यर्थः, 'अविगीतेति बलवदनिष्टाजनकेत्यर्थः, 'इदं' पाकादिकं, 'कृत-क्रियमाणेति, परकीयपाकेति शेषः । ननु समान-प्रकारकत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवा-

---

पदानर्थक्यानन्वयादित्यर्थः, 'ममेदमिति, यद्यपीष्टसाधनत्वविषयकत्वमपि तत्र तथापि तदन्यस्य परोक्तस्य एवकारव्यवच्छेद्यत्वे तात्पर्य्यं । नन्वेतद्-दुर्ग्रहं मदुक्तन्तु परकृतपाकादौ सुग्रहमित्याशङ्क्य निराचष्टे, 'यथेति, स्वसमानप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं । ननु समानविषयत्वमपि तन्त्रं गौरवा-दित्यत आह, 'इच्छाया इति, इदानीं कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः सिद्धे च पाकादौ तद्बाधितमित्यपि दोषो बोध्यः । औत्सर्गिकत्वेन साक्षात्-

नुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साधयामीतीच्छायाः स्वकृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च। अपि चास्तु प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणताबोधात्तत्र शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापोद्वारेण पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात्। न तु कार्य्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च। न चैवं प्रथमप्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधस्य तन्मूलककार्य्यान्वित-

---

दित्यत आह, 'इच्छाया इति, 'कृत्या साधयामीति मत्कृतिसाध्यं भवत्वित्यर्थः, प्राथमिकसामान्यकार्य्य-कारणभावग्रहे कार्य्यत्वांशस्य प्रवेशेऽपि पश्चादावापोद्वापेन तत्तत्पदानां तत्तदर्थज्ञानेषु शक्तिग्रहे न तस्य प्रवेश इत्याह, 'अपि चास्त्विति, साक्षात्कारणतेति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताबोधादित्यर्थः, 'तत्र' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहः' अवच्छेदकताग्रहः, 'इतरान्वितेति अन्विततत्तदर्थज्ञानत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। 'न त्विति सामान्यकार्य्य-कारणभावग्रहे यस्य प्रवेशोविशेषकार्य्य-कारणभावग्रहेऽपि तस्य प्रवेश इति नियमे मानाभावादिति भावः। 'कार्य्यान्वितशक्ति-

---

कारणत्वमवधारयतीत्यत्राह, 'अपि चेति, 'अन्यलभ्यत्वाच्चेति, एतच्च लिङ्गादिशक्तिकल्पनोत्तरमिति मन्तव्यं। 'तन्मूलकेति, यत्रैव कारणत्वस्थैर्य्यं तत्रैव तदवच्छेदकतया कल्पनाच्छक्तिश्च तन्मते पदार्थान्तरं अस्मन्मते चेश्वरेच्छेत्यन्यदेतदिति भावः। अदर्शने हेतुमाह, 'बालस्येति। 'सः'

शक्तिग्रहस्य च बाधा स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात् अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि बालस्य स भूत इति तस्याबलवत्त्वात् गौरवान्यलभ्यत्व-तर्क-सहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात्। न चोपजीव्यबाधान्न तथा प्रत्येतीति वाच्यं। उपजीव्यत्वे मानाभावात्। दैवाद्धि प्रथमं तद्वृत्तं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वं तेन विनापि तत्सम्भवात्। न च प्राथमिकत्वेन

ग्रहस्येति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वेऽवच्छेदकताग्रहस्येत्यर्थः, 'बाधेति अप्रमात्वमित्यर्थः, 'अन्यथासिद्धिमिति अन्यथोपपत्तिकमित्यर्थः, 'सः' साक्षात्कारणताबोध इत्यर्थः, 'अबलवत्त्वात्' अप्रमात्वात्, एवमग्रेऽपि, 'अन्यलभ्यत्वेति, 'तर्कपदमत्रोत्कटकोटिकसम्भावनापरं, 'बलवत्त्वात्' प्रमात्वात्, एवं सर्व्वत्र, 'बाधात्' अप्रमात्वप्रसङ्गात्, 'तथा प्रत्येतीति अन्वितस्वार्थज्ञानत्वावच्छिन्ने पदविशेषाणां शक्तिं प्रत्येतीत्यर्थः, 'उपजीव्यत्व इति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषशक्तिग्रहोपजीव्यत्वे मानाभावादित्यर्थः, 'दैवादिति सामग्र्याः प्राथमिक-

---

कार्य्यान्वितशक्तिग्रहः, अन्यलभ्यत्वं यद्यपि न तर्कस्तथापि यदि शक्यं स्यादन्यलभ्यं न स्यादित्यादितर्कप्रयोजकतया तर्कत्वोक्तिरित्याहुः। तर्कपदेन तर्कान्तरमेवोक्तं न तु तदुभयान्वितं तदित्यन्ये। तर्कपदं ज्ञानपरमित्यपरे।

'उत्तरस्य' अन्वितमात्रशक्तिग्रहस्य, 'तेन विनापीति, पूर्व्वोक्तन्यायेनेति शेषः; तथाच कार्य्यान्वितशक्तिग्रहस्य पदविशेषशक्तिग्रहे नोपजीव्यत्व-

बलवत्त्वं व्यभिचारात्। नापि सर्व्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वं सर्वेषां शरीराहम्प्रत्यये चन्द्रतारकादिपरिमाणस्य सर्व्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात्। अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति निरस्तं। यच्चानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात्। किञ्च प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारणत्व-

---

त्वादित्यर्थः, 'व्यभिचारादिति इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य प्राथमिकत्वे तदुत्तरवर्त्तिनो विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्यैव प्रमात्वादित्यर्थः, 'बलवत्त्वमिति साक्षात्कारणत्वादेव बाधितमित्यर्थः, 'अहम्प्रत्यये' अहम्प्रत्ययविषये, 'अल्पत्वग्रहे'। 'अनन्यथासिद्धतयेति प्रयोजनान्तरच्युतिभिया उपजीव्यतयेत्यर्थः, 'तथात्वादिति पूर्व्वकल्पनातो विपरीतकल्पनाया दोषत्वादित्यर्थः। पूर्व्वकल्पनातो विपरीतकल्पनैव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'साक्षात्परम्परोदासीनमिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिकत्वेनान्वितज्ञान-

---

मिति भावः। 'व्यभिचारादिति भ्रमस्य प्राथमिकस्याप्यबलत्वादित्यर्थः। 'सर्व्वैरिति सर्व्वस्य प्रत्ययत्वेनेत्यर्थः, तेन प्रत्यये व्यभिचारोऽग्रे न विरुध्यत इति बोध्यं। एतच्चाभ्युपगमवादेनेति मन्तव्यं। 'यच्चेति, अन्यथा ज्ञानज्ञानं स्वविषये प्रवर्त्तकमिति प्रथमकल्पनाया अबाध्यत्वे तवान्यथाख्यात्यापत्तिरिति भावः। एतच्चाभ्युपेत्य समाहितं। वस्तुतस्तु साक्षात्कारणत्वं गृह्यत एव नेत्याह, 'किञ्चेति, 'उपायस्येति, यद्यपि प्रत्यक्षेऽन्वय-व्यतिरेकादिरुपायः, तथापि अनुमाने लिङ्गघटकतया तथात्वे तात्पर्य्यं। ननु-

मात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वय-व्यतिरेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तत्संशायकत्वात्, उत्सर्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः। न चान्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्शनमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति। अतएव प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावसहकृतनिश्चयादेव निश्चयः, अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति

त्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिकत्वेन चाविशेषितमित्यर्थः, अश्वमेधादौ स्वर्गकारणताग्रहवत्कार्य्यतावच्छेदकमविषयीकृत्यापि कारणताग्रहसम्भवादिति भावः। 'न तु विशेषोऽपीति न तु निरुक्तसाक्षात्त्वविशेषितमपीत्यर्थः, 'उभयविशेषसाधारणत्वेनेति साक्षात्कारणत्वे परम्परया कारणत्वे च सम्भवेनेत्यर्थः। ननु कार्य्य-कारणभावग्रहदशायां कार्य्यवृत्तितया उपस्थितत्व-कार्य्यतावच्छेदकत्वयोः सहचारदर्शनसहकारात् साक्षात्कारणत्वनिश्चयः कथं न स्यात् लाघवादिज्ञानवद्भूयोदर्शनरूपोत्सर्गस्यापि प्रमाणसहकारित्वादित्यतआह, 'उत्सर्गोऽपीति निरुक्तभूयःसहचारग्रहोऽपीत्यर्थः। 'औत्सर्गिकत्वेऽपि' भूयःसहचरितत्वेन गृहीतत्वेऽपि, 'साक्षात्परम्परेति, कारणत्व-

---

त्सर्गसहकारात् साक्षात्त्वनिश्चयः स्यादित्यत आह, 'उत्सर्गोऽपीति, कदाचित्तन्निश्चये वाग्रे त्याग इति पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यं। ननु यदि बाधकाभावनिश्चयसहकृत एवोत्सर्गो निश्चायकस्तदा किमुत्सर्गेण बाधकाभावनिश्चयादेव तन्निश्चयसम्भवात् बाधकाभावोऽप्यनियमरूपतया बाधनिश्चये परं नोत्सर्गावतार इति तन्निश्चयाभावः परमपेक्ष्यतां न तु तदभावनिश्चयोऽपि तथाच बाधकनिश्चयसन्देहेऽपि तदवतार इत्युपेयं इत्यत आह, 'अन्यथेति

संशयः क्वापि न स्यात्। यच्च हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्यादि, तन्न, स्वतोऽगृहीतहर्षहेतुस्तनपानादेर्बोधावताराद्न्यस्य हर्षहेतोरग्रहादुपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात्। अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथमेवमिति चेत्, न, एवं हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽपि शक्तिर्न गृह्येत, प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वादनन्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यप्रियस्याज्ञा-

---

साक्षात्कारणत्वयोर्भूयःसहचारग्रहरूपस्योत्सर्गस्य सत्त्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यत्वेनैव पदत्वावच्छेदेन गृहीतस्य स्वरूपशक्तौ कार्य्यात्वान्वितत्वस्य प्रवेशेऽपि न बाधः, न वा विपरीतकल्पनेत्यपि बोध्यं। 'हर्षहेतुत्वेनेति अयं हर्षः प्रियज्ञानजन्यः हर्षत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, 'अन्यप्रियज्ञानमिति, 'तुल्यत्वादिति इहापि हर्षहेतुज्ञाने शब्दस्यान्वयाद्यनुविधानसत्त्वा-

---

एवं सति सर्व्वत्रौत्सर्गिकार्थनिश्चये तत्संशयो न स्यादित्यर्थः। न चोत्सर्गवैयर्थ्यं, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्यापि लाघवादिवत् प्रमाणसहकारित्वाभ्युपगमादिति दिक् इति प्रकाशः।

'एवं हीति, यदि च शङ्काया अनावश्यकत्वं शङ्कापिशाचीत्वेन वा अप्रतिबन्धकत्वं तदा तुल्यमिति भावः। कोटिज्ञानाभावादपि न 'शङ्केत्याह, 'अन्येति, 'नियम इति तथाच यत्रैव तदनुपस्थितिस्तत्र सिद्धार्थशक्तिग्रहोऽविकल एवेत्यर्थः। नन्वेवमन्यप्रियज्ञानाभावविशेषितो हर्षो न पुत्रजन्म-

नाच्च ज्ञानेऽपि वा तदा तदुपस्थितिर्नियमे माना-
भावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकता-
लीयसम्पन्नसंवादानुमितिवद्धर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञा-
नानुमानसम्भवाच्च। न चाभासजत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे
तद्धेतुकशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयो-
र्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् सूत्रसञ्चाराधिष्ठितं
दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा
चेतनव्यवहारादिव तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते। इयं क्रिया

दित्यर्थः, तच्च पुत्रजन्मज्ञानस्य हेतुत्व एव सम्भवतीति भावः।
सन्देह एव न सम्भवतीत्याह, 'अन्यप्रियस्येति अन्यस्य प्रियत्वेना-
ज्ञानाच्चेत्यर्थः, 'सन्देहाभावोपपत्तेरिति सन्देहस्यैवाभावाच्चेत्यर्थः,
'हर्षेण लिङ्गेनेति व्यभिचारिणापि हर्षेण हेतुनेत्यर्थः, 'पुत्रजन्मेति
अयं पुत्रजन्मज्ञानवान् हर्षवत्त्वादित्यादिक्रमेणेत्यर्थः, 'तथाभावेनेति
अबाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, कारणस्य भ्रम-
त्वेऽपि कार्य्यस्य यथार्थत्वे दृष्टान्तमाह, 'यथेति, तदन्वय इति शेषः।
'स च' दारुपुत्रकः, 'व्युत्पद्यते' अनुभाविकां शक्तिं गृह्णाति।

ज्ञानानुमाने लिङ्गं तदनुपस्थितेः तदविशेषितं व्यभिचारीत्यत आह,
'लिङ्गाभासेति, तथाच व्यभिचारास्फुरणदशायां लिङ्गभ्रमात् तत्सम्भव इति
भावः। 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथेति,
'स चेति दारुपुत्रक इत्यर्थः, 'कृतीति आत्मकृतिजन्येत्यर्थः, तथाच पक्ष-
धर्म्मताबलात् तदीयत्वं कृतौ भातमिति भ्रमत्वं। न चैवमग्रे पक्षाप्रसिद्धिः,

कृतिजन्या सा ज्ञानजन्या तत् वाक्यजन्यमित्यनुमिति-परम्परायां भ्रमत्वेऽपि तद्धेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्द-बोधस्य यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं

शक्तिग्रहप्रकारमेवाह, 'इयमिति, 'कृतिजन्या' स्वसमानाधिकरण-कृतिजन्या, तेन भ्रमत्वं, 'सा' एतत्क्रियासमानाधिकरणा कृतिः, 'ज्ञानजन्या' स्वसमानाधिकरणकार्य्यत्वान्वितज्ञानजन्या, 'तत्' एत-त्क्रियासमानाधिकरणकृतिसमानाधिकरणीभूतं कार्य्यत्वान्वितज्ञानं, 'अनुमितिपरम्परायां इति, तच्चेत्यादिः, 'तद्धेतुशक्तिग्रह इति तद-धीनः कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वस्य पदमात्रकार्य्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः, 'तज्जन्येति अनुमितिजन्येत्यर्थः, तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्य हेतुतया अनु-भावकशक्तिज्ञानमपि शाब्दधीहेतुरिति मतेनेदं, 'तथाभावादिति अबाधितत्वादित्यर्थः, 'सिद्धार्थेऽपीति सिद्धत्वेन कार्य्यत्वानन्वितशाब्द-बोधेऽपीति यावत्, 'शक्तिग्रह इति शब्दस्य कारणताग्रह इत्यर्थः, 'इत्यन्तं 'सिद्धमित्यस्य कर्तृ नातो नपुंसकलिङ्गतानुपपत्तिः। 'अत-एवेति शब्दस्य कार्य्यत्वानन्वितशाब्दबोधं प्रत्यपि जनकत्वादेवेत्यर्थः, विधिवाक्यश्रवणं विनापीति शेषः, यथाश्रुते "यन्न दुःखेनेत्याद्यर्थ-

---

काञ्चनमयोऽद्रिरितिवत् तदीयत्वेन प्रसिद्धकृतेरेव पक्षत्वात् अतएव तद्वदेव तदंश एव भ्रमत्वं प्रसिद्धकृतौ ज्ञानजन्यत्वस्याबाधितत्वात्, एवं तदीयत्वेन प्रसिद्धज्ञानं पक्षीकृत्य तद्वाक्यजत्वं साध्यं तत्र चोभयांश एव भ्रमत्वं। यद्वा कृतिसाक्षाज्जन्येति साध्यं। न चेदमबाधितं, अतएवानुमितेर्भ्रमत्वात् दारुपुत्रकक्रिया स्वकृतिजन्येति सामान्यव्याप्तिपुरस्कारेण साध्यमित्याहुः।

सिद्धार्थेऽपि शक्तिग्रह इति । अतएव "यन्न दुःखेन

वादस्यापि विधिशेषीभूतत्वेन विधिवाक्यैकवाक्यतया कार्य्यताविषयकशाब्दबोधं प्रत्येव जनकत्वात् तेन रूपेण शक्तिग्रहे बाधका-

'अतएवेति सिद्धार्थस्यापि व्युत्पन्नतया वाक्यार्थानुभावकत्वादेवेत्यर्थः । ननु दुःखासम्भिन्नत्वमत्रासम्भवि, आद्यन्तयोस्तन्नियमात् । यदि च तदसहवृत्तित्वं तत् तदा अस्मदादिसुखेऽप्यस्ति । न चानन्तरमित्यनेनाविरललग्नप्रवाहो दुःखासम्भिन्न इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यं । कतिपयकालावच्छेदेनास्मदादेरपि तथा सम्भवात् । न चाभिलाषोपनीतमित्यनेन तन्निरासः, चक्रवर्त्तिसुखे तस्यापि सम्भवात्; अन्यथा तत एवातिप्रसङ्गनिरासे विशेषणान्तरवैयर्थ्यादिति । अत्र केचित् एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्नत्वादिकं नानैव प्रवृत्तिनिमित्तं अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् तदुपस्थितेस्तु तात्पर्य्यग्राहकत्वात् एवञ्च न चक्रवर्त्तिसुखातिप्रसङ्ग इत्याहुः, तच्चिन्त्यं, एवं हि नानार्थत्वपर्य्यवसाने गौरवात् तथा तात्पर्य्यग्राहकाभावाच्च । यावति न वैयर्थ्यं तावदेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमभिमतमित्येके । अन्ये तु अधर्म्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षकमिदं । न च योगिनस्तादृशं शरीरं, तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्म्मजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् । न च स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यदुःखसम्भवात् अधर्म्मजन्यत्वं मरणस्य दुःखव्याप्यत्वात् "ते नराः सुखमत्यव इति दुःखाल्पत्वपरमिति वाच्यं । विपक्षबाधकाभावेन व्याप्तेरसिद्धेः सिद्धौ वा मरणदुःखजनकाधर्म्मान्याधर्म्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वे तात्पर्य्यात् । न च स्वर्गहेतुपुण्यक्षयशङ्कया स्वर्गेऽपि दुःखोत्पत्तेर्दोषतादवस्थ्यं, तदुक्तं "स्वर्गेऽपि पातभीतस्येत्यादीति वाच्यं । तदन्यत्वेनाप्यधर्म्मविशेषणादित्येके । वस्तुतस्तु स्वर्गिशरीरं सुखमात्रावच्छेदकमिति यदि तत्र दुःखधीस्तदा भ्रान्तिः अतएव तद्धर्म्ममात्रजन्यमेव । केचित्तु अविरललग्नप्रवाहचिरस्थायीच्छामात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्वं तथा, अतएव तत्प्रकारिकैव धीः चक्रवर्त्तिसुखे अवश्यमन्यतमविशेषणवैकल्यमित्याहुः ।

सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपपनीतञ्च

भावात्। 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नमिति, 'न दुःखेन सम्भिन्नं' न दुःख-समानाधिकरणं न दुखावच्छेदकशरीरावच्छेद्यमिति यावत्, अन्यथा स्वर्गिणः सुखस्याप्यात्मनि भावि-भूतदुःखसमानाधिकरणत्वादसम्भवा-पत्तेः दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति निष्कर्षः, तच्च एकजन्मावच्छेदेन दुःखानुत्पादएव सम्भवति तेन राजचक्रवर्त्तिनो-धारावाहिकसुखमात्रावच्छेदकपुण्यपरीपाकमात्रजन्यखण्डशरीरमा-दाय तदवच्छिन्नसुखे नातिप्रसङ्गः, स्वर्गिणो मरणेऽपि न दुःखं "ते नराः सुखमत्यव इत्यादिवेदेन तथैव बोधनात् पापजशरीरविरहाच्च। अतएव स्वर्गिशरीरेऽपि पातभयजन्यदुःखश्रवणादसम्भव इत्यपि निरस्तं, पापजशरीरविरहेणानायत्या तस्य संसारनिन्दामात्रपरत्वात्, अतएव धर्मजन्यमात्रवृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वं स्वर्गत्वमित्यपि वदन्ति। 'दुःखपदं वा मरण-पातभीरुत्वादिजन्यदुःखातिरिक्तदुःख-परं, 'ग्रस्तमिति ग्रासो लौकिकसुखापेक्षयाऽपकर्षः तच्छून्यमित्यर्थः, 'अनन्तरं' अन्तरा विच्छेदस्तद्रहितं स्वाश्रयावच्छेद्यसुखानधिकरण-कालोत्तरोत्पत्तिकसुखावच्छेदकवृत्तिजातिमदनवच्छेद्यमिति यावत्, स्वपदं जातिपरं, स्वर्गिणः सुषुप्तावपि मानाभावात् युगपत्सकल-ब्रह्माण्डे खण्डप्रलयाभावात् सत्ता-द्रव्यत्वादेः स्वाश्रयावच्छेद्यसुखान-धिकरणकालाप्रसिद्ध्या न तदादायासम्भवः, तादृशसुखावच्छेदका-वृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति वा अनन्तरत्वं वक्तव्यं, अत्रापि स्वपदं स्वर्गिशरीरवृत्तिजातिपरं, इत्यञ्च युगपत्सकलब्रह्माण्डप्रल-

तत् सुखं स्वःपदास्पदं"॥ इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः न तु चन्दनादौ सुखो-

याभ्युपगमेऽपि न क्षतिः[१]। 'अभिलाषोपनीतञ्चेति सुखाभिलाषानन्तरं तत्साधनार्ज्जनविलम्बासहमित्यर्थः, स्वसमानाधिकरणस्वविषयकाभिलाषोत्पत्त्यनियतसामग्र्यजन्यमिति यावत्, स्वर्गिणां तथैव विलक्षणमदृष्टं यतः सुखविषयकाभिलाषोत्पत्तिसमय एव तत्कारणानां सर्व्वेषां सम्पत्तिरिति भावः। स्वसमानाधिकरणेत्यभिलाषविशेषणात् संसारितादशायां स्वर्गविषयकाभिलाषे स्वर्गानुत्पादेऽपि न क्षतिः। स्वसमानाधिकरणत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरावच्छेद्यत्वं, अभिलाषव्यतिरेकोत्पन्नस्वर्गेऽव्याप्तिवारणाय निषेधद्वयगर्भता, 'स्वःपदास्पदमिति स्वरादिपदशक्यमित्यर्थः। न चायस्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यं तादृशसुखस्यैव दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीराव-च्छेद्यत्वनियमेनाव्यावर्त्तकतया तादृशजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् ग्रासादिविशिष्टेतादृशशरीरावच्छेद्यसुखे मानाभावादिति वाच्यं। प्रवृत्तिनिमित्ते विशेषणवैयर्थ्यस्यादोषत्वात् यत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्तस्याव्यावर्त्तकस्यापि गुरुतरस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः'। 'वेदादेवेति 'स्वःपदास्पदमिति वेदादे-

(१) तथाच पूर्व्वकल्पे सकलब्रह्माण्डेषु प्रलयानन्तरं पुनः सृष्टौ सत्यां स्वर्गिशरीरोत्पत्तौ सत्ता-द्रव्यत्वादिकमादायासम्भवो बोध्यः, अनादौ संसारे स्वर्ग-प्रलययोरसकृज्जातत्वादिति भावः।

व्यग्रस्तत्वं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्य बोध्यं। 'वेदादेवेति "स्वःपदास्पदमिति

परागेण स्वर्गपदप्रयोगाद्वेयतादशायाञ्चाप्रयोगात् सुखमेव शक्यं, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तत्तत्कर्म्मणि सुखमाचार्थी न प्रवर्त्तेत इत्यर्थवादोपस्थिते स्वर्गपद-तात्पर्य्यं। न चार्थवादस्योपजीव्यत्वात् तदुपनीते तत-एव शक्तिग्रहः, तस्य स्वर्गपदतात्पर्य्यविषयत्वेनास्पद-

---

वेत्यर्थः, 'सुखोपरागेण' सुखजनकताप्रतिसन्धानेन, 'द्वेयतादशाया-मिति सुखजनकत्वाप्रतिसन्धानदशायामित्यर्थः, 'सुखमेवेति श्रति-शयितसुखसामान्यमेवेत्यर्थः, तथाच तज्जनकतात्मकशक्यसम्बन्धेन चन्दनादौ स्वर्गपदप्रयोगो भाक्त इति भावः। नन्वेवं "यन्न दुःखेने-त्याद्यर्थवादस्य वैयर्थ्यमप्रवृत्तिश्चेत्यत आह, 'बहुवित्तेति, 'तत्तत्कर्म्मणि' अग्निष्टोमादौ, 'स्वर्गपदेति "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्ग-पदतात्पर्य्यमित्यर्थः, तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषे तात्पर्य्यग्राहक-तया अर्थवादसाफल्यमिति भावः। 'उपजीव्यत्वादिति तात्पर्य्यग्रहार्थ-मवश्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः, 'तदुपनीते' तदुपस्थिते सुखविशेषे, 'ततएवेति, तत्र स्वःसदास्पदमित्यभिधानादिति भावः। 'स्वर्गपदेति सुखसामान्यशक्तस्वर्गपदेत्यर्थः, 'आस्पदत्वोपपत्तेरिति स्वर्गपदविषय-तोपपत्तेरित्यर्थः, 'वाच्यत्वाभिधायकत्वमिति "यन्न दुःखेनेत्यादे-र्विशेषरूपेण शक्त्यभिधायकत्वमित्यर्थः, आस्पदपदं हि न वाच्यत्व-वाचकमपि तु विषयतावाचकं तच्च सामान्यशक्त्यैव सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया निर्व्वहतीति न विशेषरूपेण शक्तिबोधकत्वं तस्येति भावः। क्वचिच्चास्पदोक्तेरिति पाठः तत्र 'तात्पर्य्यविषयत्वेन' तात्पर्य्य-

त्वोपपत्तेर्न वाच्यत्वाभिधायकत्वं गौरवात्, सुखमात्रे चाप्रयोगात् अतिशयितसुखत्वं वाच्यं प्रयोगोपाधिर्व्वातिशयः। न चातिशयस्य सावधित्वेन चन्दनसुखेऽस्मादयं स्वर्ग इति धीः स्यात्, रसादाविवातिशयस्य जातित्वेनावध्यनिरूप्यत्वात्। अतिशयपदप्रयोगस्तु इतरज्ञानापेक्ष इति चेत्, न, विचित्रहेतुसाध्यतया

विषयार्थकत्वेन, 'आस्पदोक्तेः' आस्पदपदस्येत्यर्थो बोध्यः। 'गौरवादिति, तत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्यासिद्ध इति भावः। नन्वेवं सामान्यतः सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु किमतिशयस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यत आह, 'सुखमात्र इति, 'अतिशयितसुखत्वमिति सुखत्वव्याप्योऽतिशय इत्यर्थः, 'वाच्यं' शक्यतावच्छेदकं, 'प्रयोगोपाधिरिति सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतिशयस्तु प्रयोगोपाधिरित्यर्थः, प्रयोगोपाधित्वञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन शक्तिप्रमया स्वर्गपदजन्यशाब्दबोधोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशशाब्दबोधोत्पादेऽतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। 'अतिशयपदेति अस्मादतिशयितमिति पदप्रयोग इत्यर्थः, 'इतरज्ञानेति अवधिज्ञानेत्यर्थः, अवधेर्वाक्यार्थघटकत्वादिति भावः। 'विचित्रहेतुसाध्यतयेति विचित्रो हेतु-

---

वेदादेवेत्यर्थः। 'गौरवादिति विशिष्टव्याप्यत्वे गौरवादित्यर्थः, स्वर्गपदशक्तिग्रहस्य प्रकारान्तरेणेति भावः। तर्हि सुखमात्र एव स्वर्गपदप्रयोगः स्यादित्यत आह, 'सुखमात्रे चेति, विचित्रो हेतुर्याग-दानादिः प्रत्येकं

विलक्षणातिशयस्यानेकत्वेनाननुगमात्, सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनास्यानुगमेऽप्यनध्यवसायेन शक्तिग्रहादप्रवृत्त्यापत्तेः। सुखत्वावान्तरजातेश्च सुखमात्रसाधारणत्वात् प्रयोगोपाधेर्निराकर्त्तव्यत्वात् लोके च लक्षणा।

यागदानादिस्तत्साध्यतया तज्जन्यतावच्छेदकतयेत्यर्थः, 'सुखत्वावान्तरेति सुखवृत्त्यतिशयपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः, अतिशयवाच्यत्वञ्च वाच्यतासम्बन्धेनातिशयपदवत्त्वं तेन वाच्यतावच्छेदकभेदेन वाच्यताया अननुगमेऽपि न क्षतिः, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वादिति भावः। 'अनध्यवसायेनेति सा जातिरतिशयपदार्थ इति विशिष्यानिश्चयेनेत्यर्थः, 'अप्रवृत्त्यापत्तेरिति स्वर्गपदस्याप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, अप्रवृत्तिः शाब्दबोधाजनकत्वं, इदमुपलक्षणं विनिगमनाविरहेणातिशयपदोत्कर्षपदादेः शक्यतावच्छेदकतया सर्व्वस्यैवाननुगमतादवस्थ्याच्चेत्यपि बोध्यं। ननु सुखत्वावान्तरजातित्वेनानुगमः जातित्वञ्च समवेतत्वमित्यत आह, 'सुखत्वावान्तरेति, 'सुखमात्रेति, तथाच सुखत्वमेवावच्छेदकमस्तु अतिप्रसङ्गस्य विवक्षितेऽप्यनुद्धारादिति भावः। एतच्च दूषणं पूर्व्वकल्पेऽपि बोध्यं, अत्यन्तापकृष्टसुखे मानाभावेन तस्यापि सुखमात्रसाधारणत्वात्। नन्वास्तां तर्हि प्रयोगोपाधित्वं। न च तत्राप्यननुगमो दोषः, तत्तदतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य हेतुत्वादित्यत आह, 'प्रयोगेति, 'निराकर्त्तव्यत्वादिति शक्तिभ्रमया स्वर्ग-

---

शक्यत्वे नानार्थत्वापत्तिरिति भावः। 'सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनेति। यद्यपि विलक्षणनानातिशयसाधारणं नैकमतिशयत्वमिति दोषान्तरतादवस्थ्यं।

ननु दुःखासम्भिन्नसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादौ स्वर्गपद-प्रयोगो लक्षणयापि न स्यात् सातिशयसुखस्य शक्यत्वे तत्सम्बन्धितया चन्दनादौ लक्षणा भवति तस्मात् दुःखासम्भिन्नत्वादिनोपलक्षिता सुखत्वावान्तरजाति-

---

पदजन्यत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्व्वचतया स्वर्गवाचकपदभेदेना-नन्तप्रतिवध्य-प्रतिवन्धकभावापत्त्या च निराकर्त्तव्यत्वादिति भावः। ननु "यन्नेत्याद्यर्थवादोपनीतसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादिजन्यलौकिक-सुखे कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत आह, 'लोके चेति। स्वर्गत्वमश्वमे-धादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणं चन्दनादिसुखसाधारणञ्च कीटादि सुखव्यावृत्तैका जातिस्तदेव च स्वर्गादिपदशक्यतावच्छेदकमित्या शङ्कते, 'नन्विति, 'लक्षणयापीति, शक्यसम्बन्धाभावादिति भावः। 'सातिशयेति विजातीयेत्यर्थः, 'तत्सम्बन्धितयेति जनकतात्मकतत्स-म्बन्धितयेत्यर्थः, 'उपलक्षिता' लक्षणया बोधिता, 'सुखत्वावान्तरजा-तिरिति कीटादिसुखव्यावृत्ता अश्वमेधादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणी

तथाप्यतिशयत्वं जातित्वमित्यनुगम इति भावः। तादृशातिशयस्य सुख-मात्रवृत्तित्वात् कुत्र शक्तिरित्यनध्यवसायः विशिष्याज्ञानमित्यर्थः। ननु सुखत्वावान्तरजातिमत्त्वेन सर्व्वत्रैव शक्तिग्रह इति नाननुगमो न वानध्य-वसाय इत्यत आह, 'सुखत्वेति, तथाच सुखमात्र एव प्रयोगः स्यादिति भावः। तथात्वे लाघवेन सुखत्वेनैव शक्यतापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। 'तत्सम्बन्धि-तयेति तत्साक्षात्सम्बन्धितयेत्यर्थः, शक्यसाक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणेत्यभिमानः। 'तस्मादिति, लाघवाज्जातिविशेषः शक्यः तदुपस्थापकतया च नार्थवाद-वैयर्थ्यमिति भावः। सुखमात्रे प्रयोगं परिहर्तुमाह, 'सुखत्वेति।

रेव वाच्या लाघवादिति चेत्, न, एकजातीयहेतुसाध्ये एकजातिसत्त्वेऽपि विलक्षणहेतुसाध्यस्वर्गेष्वेकजातौ मानाभावात्। विहितकर्म्मजन्यता च तत्तद्विशेषत्वेनैव, अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्

चन्दनादिसुखसाधारणी च जातिरित्यर्थः, 'वाच्या' शक्यतावच्छेदिका, 'लाघवादिति "यन्न दुःखेनेत्याद्यपेक्षया लाघवादित्यर्थः, तत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्य सिद्ध इति भावः। ननु विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्ध्येदित्यत आह, 'विहितेति। न च नानाजातीनां जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकमेकमेव सामान्यं कल्प्यत इति वाच्यं। तादृशकार्य्यकारणभावे मानाभावात् विहितत्वस्य स्वर्गकारणत्वेन वेदबोधितत्वरूपतया आत्माश्रयेण कारणताया अनवच्छेदकत्वाच्च। न च धर्म्मजनककर्म्मत्वं विहितत्वमिति वाच्यं। तथा सति सुखमात्रस्यैव धर्म्मजन्यत्वात् सुखत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वसम्भवेऽतिरिक्तजातौ मानाभावादिति भावः। नन्वेवं चन्दनादौ लक्षणया कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत-

ननु विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्ध्येदित्यत आह, 'विहितेति। ननु तत्तद्विहितकर्म्मविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं तेषामिति यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्ययोरपि कार्य्य-कारणभावः स्यात् अन्यथा जन्यसाक्षात्कारित्वमपि जन्यतावच्छेदकं न स्यात् न स्याच्च कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमिति। मैवं। अस्त्वेवं तथापि लौकिकोत्कटसुखस्य विहितकर्म्माजन्यतया चन्दनादौ तज्जातीयसुखसम्बन्धाभावात् लक्षणानुपपत्तेः। ननु लौकिकस्याप्यदृष्टद्वारा विहितकर्म्मजन्यत्वमिति चेत्, हन्त तर्हि

सम्बन्धमाचष्ट लक्षणावीजमिति वक्ष्यते। एवं देवता-

आह, 'सम्बन्धमाचष्टेति शक्यस्य सम्बन्धमाचष्टेत्यर्थः, 'लक्षणावीजं' लक्षणास्वरूपं, प्रकृतेऽपि स्वर्गवृत्तिसुखत्वाश्रयजनकत्वादिरूपपरम्परा-सम्बन्ध एवास्तीति भावः।

अत्र नव्याः, दुःखासम्भिन्नत्वादिरूपेण शक्यत्वेऽपि तेषां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वाच्च नाना-र्थत्वं दुर्व्वारं, तथाच लाघवादश्वमेध-वाजपेयादिजन्यतावच्छेदिकाः गङ्गास्नानादिजन्यतावच्छेदिकास्तत्तज्जातय एव स्वर्गादिपदशक्यताव-च्छेदिकाः दुःखासम्भिन्नत्वादिप्रकारेण स्वारसिकबोधस्यासिद्धत्वात् "यन्न दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्य च शक्यतावच्छेदकत्वपर्य्यन्तावोधकत्वान्न तद्विरोधः। नन्वश्वमेधादिजन्यतावच्छेदिका न जातिश्चन्दनसंयोग-पुष्पसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभिः साङ्कर्य्यात् विनिगमनाविरहेण चन्दनसंयोग-पुष्पसंयोग-तरुणीसम्बन्धादीनां सर्व्वेषामेवाश्वमेधादि-जन्यस्वर्गोपधायकत्वात्। न च चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदक-जातीनां नानात्वमिति वाच्यं। विनिगमकाभावात्। न चाश्वमे-धादिजन्यतावच्छेदकजातयस्तु पुष्पसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनां

सुखत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तस्यैव शक्यत्वे चातिप्रसङ्ग इत्युक्तमेव, तस्मात् लौकिकातिशयितसुखव्यावृत्तपारलौकिकसुखमात्रवृत्तिजातिर्न तज्जन्यताव-च्छेदकतया न वा मानान्तरेण सिद्ध्यतीत्यत्रैव तात्पर्य्यमिति वयमालोचयामः।

केचित्तु विहितकर्म्मत्वं वेदबोधितकारणताककर्म्मत्वं, तथाच तस्या-वच्छेदकत्वे कारणतैव कारणतावच्छेदिका स्यादित्याहुः।

'सम्बन्धेति स्ववृत्तिसुखत्वजातिमज्जनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धस्तथेत्यर्थः, एवं

विरुद्धाः तज्जन्यस्वर्गाणां धर्म्ममात्रहेतुकत्वादिति वाच्यं। अश्वमेधादि जन्यस्वर्गाणामुर्व्वशीसम्बन्धादिनानोपधायकत्वश्रवणादिति चेत्, न, विनिगमनाविरहादश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातीनां चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनाञ्चाश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन नानात्वाभ्युपगमात्। न चैवमश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजाति-चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्याश्वमेधजन्यतावच्छेदकजात्योस्तुल्यव्यक्तिवृत्तितया कथं जातित्वमिति वाच्यं। जातिजन्याया एव जातेरुभयजन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति प्राहुः।

केचित्तु निरुक्तदुःखासम्भिन्नसुखत्वमेव स्वर्गपदजन्यतावच्छेदकं, 'न च ग्रस्तमित्यादिकन्तु स्वरूपकथनं, न हि विशिष्टधर्म्मस्यावच्छेदकत्वपर्य्यन्तं वेदेन बोध्यते, किन्तु तदाश्रयस्य वाच्यत्वमात्रं वेदार्थः, विशिष्टधर्म्मेण स्वारसिकबोधोऽप्यसिद्धः। न च तज्जातीनामेव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं। नानार्थत्वप्रसङ्गादित्याहुः। तदसत्, प्रत्येकं तत्तज्जातिमादाय विनिगमकाभावेन जातीनामवच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात् जातिप्रकारेण स्वारसिकप्रयोगाभावस्य विवादग्रस्तत्वादिति दिक्।

दुःखासम्भिन्नत्वादिसमानाधिकरणसुखत्वस्य विशिष्टस्यैव स्वर्गपदजन्यप्रतीतिप्रकारत्वात् सामानाधिकरण्यांशेऽपि शक्तौ गौरवं न दोषः प्रामाणिकत्वात्। अतएव दुःखासम्भिन्नत्वादिकं शक्त्युपाधिरिति नातिप्रसङ्गः तस्यापि शक्यत्वे च गौरवमिति निरस्तं, पदान्नियतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात्।

यामपि "इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमात् गौणतयैव व्यवहाराच्चार्थानध्यवसायेऽलौकिकसह-स्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः, प्रमाणञ्च "इन्द्रः सह-

---

प्रसङ्गादिन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रात्मकाचेतनमेव इन्द्राग्न्यादिपदशक्यं "इन्द्रमुपासीतेत्यादावपि इन्द्रपदं तादृशमन्त्र-वाचकमेव तदुपासना च तत्करणकहविस्त्यागादिस्तज्जपादिश्चेति मीमांसकमतं निराकर्त्तुमाह, 'एवमिति, 'देवतायामपि' देवताबो-धकेऽपि, एतच्च इन्द्रमुपासीतेत्यादावित्यस्य विशेषणं, 'लोके' लौकिके ईश्वरे, 'प्रयोगस्य' इन्द्रादिपदस्य, 'अनियमात्' शक्तिनियामक-त्वासम्भवात्, अनुगतानतिप्रसक्तशक्यतावच्छेदकासम्भवादिति यावत्, ग्रामेश्वर-मण्डलेश्वर-पृथिवीश्वरादिभेदेन लौकिकानामीश्वराणां वि-भिन्नतया सर्व्वसाधारणानतिप्रसक्तशक्यतावच्छेदकस्य दुर्व्वचत्वात्। न चेश्वरत्वमेव तथेति वाच्यं। तस्याप्यननुगतस्य दुर्व्वचत्वादिति भावः। नन्वेवं विनिगमनाविरहान्नानार्थतैवास्त्वित्यत आह, 'गौणेति तत्रेन्द्र-पदप्रयोगस्य गौणतया व्यवहाराच्चेत्यर्थः, 'अर्थानध्यवसाय इति लौ-किकेश्वरस्य इन्द्रपदार्थत्वाभावनिर्णये इत्यर्थः। ननु तत्र सहस्राक्षपुरुषे इन्द्रपदशक्तौ मानाभावः मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव इन्द्रपदशक्यतया त-स्यैव तत्र तत्पदार्थत्वादित्यत आह, 'प्रमाणञ्चेति, "विधिसमभिव्या-हृतेति "इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधिशेषीभूतेत्यर्थः, विधिशेषीभूतत्वञ्च

'लोक इति राजादौ तत्प्रयोगस्यानियमादित्यर्थः। तर्हि तत्रैवोभयत्र वा शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'गौणतयैवेति, 'विधीति, तथाच प्रवृत्त्यन्यथा-

स्राक्ष इत्यादिर्विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्ग-पदवत्। अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या "तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति श्रुतेश्चार्थवादादेव शक्तिग्रहः, न चेह तथार्थवादः, किन्तु "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादि स्ताव-कत्वेन प्रवृत्तिपरमिति चेत्, न, "इन्द्रः सहस्राक्ष-

---

विधिप्रयोज्याकाङ्क्षेत्याप्यलं, 'अर्थवाद एवेति, "इन्द्रः सहस्राक्ष-इत्यर्थवादस्येन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये योगार्थमर्य्यादया सहस्र-चक्षुर्विशिष्टपुरुषस्याभेदबोधकतया इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना परम्प-रया सहस्राक्षपुरुषे इन्द्रपदशक्तिसाधकत्वादिति भावः। यद्यपि विध्यसमभिव्याहृतार्थवादस्यापि न्यायनये प्रमाणतया विधिसमभि-व्याहृतेति व्यर्थं, तथाप्युभयवादिसिद्धप्रमाणताख्यापनाय तदुपात्त-मिति ध्येयं। मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, 'अथेति, 'प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येति स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादौ स्वर्गार्थि-प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। ननु स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वेऽपि यागा-दिस्थले तस्य "यन्न दुःखेनेत्यादिसुखविशेषलाक्षणिकत्वान्न प्रवृत्त्यनु-पपत्तिरित्यत आह, 'तत्सुखमिति, 'न चेहेति, 'इह' इन्द्रमुपासीते-त्यादौ, 'तथार्थवादः' अर्थवादस्तथा, "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य इन्द्रपदशक्तिबोधकत्वमिति यावत्, 'स्तावकत्वेनेति मन्त्रात्मकेषु सह-स्राक्षाभेदरूपोत्कर्षभ्रमजनकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिपरमिति मन्त्रोपा-

---

नुपपत्त्या अवश्यं तस्य शक्तिग्राहकत्वमिति भावः। प्रामाण्यस्योभयसिद्धत्वाय तदुक्तमित्यन्ये। 'किन्त्विति, तथाच न शरीरिणी देवतेति तात्पर्यं।

इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतौ बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपद-समन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवर्त्तकत्वात्[१] । मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमु-

---

सनविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया महाजनप्रसिद्धपदादिन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये सहस्राक्षाभेद-शाब्दप्रमितावित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः, 'इन्द्र-पदेति इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना इन्द्रपदवाच्यत्वानुमानादित्यर्थः । नन्वस्तु इन्द्रपदस्य सहस्राक्षेऽपि शक्तिस्तथापि "इन्द्रमुपासीतेत्यादौ इन्द्रपदं मन्त्रवाचकमेवेत्यत आह, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया महाजनप्रसिद्धपदसमभिव्याहारबलेनेत्यर्थः, 'प्रतीयमानमिति इन्द्र-पदवाच्यत्वेन प्रतीयमानं सहस्राक्षमित्यर्थः, 'अबाधितमिति उपास्य-त्वबाधरहितमित्यर्थः, 'तेषां' "इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधीनां, 'प्रवर्त्त-कत्वादिति प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यर्थः, तथाच किं वृत्त्य-न्तरेणेति भावः । ननु देवताया एवेष्टसाधनीभूतोपासनाविषयतया सहस्राक्षे तादृशोपासनाविषयत्वरूपमुपास्यत्वमेव बाधितं मन्त्रस्यैव देवतात्वेन सहस्राक्षे देवतात्वाभावादित्यत आह, 'मन्त्रेति, 'शशि-

---

(१) प्रवृत्तिपरत्वादिति क० ।

'बाधकं विनेति तथाच सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव शक्तिग्राहिकेत्यर्थः । नन्वेवमपि सहस्राक्षदेवतायामिन्द्रपदशक्तिग्रह इत्ययुक्तं देवतायास्त्वचैतन्य-नियमे सहस्राक्षस्य तद्भिन्नत्वनियमादित्यत आह, 'मन्त्रेति, स्वादिपदा-

दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात्। अपि च "शिवाय गां दद्यादित्यादिना देवतासम्प्रदानत्वश्रुतेः शिवादिसहस्रनाम्नां पर्य्यायत्वेन श्रुतेर्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वादाराधितदेवतायां

शेखरादीत्यादिपदाद् चिसहस्रादिपरिग्रहः, 'तत्रैव' सहस्राच एव।

केचित्तु ननु देवतैव इन्द्रपदवाच्या सहस्रांचस्तु न देवता मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव देवतात्वादिति कथं तस्येन्द्रपदवाच्यत्वमित्यत आह, 'मन्त्रेतीत्याहुः।

'शिवायेति देवायेत्यर्थः, 'सम्प्रदानत्वेति, न ह्यचेतनस्य सम्प्रदानत्वमिति भावः। 'शिवादिसहस्रनाम्नामिति, देवतावाचकत्वेन प्रसिद्धानामिति शेषः, यथाश्रुते शिवादिपदस्यैतावता चेतने शक्तिसिद्धावपि तस्य देवत्वासिद्ध्या असङ्गतत्वापत्तेः, 'पर्य्यायत्वेनेति अभिन्नशक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः, मन्त्रस्य शक्यत्वे च पदभेदेन मन्त्रभेदाच्छक्यतावच्छेदकैक्याभावेन पर्य्यायत्वं न स्यादिति भावः। 'वरेति न च मन्त्रस्य वरदातृत्वमिति भावः। 'देवताचैतन्यपच इति[१]

---

(१) देवताचैतन्य इति क० पुस्तकपाठः।

दच्चिसहस्रादिसंग्रहः। ननु तत्र भाक्तः प्रयोग इत्यस्वरसादाह, 'अपि चेति सम्प्रदानत्वं चेतनस्यैवेत्यर्थः। ननु वृक्षायोदकमासिञ्चतीतिवत् सम्प्रदानत्वं वैवक्षिकमादाय चतुर्थी न तु वास्तवसम्प्रदानत्वं स्वीकरणविरहादिति यदि परो ब्रूयात् तदा दोषान्तरमाह, 'शिवादीति पर्य्यायत्वमर्थैक्य एवेति

वरदातृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता। अथ देवताचैतन्यपक्षे तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्व्वसिद्धिरिति चेत्, न, प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिकृतिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात्। नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष-

---

देवताचैतन्याभावादेव यजदेवपूजायामिति यागस्य देवताप्रीति-हेतुताबोधकशाब्दिकस्मृतेरप्रमाणत्वाभ्युपगमादिति भावः। 'तज्ज-न्येति प्रीत्यनुभवजन्येत्यर्थः, 'स्वाविषय इति स्वविषयाविषयकफला-हेतुत्वादित्यर्थः, 'व्यापारापेक्षायामिति व्यापारे कल्प्यमान इत्यर्थः। नन्वेवमेकस्या एव देवतायाः कथमेकदा नानायागेषु सन्निधानं स्यात् शरीरस्यावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वादित्यत आह, 'नानेति, 'बुद्धिविशेष-इति तस्य तत्तत्कर्म्मविषयकबुद्धिविशेष इत्यर्थः। ननु बोधककोटि-भिरेकदावाहने देवतानां सार्व्वज्ञ्याभावात्कया प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानं।

शब्दभिन्न एकोऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा अनेकदेवताकल्पनापत्तिश्चेत्यपि बोध्यं। ननु उपचरितार्थैव श्रुतिः स्यादत आह, 'बाधकं विनेति। निराकृतमपि प्रसङ्गान्तरेण शङ्कते 'अथेति, 'लाघवेनेति, बाधकं विनेति शेषः, 'तद्बुद्धीति। ननु नरेन्द्रादेः सार्व्वज्ञ्याभावात् संग्रामादि-व्यासङ्गदशायां आराधककोटिभिरेकदाह्वाने कथं ज्ञानमिति चेत्, न, अदृष्टविशेषस्मारितलिङ्गादिप्रतिसन्धानादित्येके। अदृष्टविशेषप्रत्यासत्त्या

एव प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत्। अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिश्चेतन एव देवतात्वन्तु तस्य नास्ति मानाभावात्, किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वमितीन्द्रायेत्यादिपदमेव

न चानुमानात्तज्ज्ञानं, तद्ग्रहे तद्व्याप्त्यादेरग्रहादिति चेत्, न, आवाहनजन्यादृष्टविशेषस्मारितप्रत्येकपदार्थासंसर्गाग्रहसहितमनसैव तज्ज्ञानादिति भावः। वस्तुतस्तत्सम्मतेऽपि तन्मतवदृष्टविशेष एव फलसहकारीभूतावाहनेन जन्यतेऽयत एव विष्णावावाहनसङ्गतिरेवं प्रतिष्ठाविधावपीत्येव तत्त्वं। यद्यप्यचेतनस्य देवतात्वं निराकृतं, तथापि चेतनस्य देवतात्वे मीमांसकोक्तबाधान्तरनिरासाय पुनराशङ्कते, 'अथेति, 'श्रुतेः' इन्द्रत्वस्य श्रुतेः, 'इन्द्रादिः' इन्द्रादिपदवाच्यः, 'देवतात्वं' देवतापदवाच्यत्वं, 'देशना देशितेति, 'निर्देश्यत्वं' चतुर्थ्यन्तनामोच्चार्य्यत्वं, तथाच देशना वेदः तद्देशितं तद्बोधितं यच्चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं यच्चतुर्थ्यन्त-

---

अनन्यगत्या मनसैव तज्ज्ञानमित्यन्ये। 'अथेति, वरदातृत्वमपि तस्यैव न देवताया इति भावः। 'देशनेति, "आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दधीत्यादिना तद्धितेनाग्न्यादेः प्रकृत्यर्थस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं बोध्यत इति तत्र तत्र हविषि तस्य देवतात्वं। ननु सास्य देवतेति देवताधिकार्य्यत्वात् तद्धितस्य देवतात्वमित्यर्थः, तदुक्तं, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः। देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्ब्बलन्तु परस्परं" ॥ इति, तथाच देवतात्वज्ञाने तद्धितात्मकदेशनाप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ तु देशनादेशित-तद्घटितदेवतात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न, देवतैकदेशस्य तत्पदनिर्देश्यत्वमात्रस्यैव तदर्थत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ते तद्धिते 'देशनादेशिततत्पदनिर्देश्य-

पदत्वविशिष्टं चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं तद्देवतापदशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, यादृशपदं चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वेन देशनया बोध्यते चतुर्थ्यन्तं सत् तादृशपदं दैवतापदशक्यमिति तु फलितार्थः। न च कया देशनया इन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं बोध्यत इति वाच्यं। "ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामाग्नेयं चरुं निर्व्वपेदित्यादौ "सास्य देवतेत्यर्थे विहितेन तद्धितेनैव चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वरूपदेवतात्वस्येन्द्राग्न्यादिपदे बोधनादिन्द्राग्न्यादिपदस्य स्वभावत्वादिति भावः। अतएवेन्द्रायाग्नये इत्यादिपदमेव देवता न तु शक्राय वह्नये इत्यादिपदं शक्र-वह्न्यादिपदे चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वस्य वेदेनाबोधनात्। न चेन्द्राय स्वाहेत्यादिसमुदाय एव देवता तस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं न वेदबोधितमिति वाच्यं। स्वाहेत्यादेस्त्यागमात्रपरत्वेन दैवतानन्तर्गतत्वात्। न च देवतार्थे विहितस्य तद्धितस्य देवतात्वमेवार्थः तच्च न चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वमात्रमपि तु देशनादेशितत्वविशिष्टमिति वाच्यं। विशिष्टस्यापि तद्धितार्थत्वे बाधकाभावात् लाघवाद्विशे-

---

त्वरूपं तदशटह्यत इति। न चैवं प्रत्ययार्थस्य तद्धितादिना तथात्वबोधनात् तस्यैव देवतात्वं स्यादिति वाच्यं। शब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमात्। नन्वेवमपि इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्ययुक्तं। न हि चतुर्थ्यन्तस्यैव तस्य तदन्तपदनिर्द्देश्यत्वं तेन बोध्यत इति चेत्, अत्राहुः, अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वमिति मते देशनादेशितं यस्य तत्पदनिर्द्देश्यत्वं तदर्थोपहितचतुर्थ्यन्तपदमेव देवतेत्यर्थः, एवञ्च यद्यप्यर्थस्यापि देवताशरीरान्तर्भावस्तथापि विशिष्टस्याचैतन्यं चतुर्थ्यन्तपदस्यैव प्राधान्याच्चेन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति मन्तव्यं। यद्वा अर्थस्य उपलक्षणत्वाभ्युपगमेन तथोक्तं, एतेन तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्ग्व्यार्षेयदेवतानामनधिकार इत्युक्तं, तत्र

थमाचस्यैव तद्धितार्थत्वाच्च, एवञ्च "ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादौ चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्येन्द्रपदकरणकाभिन्नदधियागोऽमावास्यायां भवतीत्यन्वयबोधः। यद्वा 'निर्द्देश्यत्वं' स्वरूपत्वं, तथाच देशनादेशिता या चतुर्थ्यन्तता तद्विशिष्टपदत्वं देवतात्वमित्यर्थः, घटायेत्यादौ घटादिपदस्य चतुर्थ्यन्ततविशिष्टत्वेऽपि सा चतुर्थ्यन्तता न वेदबोधितेति नातिप्रसङ्गः, केवलेन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गः, एवमैन्द्रमित्यादौ तद्धितस्य चतुर्थ्यन्तत्वमर्थः, चतुर्थ्यन्तेन्द्रपदकरणकाभिन्नो दधियाग इत्यन्वयबोधः। न च यथातथार्थोऽस्तु सर्व्वत्रैव इतिः स्वाहेत्यादौ प्रथमान्ते इत्यादिपदेऽव्याप्तिः चतुर्थ्यन्तत्वाभावादिति वाच्यं। चतुर्थीपदेन चतुर्थ्यर्थकपदस्याभिधानात् इतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थीनिषेधात् प्रथमाया एव चतुर्थीस्थानाभिषिक्ततया इन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्या इव तस्या अप्युद्देश्यतार्थकत्वात् इतिपदेन्द्रपदादेश्च न चेतनवाचकत्वं। वस्तुतस्तु चतुर्थ्यन्तत्वं

तिरश्चां विशिष्टान्तःसंज्ञाविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् तिस्रो दृष्टिश्रुति-वाचः आर्षेया ऋषियोग्याः स्वस्वविषये विमुखा तेषामन्ध-बधिर-मूकानामवेक्षणा-श्रवणोच्चारणाशक्ततया युक्तोऽनधिकारः, देवतानान्त्वत्यन्तविदुषीणां कथमनधिकार इति पूर्व्वपक्षस्तदचैतन्ये न घटेत घटादिवदप्रसङ्गात्। किञ्च देवतानामचैतन्ये आवाहनमन्त्रानर्थक्यं बौद्धस्य शारीरस्य वा सन्निधेरसम्भवात्, एवञ्च तीर्थेषु देवतानां नित्यसन्निहितत्वादावाहनबाध इति यदुक्तं तद्विरुध्येतेत्यादिनिरवकाशं वेदितव्यं विशेषणीभूतार्थस्य चैतन्यमादाय सर्व्वस्योपपत्तेः, इतिहोमादावर्थतश्चतुर्थ्या-ऊहनमन्यथा स्वाहेति न स्यात् इत्यादेर्न देवतात्वमित्यप्याहुः। चतुर्थ्यन्तत्वेन चतुर्थ्यर्थकत्वं विवक्षितमित्यन्ये। केचित्तु देशनादेशितं यत्र चतु-

देवता, अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेणाग्निप्रकाशनानन्तरं अग्नय इति नियमतो हविस्त्यागो न पर्य्यायान्तरेण। न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्याग इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रिय-

वैज्ञानिकं तथाच ध्वृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यां जहनान्नाव्याप्तिः। अतएव भूः स्वाहेत्यादौ कृप्तचतुर्थीकेऽपि नाव्याप्तिः। नं चैवमचेतनस्य देवताले तिर्य्यक्पङ्गु-व्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति सूत्रेण तिर्य्यक्खञ्जान्ध-वधिर-मूकदेवतानां विहितकर्म्माधिकारनिषेधोऽसङ्गतः देवताया अचेतनत्वेन तत्र कर्म्मकर्त्तृत्वस्याप्रसक्तत्वादिति वाच्यं। तत्र देवतापदस्य सहस्राचादिपरतया भाक्तत्वादिति दिक्। 'अतएवेति यतएव देशनादेशितत्वं विशेषणमत एवेत्यर्थः, 'अग्निप्रकाशकमन्त्रेणेति अग्नये स्वाहेति मन्त्रेणेत्यर्थः, 'अग्निप्रकाशनानन्तरमिति अग्नेरुद्देश्यताप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थ., 'अग्नय इतीति अग्नये इत्यनेनेत्यर्थः, 'न पर्य्यायान्तरेणेति न वह्नय इत्यादिनेत्यर्थः, देवतोद्देशानन्तरमेव हविस्त्यागविधानात्तस्य च देवतात्वविरहादिति भावः। देवतायाश्चैतन्यमनुमानेन साधयति, 'न चेति, 'किञ्चिदिति, पचधर्म्मताबलात् स्वामित्वस्य प्रीतेर्व्वा सिद्धिः उभयमपि

र्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वमुच्चार्य्यत्वं तत्तथा एवञ्चेन्द्रायेत्युच्चार्य्य दद्यादिति वेदेन बोधनात् तत्र लच्चणगमनं। न च पितृभ्य इत्युच्चार्य्य दद्यादित्यादावतिप्रसङ्गः, तादृशवेदाभावादित्याऽऽह। 'न चेति, 'इन्द्रपदं देवतापरं, स च जन्यः स्व-स्वामिभावः सम्बन्ध इति देवताचैतन्यमिति भावः। 'तत्स्वरूपेति, घटोत्पत्तये क्रियमाणे दण्डव्यापारादौ व्यभिचारादाह, 'सत्यन्तं,

णात्वात् ब्राह्मणाय दानवदिति वाच्यं । अप्रयोजक-त्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च । इन्द्राय

देवताया अचेतनत्वे न घटत इति परिशेषाद्देवताचैतन्यसिद्धिरिति भावः । यद्यपि तन्मतेऽपि इन्द्रश्चेतन एवेति सिद्धसाधनं, तथापि पक्षे साध्ये च इन्द्रपदं देवतापरं, देवतात्वन्तु देवतापदशक्यत्वं तेनो-भयमतसाधारणदेवतात्वनिर्व्वचनाशक्यत्वेऽपि न क्षतिः । न च तन्मते इन्द्रायेत्यादिपदस्यैव देवतात्वेन हविस्त्यागस्य देवतोद्देश्यकत्वमेवा-सिद्धं इन्द्रादेश्चेतनस्यैव हविस्त्यागोद्देश्यत्वादिति वाच्यं । इन्द्रादि-वदचेतनमन्त्रस्यापि तन्मते उद्देश्यत्वाददोषः । 'तत्स्वरूपेति देव-ताखरूपाजनकत्वे सति देवतोद्देशेन क्रियमाणत्वादित्यर्थः, यत्तद्भ्यां सामान्यतोव्याप्तिः तेन तन्मते न साध्यासिद्धिः न वा दृष्टान्ते साध्य-साधनवैकल्यं, घटोद्देशेन क्रियमाणे दण्डादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, 'क्रियमाणत्वं' शिष्टैः क्रियमाणत्वं, तेन भ्रमेण क्रियमाणे न व्यभिचारः । 'तदर्थत्वेनेति तद्गतफलार्थितयेत्यर्थः, हविस्त्यागस्तु स्वनिष्ठस्वर्गादिफलार्थितयैव क्रियत इति पक्ष एव साधनाव्यापकत्व-

---

'क्रियमाणत्वं प्रमाप्रयोज्यकृतिविषयत्वं । शिष्टैरिति च विशेषणमतो न भ्रमेण क्रियमाणे व्यभिचारः, सामान्यव्याप्त्यभिप्रायकमिदमिति न तन्मते साध्याप्रसिद्धिः । न वा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं । न चोभयमते नैकं देवतात्वमनुगतं, देवतापदवाच्यत्वेनानुगमादित्याशङ्कः । ननु निरु-पाधित्वमेव विपक्षबाधकमित्यत आह, 'तदर्थत्वेनेति तन्निष्ठफल-जननायेत्यर्थः । अयन्तु स्वनिष्ठफलजननाय क्रियत इति भावः । कथं तर्हि तादर्थ्ये चतुर्थीत्यत आह, 'इन्द्रायेति, लाघवेन विशेषणीभूतार्थ-

स्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादिपद-योगे उपपदविभक्तिरेव अन्यथा "नमः-स्वस्ति-स्वा-हेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात्। मैवं। चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-त्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यव-हारात्[१]। अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रस-ङ्गात् "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य "इन्द्रमुपासीते-त्यादिविधिसमभिव्याहारेण एकवाक्यतया तस्यैवोपा-

मिति भावः। ननु देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्यचतुर्थ्येव देवतायाः स्वामित्व-प्रीत्यादौ मानं स्वाहापदार्थे त्यागे तन्निष्ठफलजनक-त्वस्य तादार्थ्यचतुर्थ्यर्थत्वात्तथाच परिशेषाद्देवताचैतन्यसिद्धिरित्यत-आह, 'इन्द्राय स्वाहेति देवाय स्वाहेत्यर्थः, 'उपपदविभक्तिरिति उप समीपवर्त्ति पदं उपपदं, तद्योगाद्विभक्तिरित्यर्थः, अन्यथा तादर्थ्य-चतुर्थीसूत्रवैयर्थ्यात् सूत्रे स्वाहापदवैयर्थ्यात्। 'देवतात्व इति देवता-पदवाच्यत्व इत्यर्थः, साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'चतुर्थीमिति, 'व्यवहारात्' अभेदव्यवहारात्। ननु तत्रेन्द्रपदं इन्द्रायेतिपदे भाक्त-मित्यत आह, 'अग्नय इति। ननु कव्यवाहनपदस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं चतुर्थ्यन्तत्वं वा न वेदबोधितमतो न कव्यवाहनायेति पदं देवते-त्यत आह, 'इन्द्र इति, 'एकवाक्यतयेति मिलित्वा सहस्राक्षाभिन्नेन्द्र-

(१) व्यवहारदर्शनादिति ख० ।

स्यैव देवतात्वमित्याशयेनाह, 'चतुर्थ्यन्तेति, तर्हि विशेष्यमात्रस्यैव तथात्व-मस्त्वित्यत आह, 'चतुर्थीमिति, 'देवताद्वयेति। अथास्मिन् हविषि

स्यत्वात् "शिवस्वन्नाददीतेत्यत्र महादेवमुद्दिश्य त्यक्तेऽपि शिष्टानां शिवस्वत्वेन व्यवहाराच्च। अग्नय इति पदेन नियमतस्त्यागश्रुतिबोधितत्वेन तथा त्यागस्य

मुपासीतेत्यन्वयबोधजनकतया इन्द्रपदस्य सहस्राक्षे तात्पर्य्यग्राहकतया वेत्यर्थः, 'तस्यैवेति चेतनस्य सहस्राक्षस्यैवेत्यर्थः, उपास्यत्वे देवतात्वमावश्यकं तेन विना तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु देवतात्वाभावेऽप्युपास्यत्वं वाचनिकमित्यत आह, 'शिवस्वमिति देवस्वमित्यर्थः, 'महादेवमिति, शरीरिणमिति शेषः, 'शिवस्वत्वेन' देवस्वत्वेन, इदमुपलक्षणमचेतनस्य स्वत्वासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। ननु अग्नय इति पदस्य देवतात्वाभावे कथं तेनैव नियमतो हविस्त्याग इत्यत आह, 'अग्नयइतीति, 'श्रुतिबोधितत्वेनेति अग्नये इत्युच्चार्य्य दद्यादिति श्रुतिबोधितत्वेनेत्यर्थः, 'तथा त्यागस्य' तथा त्यागस्यैव। न च चेतनस्यैव देवतात्वे आकाशाय स्वाहेत्यादावाकाशादेः कथं देवतात्वं श्रूयत इति वाच्यं। तदधिष्ठातृपरत्वादाकाशादिपदस्य। न च चेतनस्य देवतात्वे देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्य एव चतुर्थीसम्भवात् स्वाहायोगे चतुर्थ्यनुशासनवैयर्थ्यमिति वाच्यं। तादर्थ्याविवक्षायां चतुर्थीविधायकत्वा-

---

चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यतया विशिष्ट एव देशनया देशित इति कव्यवाहनत्वविशिष्टाग्निरेव देवतेति चेत्, न, विशेषणचतुर्थीवैयर्थ्यापत्तेः। विशिष्टदेवतात्वेऽपि तत्प्रयोगो देशनानुरोधादिति चेत्, तर्हि सापि चतुर्थी देशनादेशितैवेति देवताद्वयापत्तिरेवेति वदन्ति। 'शिवस्वमिति, अचेतनस्य स्वामित्वासम्भवादिति भावः। न च देवताभिन्नं शिवमादाय तदुपपत्तिः, तथापि देवतास्वमित्यनागतेः। न चाकाशादेरचेतनस्य कथं देवतात्वमिति वाच्यं।

फलहेतुत्वात्। न च वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यं। वीजाक्षराणां चतुर्थ्यन्तत्वानियमात्। तदप्रतीतावपि मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहारः वीजाक्षराणां हविस्त्यागभागित्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वात् अननुगमेन शिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च। न च मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तत्रापि न शक्तिग्रह इति वाच्यं। बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु

दिति भावः। वीजाक्षराण्येव देवताः शिव-महादेवादिपदशक्तिरपि तत्रैवेति मीमांसकैकदेशिमतं निराकरोति, 'न चेति। ननु चतुर्थ्यन्तवीजाक्षरत्वं न लक्षणमत आह, 'तदप्रतीतावपीति वीजाक्षराप्रतीतिदशायामपीत्यर्थः, 'तत्रैव' शशिशेखराद्युपेत एव। ननु तत्र देवताव्यवहारो भाक्त इत्यत आह, 'वीजेति, 'हविस्त्यागभागित्वेनेति हविर्न्निष्ठत्यागजन्यफलनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः, तादृशोद्देश्यस्यैव देवतात्वनियमादिति भावः, तच्च फलं स्वत्वं। ननु तादृशोद्देश्यस्यैव देवतात्वमिति नियमे मानाभाव इत्यत आह, 'शिवस्येति, 'शिवपदेति, देवतापदेत्यपि बोध्यं, 'न शक्तिग्रहः' न शिवपदशक्ति-

---

तदधिष्ठातुश्चेतनस्यैव देवतात्वात्। तदेकदेशिमतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति। नन्वेकदेशिनो न तत् देवतालक्षणमत आह, 'तदिति, तस्य च भाक्तत्वे मानाभावादिति भावः। 'शिवपदेति, नानार्थत्वकल्पने

चैत्रत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य वानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वं, ईशानश्च

यद्दः, 'शिवत्वजातेरिति । न च शिवशरीरस्य तैजसत्व-पार्थिवत्वादिनानारूपताश्रवणान्नैका जातिः सम्भवतीति वाच्यं। तावता पार्थिवत्वादिव्याप्यजातिचतुष्टयस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि वीजाचरापेक्षया लघुत्वादिति भावः । ननु नानासर्गीयशिवशरीरे शिवत्वजातौ मानाभावः इदानीमपि बलेरिन्द्रत्वापत्तेश्च बलित्वमादाय साङ्कर्य्यप्रसङ्गात् खण्डशरीरमादायोपपत्त्यसम्भवादित्यत आह, 'अदृष्टेति, अदृष्टस्य विशेषोविजातीयत्वं तदुपगृहीतत्वं, परतोऽदृष्टानभ्युपगमेऽपि वारणादीनामदृष्टविशेषमादाय लक्षणसङ्गतिः बलेरिन्द्रतादशायां खण्डशरीरं तदवस्थमिति नोक्तदोष इति भावः ।

केचित्तु पतितब्राह्मणे ब्राह्मणत्वस्येव बलेरपीन्द्रत्वमिदानीमस्त्येव व्यवहाराभावस्त्वधिकारविशेषविच्युतिप्रयुक्त इत्याहुः ।

नन्वदृष्टोपगृहीतत्वं शरीरवृत्ति न त्वात्मवृत्ति तथाच परमात्मनो ब्रह्मणः कथं शिवत्वप्रवाद इत्यत आह, 'अदृष्टेति अदृष्टानुपगृहीतस्येत्यर्थः, 'ईश्वरस्य' परमात्मनः, 'न देवतात्वं' न शिवत्वं। नन्वेवमीशानः शिवइति कोषविरोध इत्यत आह, 'ईशानस्येति,

---

गौरवादिति भावः। ननु नानास्वरूपशिवे एकजातौ मानाभावः भावे वा वीजाक्षराभ्यामेव तथानुगमोऽस्त्वित्यत आह, 'अदृष्टेति, 'विशेषो जातिरूपइत्यनुगमः। न चेन्द्रपदे तथात्वादिदानीन्तनैतद्व्यवहारापत्तिः, उत्तरकालीनाखण्डशरीरस्यैवादृष्टोपगृहीतत्वेन तत्र तद्व्यवहारस्येष्टत्वादिति दिक्। 'ईश्वरस्येति, अदृष्टाभावेन तस्य हविरसम्बन्धात्तथाच यागीश्वरायाहुतिः सापी-

तद्भिन्न एव, तस्मान्मन्त्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनो-

'तद्भिन्न एव' परमात्मभिन्न एव, ईशानलस्य शरीरवृत्तित्वादिति भावः। 'मन्त्रकरणकेति मन्त्रकरणकहविस्त्यागोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'हविःपदं स्वरूपकथनं, हविःपदस्य द्रव्यसामान्यपरतयाऽव्याप्तिविरहेऽपि व्यर्थत्वात्, उद्देश्यत्वञ्च यादाकादाचित्कं ग्राह्यं तेनोद्देश्यताविरहदशायामपि न देवतात्वविरोधः हविस्त्यागानुद्देश्यदेवे च मानाभावः अनन्तसंसारे याज्ञिकानामप्यनन्तत्वात्। न च यदाकदाचिदुद्देश्यत्वस्य देवतात्वरूपत्वे इन्द्राद्यात्मन इन्द्रादिशरीरानवच्छिन्नतादशायामपि देवतात्वापत्तिरिति वाच्यं। इन्द्रादिशरीरस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्च आत्मव्यावृत्तोद्देश्यताया लक्षणघटकत्वात् कदाचित् कस्यचिदात्मन उद्देश्यत्वेऽपि न क्षतिः। न चैवं देवताया अचेतनत्वापत्तिरिति वाच्यं। अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाधारतया शरीरस्यापि चेतनत्वात्। न चैवं गयाश्राद्धादौ मुक्तस्य पित्रादेर्देवतात्वप्रसङ्ग इति वाच्यं। इष्टत्वादिति भावः। क्वतो 'मन्त्रकरण-

शानाय तस्येश्वरभिन्नस्य देवतात्वसम्भवात्। 'मन्त्रेति मन्त्रप्रयोज्यहविःसम्बन्धबलेनोद्देश्यत्वमित्यर्थः, हविष्ट्वञ्च त्यागकर्म्मत्वं, तदुपादानञ्च तादृशस्वर्गसम्बन्धसत्त्वेनोद्देश्यतया त्यागकर्त्तर्य्यतिव्याप्तिवारणाय। न चैवमपि प्रतिग्रहीतुः कोऽदादिति मन्त्रप्रयोज्यघृतादिसत्त्वसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यतया देवतात्वापत्तिः, त्यागकर्त्तृमन्त्रप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः। न चोद्देश्यपदं व्यर्थं, पार्व्वणादौ पित्रादेर्देवतात्वाभ्युपगमेऽपि तत्पत्न्या अपि देवतात्वापत्तिः, "न योषिद्भ्यः पृथगदद्यादित्यादिना तस्या अपि तत्र तादृशहविःसम्बन्धित्वप्रतिपादनात्। न चैवं सूद्रपित्रादेरपि देवतात्वेन तत्र मन्त्रप्रयोज्य-

ईश्यत्वं देवतात्वं, अन्येषां हविःसम्बन्धे मन्त्रस्याहेतुत्वादिति।

क्वचिच्च वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः, यथा यवमयश्चरुर्भ-

केत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'अन्येषां हविःसम्बन्ध इति ब्राह्मणाद्युद्देश्यकद्रव्यत्याग इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणादावतिव्याप्तिवारणाय 'मन्त्रकरणकत्वं त्यागविशेषणं, "इन्द्राय स्वाहेत्यादेरेव मन्त्रत्वादिन्द्रादौ लक्षणसङ्गतिः, प्रेतश्राद्धकरणीभूतस्य च न मन्त्रत्वमतो न प्रेतस्य देवतात्वं। अस्तु वा तथापि देवतात्वं प्रेतपदोल्लेखस्तु वाचनिकः, एवं कन्यात्यागादावपि "कोऽदादित्यादिमन्त्रस्य प्रतिग्रहीतृपठनीयत्वेन न करणत्वमतो जामात्रादेर्न देवतात्वं, शूद्रादेश्च नमःपदस्यैव मन्त्रत्वात् पार्व्वणे तत्पित्रादेर्देवतात्वं, तत्प्रेतश्राद्धे तु नमःपदस्य मन्त्रत्वातिदेश इति भावः।

अर्थवादस्य शक्तिग्राहकत्वं व्युत्पाद्य प्रसङ्गाद्वाक्यशेषस्यापि शक्तिग्राहकत्वं व्युत्पादयति, 'क्वचिच्चेति, 'वाक्यशेषादिति वाक्यशेषसह-

---

त्वाभावादव्याप्तिः, तस्य देवतात्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तज्जातीयहविःसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात्। प्रेतस्यैव देवतात्वमिष्टमेवेत्येके। तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यपरे। ननु नात्मनि देवतात्वं शरीरान्तरावच्छिन्नत्वदशायामतिप्रसङ्गात् किन्तु शरीरे तथाचात्मन्यतिव्याप्तिरिति चेत्, न, तथात्वे उद्देश्यत्वेनैव तद्वारणात् देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागात्। वस्तुतस्तु विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वं देवतात्वञ्चेति नोक्तदोष इति दिक्। 'अन्येषामिति, उत्सर्गेत इति शेषः।

'वाक्यशेषादिति, प्रयोजकत्वे पञ्चमी, तेनार्य्यव्यवहाराच्छक्तिग्रह इत्युपसंहारेण न विरोधः। 'सूकरस्येवेति, उपलक्षणं तत्, यवेनेव कङ्गु-

र्वति वाराही चोपानत् वैतसे कटे प्राजापत्यं चरुं चिनोतीत्यत्र यव-वराह-वेतसशब्दाः किं कङ्गु-वायस-जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूक-सूकर-वञ्जुलानामिति म्लेच्छार्य्यव्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायात् तत्पदे प्रामाण्यानिश्चये व्यवहाराद्व्युत्पत्तिः,

---

कृतव्यवहारादित्यर्थः, यथाश्रुते स्वर्गादिपदेऽपि विधिवाक्यशेषीभूतादेव शक्तिग्रह इति पृथगुपादानासङ्गतेः 'आर्य्यव्यवहारात् शक्तिग्रह इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरोधापत्तेश्चेति ध्येयं। अत्र मीमांसकग्रन्थं प्रमाणमाह, 'यथेति यस्मादित्यर्थः, 'वाराही चेति वराहचर्म्मनिर्म्मिता चेत्यर्थः, 'वैतसे कट इति वेतसत्वचा निर्म्मिते कटे प्रजापतिदेवताकं द्रव्यं स्थापयतीत्यर्थः, 'कङ्गुः' सस्यविशेषः, काङन् इति यस्य प्रसिद्धिः, 'वायसः' काकः, 'जम्बुः' वृक्षविशेषः, याम् इति यस्य प्रसिद्धिः, 'दीर्घशूकः' यवः, 'वञ्जुलः' जलजोवृक्षविशेषः, वयला इति यस्य प्रसिद्धिः, 'म्लेच्छार्य्येति कङ्ग्वादौ म्लेच्छव्यवहारस्य दीर्घशूकादौ आर्य्यव्यवहारस्य दर्शनादित्यर्थः, 'विप्रतिपत्तौ' शक्तिसंशये, 'मुख्यार्थानध्यवसायात्' मुख्यार्थनिश्चयाभावात् तत्तदर्थे शक्तिनिश्चयाभावादिति यावत्, 'तत्पदे प्रामाण्यानिश्चय इति यवादिपदे तत्तदर्थप्रमाजनकत्वानिश्चय इत्यर्थः, तत्तदर्थाधिगम एव तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। इदञ्च व्यवहारादेव व्युत्पत्तौ हेतुः, तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चय इति व्यवहारं विनाप्यनेनैव व्युत्पत्तिसम्भवादिति भावः। 'व्यवहाराद्व्युत्पत्तिः' इतर-

स चाविशिष्टः पिकादिपदेषु म्लेच्छव्यवहाराद्व्युत्पत्तेः शूकरस्येव चर्म्मणा काकस्याप्युपानहोः सम्भवादिति पूर्व्वपक्षे "वसन्ते सर्व्वसस्यानां जायते पत्रशातनं। मोदनमानाः प्रहृष्यन्ते यवाः कणिशशालिनः"॥ "वराहं गावोऽनुधावन्ति"। "अम्बुजो वेतसः"। इति

व्यवहारादेव व्युत्पत्तिः, यवादिपदे वाच्येति शेषः। 'अविशिष्टः' उभयत्राविशिष्टः, तथाच तस्मादपि नागृहीताप्रामाण्यकशक्तिग्रह-सम्भव इति भावः। यद्यपि व्यवहारस्योभयत्राविशिष्टत्वेऽपि नानार्थ-न्यायेनोभयत्रैव शक्तिग्रहसम्भवस्तथाप्यन्यायस्यानेकार्थत्वमिति न्याये-नानेकार्थत्वाभावनिश्चयान्नोभयत्र तादृशशक्तिग्रहसम्भव इति हृदयं। ननु म्लेच्छव्यवहारो न शक्तिग्राहक इत्यत आह, 'पिकादीति, 'म्लेच्छव्यवहारात्' म्लेच्छव्यवहारादपि। ननु काकेनोपानहोरसम्भवा-देव वराहपदस्य शूकरे शक्तिनिश्चयः एवं जम्बुना कटासम्भवादेव वेतसपदस्य वञ्जुले शक्तिनिश्चय इत्यत आह, 'शूकरस्येवेति, 'काक-स्यापीति, चर्म्मणेति शेषः। 'उपानहोरिति षष्ठीद्विवचनं। इदमुप-लक्षणं वञ्जुलवल्कलेनेव जम्बुवल्कलेनापि कटसम्भवादित्यपि बोध्यं। 'इति पूर्व्वपक्ष इति, यवमयश्चरुर्भवतीत्यादावित्यादिः, 'पत्रशातनं' पत्रशून्यत्वं, 'मोदमाना इति कणिशशालिनो मोदमाना ये तिष्ठन्ति ते यवपदवाच्या इत्यर्थः, "कणिशं शस्यमञ्जरी," 'वराहं गावो-ऽनुधावन्तीति, 'अनुधावन्ति' सदृशीकुर्व्वन्ति, वराहपदवाच्यसदृशा-गाव इत्यर्थः, गोसदृशो वराहपदवाच्य इति फलितार्थः, 'अम्बुज-

वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रसिद्धिः स्मृतिरिव वेदविरुद्धा हेयेति निरस्तायां म्लेच्छप्रसिद्धौ निष्प्रतिपक्षार्य्यव्यवहाराच्छक्तिग्रहः । ननु वाक्यशेषात् शूक-

---

इति, वृक्ष इति शेषः, 'वेतसः' वेतसपदवाच्यः, 'वाक्यशेषेति यवमयश्चरुर्भवतीत्यादिवाक्यशेषेत्यर्थः, 'वेदविरोधिनीति वेदबोधितार्थविरुद्धार्थसाधिकेत्यर्थः । यद्यपि वेदस्य दीर्घशूकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु कङ्ग्वादिशक्तिविरहबोधकत्वं नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेरिति म्लेच्छप्रसिद्धेः कुतो वेदविरोधित्वं, तथापि उक्तक्रमेण नानार्थत्वाभावनिश्चये सति तत्सहकारेण दीर्घशूकादौ शक्त्यभावसाधकतया म्लेच्छप्रसिद्धेर्व्वेदविरोधित्वमिति भावः । 'स्मृतिरिवेति वेदविरुद्धा स्मृतिरिवेति योजना, 'हेया' बलत्वसाधिका, 'निरस्तायां म्लेच्छप्रसिद्धाविति म्लेच्छप्रसिद्धिविषये कङ्ग्वादौ शक्त्यभावज्ञाने सतीत्यर्थः, 'शक्तिग्रहः' दीर्घशूकादावेव यवादिपदानां शक्तिग्रहः, इति मीमांसकसिद्धान्त इति शेषः । यथाश्रुते पूर्व्वपक्ष इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च म्लेच्छप्रसिद्धिनिरासे वाक्यशेषादेवागृहीताप्रामाण्यकशक्तिग्रहसम्भवात् किमार्य्यव्यवहारेणेति वाच्यं । उपायान्तरस्य

नापि चरोः वञ्जुलवल्कलैरिव जम्बुवल्कलैरपि कटस्य सम्भवादित्यपि द्रष्टव्यं । 'वेदविरुद्धेति, यद्यपि वेदस्य दीर्घशूकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु कङ्ग्वादिशक्तिविरहबोधकत्वं तथाच नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेर्न वेदविरोधः, तथाप्यन्यायश्चानेकार्थत्वमिति निश्चये वेदस्य बलवत्त्वात् तत्सहकृतार्थव्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमिति विनिगमकमुक्तमिति तात्पर्य्यं । 'नन्विति,

रादिषु तात्पर्य्यनिश्चयो न शक्तिनिर्णायकः काकादि-सदृशतया शूकरादौ प्रयोगस्य गौण्यादिनापि सम्भवा-दिति चेत्, न, शूकरादौ तात्पर्य्यवच्छक्तेरपि निश्च-यात्। तथा हि यद्यप्यनादिप्रयोगयोगिता न शक्ति-नियता वैदिकगौण्यादिना व्यभिचारात् तथापि शक्तिरनादिप्रयोगनियता अतो वराहशब्दस्यानादि-

---

उपायान्तरादूषकत्वादिति हृदयं। 'तात्पर्य्यनिश्चय इति "वाराही चोपानदित्यादौ वराहपदादेः शूकरादौ तात्पर्य्यनिश्चय इत्यर्थः, तथाच वाक्यशेषे यवा इत्यादेर्यवादिपदतात्पर्य्यविषय इत्यर्थ इति भावः। ननु वृत्तिं विना तात्पर्य्यज्ञानमात्रात् कथमन्वयबोध-इत्यत आह, 'काकादीति, 'शूकरादौ प्रयोगस्येति, "वाराही चोपानदित्यादौ शूकरादेरन्वयबोधस्येत्यर्थः। तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवा-भ्युपेत्य समाधत्ते, 'शूकरादाविति, 'तात्पर्य्यवदिति "वाराही चोपानदित्यादौ वराहपदादेस्तात्पर्य्यवदित्यर्थः, 'अनादिप्रयोगयो-गितेति, तात्पर्य्यविषयतासम्बन्धेन जन्यज्ञानाजन्यतत्पदयोगितेत्यर्थः, 'न शक्तिनियता' न तत्पदशक्तिनियता, 'शक्तिः' तत्पदशक्तिः, 'अनादिप्रयोगनियता' उक्तसम्बन्धेन जन्यज्ञानाजन्यतत्पदव्याप्या, चैत्रादौ च चैत्रादिपदस्य न शक्तिः किन्तु आधुनिकसङ्केत इति चैत्रादिपदस्य भगवदनुच्चरितत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। 'वराह-

---

वाच्यतादिप्रतिपादकास्मदादिशब्दाभावादिति भावः। 'शक्तिरिति आधु-निकचैत्रादिपदशक्तिभिन्नशक्तिरित्यर्थः। 'वराहशब्दादिति, न च शक्तिग्रह-

प्रयोगयोगिता शक्तिश्च काके कल्प्येति गौरवं शूक-रत्वेऽनादिवेदसम्बन्धात् प्रयोगोऽनादिसिद्ध एव शक्ति-मात्रं कल्प्यत इति लाघवमित्यनादितात्पर्य्यात् शूकरे शक्तिरेव। अथ काकवत् शूकरोऽप्यसदृश एव सुस-दृशस्य गवयादेः सत्त्वात् कथञ्चित् सादृश्यं काक-स्याप्यस्तीति चेत्, न, काक-शूकरयोर्वराहशब्दाद्-बुद्धिस्थत्वेऽनयोः को वाच्य इति जिज्ञासानुरोधात्

शब्दस्येति अनादिवराहपदयोगितेत्यर्थः, 'अनादिवेदसम्बन्धादिति "वाराही चोपानदित्यनादिवेदसत्त्वादित्यर्थः, 'प्रयोगोऽनादिसिद्ध-एवेति तात्पर्य्यविषयत्वसम्बन्धेनानादित्वेन सिद्धो वराहपदप्रयोगो-ऽस्त्येवेत्यर्थः, 'अनादितात्पर्य्यादिति अनादिवराहपदपर्य्यादित्यर्थः, 'शक्तिरेव' वराहपदस्य शक्तिरेव। ननु "वाराही चोपानदित्यत्र वैदिकवराहपदस्य शूकरवत् काकेऽपि तात्पर्य्यं शूकरवत् काकस्यापि यथाकथञ्चिद्गोसदृशतया "वराहं गावोऽनुधावन्तीतिवाक्यशेषेण गोसदृशत्वरूपेण तत्रापि वराहपदतात्पर्य्यबोधनादित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति, 'असदृशएव' असुसदृश एव, 'वराहशब्दादिति "वाराही चोपानदित्यत्र वराहशब्दादित्यर्थः, 'बुद्धिस्थत्वे' स्मृतिविषयत्वे, 'को वाच्य इति वस्तुगत्या को वाच्य इत्यर्थः, इदञ्च वाक्यशेषस्य शक्ति-ग्राहकत्वपक्षे, तात्पर्य्यग्राहकत्वपक्षे तु कस्तात्पर्य्यविषय इति जिज्ञासा बोध्या, 'जिज्ञासानुरोधादिति जिज्ञासात्मकवाक्यशेषजन्यशाब्दबोध-

---

पूर्व्वं कथं ततस्तयोरुपस्थितिरिति वाच्यं। प्रथममुभयत्रैव शक्तिग्रहाभ्युपग-

तयोरन्यान्यापेक्षया गोसादृश्यमुद्भूतं जिज्ञासमानस्य स्मृतिविषय इति तन्निरासादन्यथा तात्पर्य्यग्राहकवाक्यशेषस्यापि निष्प्रयोजनत्वं स्यात् कथञ्चित् सादृश्यस्य सर्व्वच सत्त्वेन तात्पर्य्यानध्यवसायादिति । इतरान्विते शक्तिरित्यपि गुडजिह्विका, वस्तुतोऽन्वयेऽपि न

प्रयोजकाकाङ्क्षानुरोधादित्यर्थः । अन्यथा यथाकथञ्चित् सादृश्यस्य वाक्यशेषार्थत्वे तादृशाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरिति भावः । 'तयोरन्योन्यापेक्षयेति गो-काकयोरन्योन्यसादृश्यापेक्षया उद्भूतं प्रकृष्टं यद्गोसादृश्यं तदेवेत्यर्थः, 'स्मृतिविषय इति "वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्रानुधावनपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः, 'तन्निरासादिति काके वाक्यशेषाच्छक्त्यादिग्रहनिरासादित्यर्थः, तथाच प्रकृष्टसादृश्यमेवात्रानुधावनपदार्थ इति भावः। 'तात्पर्य्यग्राहकेति तात्पर्य्यादिग्राहकेत्यर्थः, आदिपदात् स्वमते शक्तिग्रहः, 'तात्पर्य्यानध्यवसायादिति ततोऽपि विशिष्य तात्पर्य्याद्यनिश्चयादित्यर्थः। कार्य्यत्वांशमपहाय लाघवादन्वितशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरन्वितत्वं वैशिष्ट्यावगाहित्वमिति पूर्व्वमुक्तमिदानीमन्वितत्वांशस्य न प्रवेशो गौरवादव्यावर्त्तकत्वाच्चेत्याह, 'इतरान्वितेति, 'इतरेति स्वरूपकथनं, अन्वितशाब्दज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यपीत्यर्थः, शक्यता कार्य्यता एव-

---

मात्, ततश्चोक्तन्यायेनैकार्थत्वनिश्चये कोऽनयोर्वाच्य इत्यत्र विनिगमकानुसरणमिति भावः। यत्र च विनिगमकाभावस्तत्र नानार्थत्वमिति ध्येयं। 'अन्यथा' उद्भूतत्वस्यापुरस्कार इत्यर्थः। नन्वन्यलभ्यत्वे गौरवमप्रयोजकं तथाच

शक्तिः। ननु व्यवहारेणानुमिते इतरान्वितज्ञाने पद-शक्यत्वग्रहात्[१] तत्रैव शक्तिं गृह्णाति उपस्थितत्वात्। न चाग्रे तत्त्यागो हेत्वभावात्, न तु पदार्थज्ञानमात्रे, व्यवहारात् तस्यानुपस्थितेः, उपायान्तरात्तदुपस्थित्य-न्तरकल्पने मानाभावात्, अत इतरान्वितस्वार्थज्ञान-शक्तत्वेन ज्ञातपदं स्वार्थान्वयानुभावकं[२] इत्यन्विता-भिधानमिति चेत्, न, इतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषय-त्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति

मग्रेऽपि सर्व्वत्र। 'वस्तुत इति, 'न शक्तिः' न शक्यतावच्छेदकता, गौरवादव्यावर्त्तकत्वाच्चेति भावः। 'शक्यत्वं' कार्य्यत्वं, 'तत्रैव' अन्वित-शाब्दज्ञानत्व एव, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'पदार्थज्ञानमात्र-इति शाब्दज्ञानत्व इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र पदार्थज्ञानपदं शाब्द-ज्ञानपरं, 'अत इति, अन्वयानुभावकत्वेन ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतु-तया अनुभाविकाया अपि शक्तेर्ज्ञानं शाब्दधीहेतुरिति मतेनेदं। 'व्यवहारात्तस्यानुपस्थितिरित्युक्तं दूषयति, 'इतरेति, 'पदार्थज्ञानो-पस्थितौ' शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नोपस्थितौ, 'पदार्थज्ञानं' शाब्दज्ञानत्वं, 'विशेष्यं' विशेष्यतावच्छेदकं, 'तस्यापि' शाब्दज्ञानत्वस्यापि, 'विशि-ष्टज्ञानस्येति तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्य तद्धर्म्मविषयत्वनियमा-

(१) पदकार्य्यत्वग्रहादिति क०, ख०, ग०।

(२) स्वार्थस्मारणद्वारानुभावकमिति क०।

तत्रैव शक्तिं कल्पयति लाघवात्, न त्वन्वयांशेऽपि गौरवात्। अस्तु वा प्रथममितरान्वितज्ञाने शक्तिग्रहेऽग्रे तत्त्यागः अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, प्रथमगृहीतमात्रञ्च न बलमित्युक्तमेव, तस्मात् सर्वैः प्रथमव्यवहारादुपस्थिते कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञाने वा पदकारणत्वग्रहात्तत्र शक्तिग्रहोऽग्रेऽपि गौरवान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेऽपि न तत्त्यागः पूर्व्वकल्पनाया विपरीतत्वादिति स्वशिष्यव्यामोहनं। अथ कार्य्यत्वस्येतरपदलभ्यत्वेन तथा न

दित्यर्थः, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'इतरान्वितज्ञाने' इतरशाब्दज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहे' शक्यतावच्छेदकताग्रहेऽपि, 'प्रथमेति सर्व्वैः प्रथमगृहीतमात्रञ्चेत्यर्थः, 'न बलमिति न बोधितत्वव्याप्यमित्यर्थः, 'उक्तमेवेति, आत्मनि शरीरभेदप्रत्ययादिविषये व्यभिचारादिति भावः। 'तस्मादिति 'इति स्वशिष्यव्यामोहनमित्यग्रेतनेनान्वयः, 'तत्र शक्तिग्रह इति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वादौ शक्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः। 'अथेति, घटमानयेत्यादिवाक्य इति शेषः, 'इतरपदलभ्यत्वेनेति लिङादिपदेन ज्ञानसम्भवेनेत्यर्थः, 'तथेति पदसामान्यशक्यतावच्छेदकाप्रवेश इत्यर्थः, 'एवं' इतरपदलभ्यत्वं, 'अन्वये' कर्म्म-

---

तदानीमन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानाभावाच्छक्तिग्रहः स्यादित्यरुचेराह, 'अस्तु वेति।

त्वेवमन्वये तस्येतरपदाशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा अविवादादिति चेत्, न, घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वारा आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानलाभात् किं शक्त्या । अन्वयमात्रशक्तावप्यन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात्, क्रिया-कारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे

त्वादिनिष्ठघटाद्यन्वये, 'इतरपदाशक्यत्वादिति शाब्दज्ञानविषयतया अमादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, 'शक्यत्वे वा' अमादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे वा, 'अविवादादिति, विनिगमनाविरहेण घटपदादीनामपि तदन्तर्भावेण शक्तिसिद्ध्या पदमात्रस्यैवान्वितज्ञाने शक्तिसिद्धेरिति भावः । 'आकाङ्क्षादीति आदिपदाद्योग्यता-तात्पर्य्यपरिग्रहः, 'स्वभावादिति तथैवाकाङ्क्षादेः कार्य्य-कारणभावादित्यर्थः । नन्वेवमाकाङ्क्षादेः सहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमित्यत आह, 'अन्वयमात्रेति अन्वयसामान्येत्यर्थः, अन्वितज्ञानत्वमितरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधत्वं तदेव निखिलपदकार्य्यतावच्छेदकमित्यभिमानेन दूषणमाह, 'क्रिया-कारकपदयोरिति, घटमानयेत्यादौ कर्म्मतासंसर्गेण घटानयनयोरन्वयबोध इति प्राचां मते-

---

नन्वाकाङ्क्षादिसहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमत आह, 'अन्वयमात्रेति, अन्वयसामान्येत्यर्थः । 'क्रियेति, यद्यप्येक एवान्वय उभयप्रतियोगिक इति न वाक्यार्थद्वयधीप्रसङ्गस्तथापि घटान्वितानयनस्यानयनान्वितघटस्य च विशे-

वाक्यार्थद्वयधीप्रसङ्गात्। न चैकमेवान्विताभिधायक-मितरत्तु प्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यं। अविशे-षादशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गात्। अन्वयेऽपि शक्ति-रिति चेत्, न, अशक्यमपि हि शक्यान्वयं बोधयति

नेदम्। नव्यमते तु कारकविभक्ति-नामपदयोरिति बोध्यं। 'इत-रान्वितेति इतरविशेष्यक-स्वार्थविशेष्यकबोधत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्व-इत्यर्थः, 'वाक्यार्थद्वयेति घटवदानयनमानयनवान् घट इत्युभय-विशेष्यकबोधापत्तेरित्यर्थः। नव्यमते तु घटवत्कर्मत्वं कर्मत्ववान् घट-इत्युभयविशेष्यकबोधापत्तेरिति द्रष्टव्यं। 'अन्विताभिधायकं' इतर-विशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वं, 'अन्वयप्रतियोगीति अन्वयप्र-तियोगिस्वार्थस्मारकमात्रं न त्वितरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकानुभव-जनकमित्यर्थः। 'अविशेषादिति सामग्र्या अविशेषादित्यर्थः। इदमा-पाततः आकाङ्क्षादिविरहेणैव सामग्रीविरहात्। वस्तुतस्तु गौरव-मेव बाधकं सारं। 'अशक्यान्वयानुभव इति शाब्दज्ञानविषयतया शक्यतानवच्छेदकस्यापि तदनुभव इत्यर्थः, शक्यता जन्यता, एवमग्रे-ऽपि, 'अतिप्रसङ्गादिति घटमानयेत्यादौ पटादिसंसर्गस्यापि भान-प्रसङ्गादित्यर्थः, 'शक्तिः' शक्यतावच्छेदकता, 'अशक्यमपि' शक्यतान-वच्छेदकमपि, 'शक्यान्वयमिति शक्त्या स्वस्मारितस्यान्वयमित्यर्थः, अप-

---

स्था-विशेष्यभावभेदेन भिन्नत्वात् तथात्वं बोध्यं। अन्वयप्रकारधीप्रसङ्ग-इत्यत्र तात्पर्य्यमित्यन्ये। 'अशक्येति प्रकृतपदप्रयोज्यनियतस्मृत्यविषयानुभव-इत्यर्थः। तेन तन्मते व्यक्तेरंशक्यतया न दोष इति ध्येयं। इति प्रकाशः।

नान्यत् शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपतोऽनियामकत्वात्, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारात्। नन्वेवं पदानामन्वित-ज्ञानजनकत्वात् तच्च शक्तिरस्त्येव अशक्तस्याजनकत्वात्

भ्रंशे शक्तिभ्रमादेव बोधो गौण-लाक्षणिकयोस्तु नानुभावकत्वमिति भावः। 'शक्यान्वयत्वस्येति शक्त्या पदस्मारिततत्तदर्थान्वयविषयक-बोधत्वस्येत्यर्थः, 'नियामकत्वादिति आकाङ्क्षादिधीजनकतावच्छेद-कत्वादित्यर्थः, 'अन्यथेति आकाङ्क्षादेरनियामकत्व इत्यर्थः, 'तत्रापि' अन्वयसामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्ववादिनस्तत्रापि, 'अप्रतीकारादिति अन्वयान्तरभानप्रसङ्गस्याप्रतीकारादित्यर्थः, अन्वयविशेषस्य भवन्मतेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। पदानामन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतात्मिकां शक्तिं निरस्य पदार्थे स्मारकशक्तिवदन्वयेऽपि पदानां नित्यसम्बन्धविशेषरूपा शक्तिरस्तीति ये वदन्ति तन्मतमुप-न्यस्यति, 'नन्विति, 'तच्च' अन्वये, 'शक्तिरस्त्येवेति नित्यसम्बन्धरूपा शक्तिरस्त्येवेत्यर्थः, 'अशक्तस्येति तत्राशक्तस्य पदस्य लक्षणा-शक्तिभ्रमा-जन्यतच्छाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः, एतन्मते जातिप्रकारेण व्यक्ता-वेव शक्तिः कार्य्यत्वादिवच्छक्तेरपि किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमेन केवल-जातौ शक्त्यभावात् परन्तु जातिनिष्ठत्वेन ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयति

'नियामकत्वादिति, यद्यपि शक्यान्वयत्वं न कार्य्यं न वा कार्य्यतावच्छेदकं अन्वयबोधे तस्याकार्य्यत्वात् अनवच्छेदकत्वाच्च, तथाप्यन्वयांशविषयक-ज्ञानत्वमपि न कार्य्यतावच्छेदकं गौरवात् अन्वये चाकाङ्क्षादिसामग्रीसत्त्वा-दन्यत्र तदभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्य्यं, 'अशक्तस्येति, अपभ्रंशे चैतन्मते जनकत्वेन न व्यभिचारः। तदभ्युपगमेऽपि शक्तिस्तत्रास्तीत्याह, 'तत्रा-

तवापि पदादन्वयबोध इतीश्वरेच्छासत्त्वादिति सत्यं, किन्तु अन्वयबोधे स्वरूपसती सा व्याप्रियते, न तु ज्ञाता घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव घटान्वयबोधोपपत्तेः, यथा तव जातिशक्तपदस्य आत्मव्यक्तिज्ञाने, दृष्टञ्च ज्ञातकरणे सामान्यसम्बन्धितया ज्ञातस्यापि

न तु व्यक्तिनिष्ठत्वेन ज्ञातेति न तत्र व्यभिचारः। 'अन्वयबोधः' अन्वयस्य बोधः, 'ईश्वरेच्छेति ईश्वरेच्छायाः शक्तेरन्वयेऽपि सत्त्वादित्यर्थः, परन्तु सा अस्मन्मते नित्यसम्बन्धरूपोऽतिरिक्तपदार्थ इत्येव विशेष इति भावः। इष्टापत्त्या परिहरति, 'सत्यमिति, 'अन्वयबोधे' अन्वयस्य बोधे, 'स्वरूपसती' अन्वयप्रकारेण ज्ञातां, 'सा' शक्तिः, 'व्याप्रियते' उपयुज्यते, 'घटज्ञानशक्तत्वेनेति घटज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, शक्तिप्रकारकं ज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतेनेदं, एवमग्रेऽपि, नव्यमते तु स्वज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छात्मकशक्तिसम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं बोध्यं, लाघवाच्छक्तिसम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वात्। 'जातिशक्तपदस्येति जातिशक्तत्वेन ज्ञातस्य पदस्येत्यर्थः, 'आत्मव्यक्तिज्ञान इति स्वाश्रयव्यक्तिज्ञान इत्यर्थः, जनकत्वमिति शेषः, स्वपदं जातिपरं। ननु व्यक्तिसम्बन्धितया ज्ञातस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वं क्वाप्यदृष्टचरमित्यत आह, 'दृष्टञ्चेति, 'ज्ञातकरणे' ज्ञायमानकरणस्थले, 'सामान्यसम्बन्धितयेति

पीति, विषयाबाधादिति भावः। 'किन्त्विति, तथाच यद्विषयतया ज्ञाता शक्तिरनुभावयति स एव शक्य इत्युच्यत इति नान्वयः शक्य इत्यर्थः।

विशेषबुद्ध्युपायत्वं यथा वह्निसामान्यव्याप्ततया गृहीतधूमस्य वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वं । अथ घटज्ञानत्वं इतरान्वितघटज्ञानेऽप्यस्तीति तेन रूपेणान्वितघटज्ञानेऽपि ज्ञाता शक्तिर्व्याप्रियत इति चेत्, सत्यं, किन्तु घटज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकं न त्वन्वितघटज्ञानत्वं गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । एवञ्च जातिवाचकपदस्य व्यक्ताविव एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे

व्याप्तिसम्बन्धितयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्धीति संसर्गबुद्धीत्यर्थः, 'वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वमिति वह्निसंसर्गबुद्धिजनकत्वमित्यर्थः । 'अथेति, घटज्ञानत्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य हेतुत्व इति शेषः, 'तेन रूपेण' घटज्ञानत्वेन, 'अन्वितघटज्ञानेऽपीति अन्वितघटज्ञानप्रकारेणापीत्यर्थः, 'व्याप्रियते' व्याप्रियेत, हेतुः स्यादिति यावत् । 'शक्यतावच्छेदकमिति शक्तिज्ञानविशेषणतावच्छेदकीभूय कारणतावच्छेदकमित्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वादिति, तेन रूपेण शक्तिज्ञानं विनापि निरुक्तप्रणाल्या तल्लाभसम्भवादिति भावः । 'अन्वयांशे स्वरूपसतीति अन्वयप्रकारेणाज्ञातेत्यर्थः, 'पदार्थांशे ज्ञातेति पदार्थप्रकारेण ज्ञाते-

---

प्रतिबन्ध्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'वह्निविशेषेति पर्व्वतीयत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसामान्यशक्तस्याप्यन्वितपदार्थबोधकत्वं तच्च पक्षधर्म्मताबलात् पर्व्वतादिसम्बन्धभानं अतएव योग्यतादिबलात् पदार्थान्वयभानमिति भावः । 'न त्विति, अन्वयांशे शक्तत्वज्ञानस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वान्न तत्र शक्तिरिति भावः । 'व्यक्ताविति, तन्मत इति शेषः । वैषम्यं

ज्ञाता व्याप्रियते। जाति-व्यक्त्योः समानसंवित्संवेद्यत्वात् तथा घटज्ञानादिकन्तु नान्वयविषयतानियतं स्मरणे व्यभिचारादिति चेत्, घटानुभवविशेषं प्रति घटपदत्वेन कारणता स च शब्दानुभवोऽन्वयविषयतानियत एव केवलस्य शब्देनाननुभवात् स्मरणञ्च प्रति पदत्वेन न जनकता व्यभिचारात् किन्तु सम्बन्धितया

त्यर्थः। शङ्कते, 'जाति-व्यक्त्योरिति, 'तथेति जातिप्रकारेण ज्ञाता व्यक्तिं बोधयतीत्यर्थः, 'घटानुभवविशेषमिति, तथाच घटपदत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रयघटज्ञानमन्वयविषयतानियतमिति घटशक्तिज्ञानादेवान्वयभानमिति भावः। ननु घटानुभवविशेषं प्रति घटपदत्वेन हेतुत्वे स्मरणं प्रति केन रूपेण हेतुतेत्याकाङ्क्षायामाह, 'स्मरणञ्चेति, 'व्यभिचारादिति ज्ञायमानपदं विनापि सम्बन्धान्तरज्ञानेन पदार्थस्मरणोत्पत्त्या व्यतिरेकव्यभिचारात्तत्सत्त्वेऽपि कदाचित् पदार्थस्मरणानुत्पत्त्यान्वयव्यभिचाराच्चेत्यर्थः। 'सम्बन्धितयेति तत्तत्स्मृतित्वेन तत्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वे-

---

शङ्कते 'जातीति, 'घटेति शब्दप्रयोज्यजातिविशेषविशिष्टघटानुभवं प्रतीत्यर्थः, एवञ्चान्वयविषयत्वमन्यथासिद्धतया न कार्य्यतावच्छेदकतया प्रविष्टमतस्तत्र न शक्तिरिति। 'स्मरणञ्चेति, यद्यप्यत्रापि तत्त्वेन जनकत्वेऽननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् प्रकृते न कोऽपि दोषः, तथापि स्मरणेनैकरूपेण जनकत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्येके। अन्ये तु यत्र पदत्वेन कारणता तत्रान्वयविषयतानियमः एवञ्च शब्दजानुभववत् तज्जन्यस्मरणेऽपि तथा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्याहुः। 'किन्त्विति, यद्यप्येतददृष्टा-

ज्ञातत्वेन । स्यादेतत्, अन्वयतात्पर्य्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्यविवादं, तात्पर्य्यनिर्व्वाहिका च वृत्तिः, सा चेह न गौणी न वा लक्षणेति शक्तिसिद्धिः। अथान्वये लक्षणैव स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्य्यात् पदार्थोप-

---

नेत्यर्थः, यथाश्रुते अदृष्टादिकारितस्मृतौ व्यभिचारात् । नन्वन्वयांशेऽपि शक्तिज्ञानमावश्यकमित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'अन्वयतात्पर्य्यकतयेति अन्वयतात्पर्य्यकत्वज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'तत्प्रतिपादकं' अन्वयप्रतिपादकं, 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहिका चेति तात्पर्य्यज्ञानाधीनतद्बोधनिर्व्वाहिका चेत्यर्थः, 'वृत्तिरिति तच्च तत्पदवृत्तिधीरित्यर्थः, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानस्य हेतुतया न व्यक्तिशाब्दबोधे व्यभिचारः घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वस्यापि योग्यताबलाज्ज्ञानमिति न तत्रापि व्यभिचारः । 'सा चेति, वृत्तिरिति शेषः, 'इह' अन्वये, 'शक्तिसिद्धिः' शक्तिज्ञानं, आवश्यकमिति शेषः । तटस्थः शङ्कते, 'अथेति, 'लक्षणैव' लक्षणाज्ञानमेव, ज्ञानजनकमिति शेषः, 'स्वार्थसम्बन्धिनीति स्वार्थसम्बन्धित्वरूपेणान्वये तात्पर्य्यग्रहादित्यर्थः,

---

दिकारितस्मरणे व्यभिचार्य्येव यदि च तद्विशेषहेतुत्वं तदा पदत्वेनापि तस्य हेतुत्वे तुल्यं, तथापि हस्त्यादिदर्शनस्य हस्तिपकादिस्मरणे सम्बन्धिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति सामान्यसामग्री एवञ्च तदुपपत्तौ विशेषसामग्र्यन्तरकल्पने मानाभाव इत्यत्र तात्पर्य्यं, 'ज्ञातत्वेनेति । यद्यपि चिरनष्टपदस्य न हेतुत्वं, तथापि सम्प्रदायमतेनेदं । प्रामाणिकं गौरवमित्याशयेन शङ्कते, 'स्यादेतदिति, तटस्थ आह, 'अथेति, 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति, यथा पूर्वोप-

स्थित्यनन्तरं तदन्वयोपपत्तेश्च। न च वृत्तिद्वयस्य विरोधः, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेः। न च लाक्षणिकानामननुभावकत्वादन्वयानुभवः कथमिति वाच्यं। पदार्थस्य स्मरणादन्वये शक्तत्वाच्च पदानां

घटपदं घटसम्बन्धतात्पर्य्यकमिति तात्पर्य्यग्रहशरीरत्वात्तादृशतात्पर्य्यज्ञानजन्यत्वनियतमिति भावः। 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति तदन्वयज्ञानोदयाच्चेत्यर्थः, तथाच यथा गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वशक्यप्रवाहोपस्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधान्न लक्षणाज्ञानं तीरबोधजनकं तथाऽन्वयेऽपीति भावः। 'वृत्तिद्वयस्येति शक्त्या पदार्थस्य लक्षणया चान्वयस्य शाब्दबोधजननादिति भावः। 'अन्वयविशेषणतया' अन्वयनिरूपकतया, सर्व्वत्रेत्यादिः, 'पदार्थोपस्थितेरिति पदार्थानां बाधादित्यर्थः, तथाच फलात्तद्विरोध एव नाङ्गीक्रियतइति भावः। 'लाक्षणिकानां' लक्षणावृत्तीनां, 'अन्वयानुभवः' अन्वयस्यानुभवः, लक्षणयेति शेषः। 'पदार्थस्येति शब्दार्थस्य प्रवाहादेरित्यर्थः, 'स्मरणात्' स्मरणमात्रात्, मात्रपदाच्छाब्दानुभवव्यवच्छेदः, 'अन्वय इति शाब्दबोधविषये तीरादावित्यर्थः, 'पदानां' गङ्गादिपदानां, 'सर्व्वत्रेति

स्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधात् तत्र लक्षणा तथेहापीति भावः। 'अन्वयविशेषणतयेति, यद्यपि शक्यस्य शक्त्या विशेषणतयोपस्थितौ अदोषत्वे गङ्गायां घोष इत्यादावपि तथात्वापत्तिस्तथाप्यन्वयस्य सम्बन्धरूपतया यद्विशेषेण विना न भासते इति न्यायेन लक्षणयैव पदार्थोपस्थितिरिति न वृत्तिद्वयविरोधः। अतएव राजपुरुष इत्यादावपि तथा, गङ्गायामित्यादौ तु नैवमित्याहुः। ग्रन्थकारमते वृत्तिद्वयविरोधाभावादेतदुक्तमित्यन्ये।

शक्त्याननुभावकतया सर्व्वत्र लाक्षणिकस्यैवानुभावकत्वादिति। तन्न। वृत्तिर्हि ज्ञातोपयुज्यते न स्वरूपसत्यतिप्रसङ्गात्। न चेह स्वार्थसम्बन्धितयाऽन्वयः प्रागवगतः, वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वात्। किञ्च शक्यसम्बन्धितया अन्वये लक्षणार्थं पदार्थे शक्तिकल्पनं तद्वरं लाघवाद-

---

गङ्गायां घोष इत्यादौ लाक्षणिकस्थले सर्व्वत्रेत्यर्थः, 'लाक्षणिकस्येति लक्षणावृत्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तत्र घोषादिपदशक्तिज्ञानमेवानुभावकं लक्षणाज्ञानन्तु तीरादिस्मारकतामात्रेणोपयुज्यते इति चेत्, किं प्रकृतेऽपि पदार्थशक्तिज्ञानमेवानुभावकमन्वये लक्षणाज्ञानन्तु अन्वयस्मारकतयोपयुज्यते स्मृतस्यापि तात्पर्य्यमर्य्यादया संसर्गतया भाने बाधकाभावादिति सुवचमिति भावः। 'अतिप्रसङ्गादिति अगृहीतवृत्तिकादपि पदाच्छाब्दबोधप्रसङ्गादित्यर्थः। नन्वेकपदार्थनिष्ठापरपदार्थनिरूपितसंसर्गत्वादिना प्रागनवगतत्वेऽप्याधेयत्वादिना सामान्यतः शक्यसम्बन्धिताज्ञानं सम्भवत्येवेत्यत आह, 'किञ्चेति, 'शक्यसम्बन्धितयेति, अभेदे तृतीया, तथाचान्वये शक्यसम्बन्धित्वरूपलक्षणासम्पत्त्यर्थमित्यर्थः, 'शक्तिकल्पनं' तत्र पृथक्शक्तिकल्पनं, आवश्यकमिति शेषः, 'लाघवात्' शक्त्यैक्यलाघवात्, 'अन्वये' पदार्थे-

---

'पदानामिति, यदि च पदार्थशक्त्यैव लाक्षणिकार्थानुभावकत्वं तदा प्रकृतेऽपि तथास्त्विति भावः। 'लाघवादिति, विशिष्ट एव शक्तिकल्पने लाघवं, गङ्गापदे च नानाशक्तिकल्पनाप्रसक्त्या न तथात्वमिति भावः। यद्यप्यन्वयस्य लक्षणालभ्यत्वे विशिष्टशक्तावेव गौरवं। अतएव शुक्लादिपदस्य

न्वयेऽपि शक्तिरस्तु किं वृत्तिद्वयकल्पनया, एवं स्थिते प्रयोगोऽपि अन्वयः पदशक्यः वृत्त्यन्तरं विना पद-प्रतिपाद्यत्वात् पदार्थवदिति । उच्यते । वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या पदानामुक्तक्रमेणान्वय-

---

विशिष्टान्वये, 'किं वृत्तिद्वयेति। इदमापाततः अन्वये पदार्थ-विशिष्टे शक्त्यपेक्षया पदार्थमात्रशक्तस्यान्वये लक्षणायामेव लाघवात्। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणक्रमेण शक्तिवल्लक्षणां विनाऽप्युपपत्त्या लक्षणाया-मपि मानाभाव इत्येव तत्त्वं। 'अन्वय इत्यादि घटमित्यादौ घट-कर्म्मत्वयोरन्वयस्य बोधः तन्निष्ठघटपदाम्पदान्यतरशक्तिज्ञान-जन्यः तन्निष्ठतदन्यतरपदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति तदन्यतरपद-जन्यतच्छाब्दबुद्धित्वात् यो यन्निष्ठयत्पदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति यत्पदजन्ययच्छाब्दबोधः स तन्निष्ठतत्पदशक्तिज्ञानजन्यः घटपदादि-जन्यघटशाब्दबोधवदित्यर्थः, यथाश्रुतेऽन्वयादिपदशक्यत्वात् पूर्व्वं घटादिपदशक्यत्वाभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनापत्तेरिति ध्येयं। 'वृत्तिं विनापीति घटमित्यादौ अन्वये घटादिपदवृत्तिज्ञानं विनापी-त्यर्थः। 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहादिति घटादितात्पर्य्यज्ञानाधीनस्यान्वयस्य निर्व्वाहादित्यर्थः, 'किं वृत्त्या' किमन्वयवृत्तिज्ञानेन, 'उक्तक्रमेणेति आकाङ्क्षाज्ञानानामन्वयविशेषमन्तर्भाव्य कार्य्य-कारणभावबलेनेत्यर्थः,

---

न्वयलक्षणा तथाप्युक्तरीत्या लक्षणालभ्यत्वमेव नेति भावः। 'वृत्त्यन्तरं वि-नेति, यद्यपि तन्मते व्यक्तौ छिन्नेतरत्वादौ च व्यभिचारः, तथापि पररीत्या

बोधजनकत्वसम्भवादन्यथा शक्त्या तात्पर्य्यनिर्वाहोदृष्ट-इति लक्षणोच्छेदः। अथ शक्तिं विनापि शक्यसम्बन्धात् तन्निर्वाह इति न तत्र शक्तिः, तर्हि वृत्तिं विनापि तन्निर्वाह इति किं वृत्त्या। अतएवानुमानमप्रयोजकं अन्यथा पदप्रतिपाद्यत्वादेव शक्तिसाधने वृत्त्यन्तरोच्छेदः। अतएव धूमोऽस्तीत्यत्र धूमपदस्य वह्निबोधपर-

---

'अन्वयबोधेति अन्वयविषयकबोधेत्यर्थः, 'अन्यथेति क्वचित्तात्पर्य्य-ज्ञानाधीनस्य बोधस्य वृत्तिज्ञाननिर्व्वाह्यत्वदर्शनात् सर्व्वत्र तथा कल्पने इत्यर्थः, 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहः' तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्व्वाहः, 'दृष्टः' क्वचिद्दृष्टः, 'लक्षणोच्छेदः' तीरादावपि गङ्गा-दिपदस्य शक्यभावोच्छेदः, तीरादावपि गङ्गादिपदस्य शक्तिग्रहप्रसङ्ग-इति यावत्। 'शक्तिं विनापीतिं तीरादौ गङ्गादिपदस्य शक्तिं विनापीत्यर्थः, 'तन्निर्व्वाहः' तीरादेर्बोधनिर्व्वाहः, 'वृत्तिं विनापि' अन्वयवृत्तिज्ञानं विनापि, 'तन्निर्व्वाहः' अन्वयस्य ज्ञाननिर्व्वाहः, 'किं वृत्त्या' किं वृत्तिज्ञानेन। 'अन्यथेति, सहचारदर्शनमात्रादेव व्याप्त्यभ्युपगमे इत्यर्थः, 'पदप्रतिपाद्यत्वादेव' तत्पदप्रतिपाद्यत्वादेव, 'शक्तिसाधने' तत्पदशक्तिसाधने, 'वृत्त्यन्तरोच्छेदइति तीरादावपि गङ्गादिपदशक्यभावोच्छेद इत्यर्थः। तात्पर्य्यज्ञानाधीनत्वं यथाकथ-ञ्चित् तात्पर्य्यज्ञानप्रयोज्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, 'अतएवेति तत्पद-तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य तद्बोधस्य तत्र तत्पदवृत्तिज्ञानानिर्व्वाह्यत्वादे-

---

तदनभ्युपगमेन आपातत इदमुक्तं। वस्तुतो वक्ष्ये अप्रयोजकत्वाभिधानं

त्वेऽपि वह्नौ न लक्षणा शक्त्या धूमोपस्थितौ अनुमानद्वारा तत्प्रतीतिसम्भवात्। तथा "गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्" इति॥ वाक्यस्य मा गच्छेत्यत्र तात्पर्य्येऽपि न लक्षणा गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वं हि वाक्यार्थः, तेन गमनं मया न कर्त्तव्यं प्रियामरणहेतुत्वादित्यनुमानादेव गमने अकर्त्तव्यताबोधनेन

वेत्यर्थः, 'वह्निबोधपरत्वेऽपीति धूमशाब्दबोधं जनयित्वा वह्निज्ञानं जनयत्विति तात्पर्य्येऽपीत्यर्थः, 'न लक्षणा' न लक्षणाज्ञानं, वह्निबोधनिर्व्वाहकमिति शेषः, 'धूमोपस्थितौ' उक्ततात्पर्य्यज्ञानाद्धूमशाब्दबुद्धौ, 'तत्प्रतीतिसम्भवादिति लक्षणाज्ञानं विनापि तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य वह्निज्ञानस्य सम्भवादित्यर्थः। 'शिवाः' कल्याणरूपाः, 'गतः' गमिष्यति, 'न लक्षणेति तादृशबोधे न लक्षणाज्ञानं हेतुरित्यर्थः, 'वाक्यार्थ इति, यद्यपि मरणमेव न वाक्यार्थः कुतः प्रियामरणस्य तद्धेतुत्वं, तथापि मरणं विना पुनर्ज्जन्माभावात्तेन मरणमाक्षिप्यते ततश्च मनसा तद्धेतुत्वं उपस्थितमरणस्यैव प्रतीयत-

---

उपलक्षणं अत्रापि दूषणे तात्पर्य्यं,। 'गमनस्येति कान्तगमनस्येत्यर्थः। यद्यपि प्रियामरणहेतुत्वं न वाक्यार्थः पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् किन्तु मरणं विना जन्माभावात् तेन तदाक्षिप्यते, तथापि वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वेन वाक्यार्थत्वं बोध्यं वाक्यतात्पर्य्यविषयत्वेन वा तदर्थत्वं। यदा च लिङ्गव्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानात् नानुमानेन तात्पर्य्यनिर्व्वाहः तदा लक्षणाभ्युपगमे न क्षति-

तात्पर्य्यनिर्वाहात् । यत्र हि मुख्यया साक्षात्परम्परया वा न तात्पर्य्यनिर्व्वाहः[(१)] तत्र लक्षणा । ननु घट-मानयेत्यत्र प्रत्येकमन्वयविशेषे जिज्ञासा भवति । न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यात्, इत्यन्वयसा-मान्ये शक्तिरेवेति चेत्, न, कारकेण क्रियया च क्रिया-

इति परम्परया वाक्यार्थत्वमवगन्तव्यं । 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहादिति तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्याकर्त्तव्यताबोधस्य निर्व्वाहादित्यर्थः । 'यत्र हीति, 'मुख्यया' शक्त्या, 'परम्परया वेति, अन्वये साक्षाच्छक्त्या निर्व्वाहः धूमोऽस्तीत्यादौ वह्नौ परम्परया शक्त्या निर्व्वाह इति भावः । 'तात्पर्य्यनिर्व्वाह इति तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्व्वाह इत्यर्थः । 'अन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति, सामान्यतोऽन्वयस्मरणार्थमन्वयसामान्ये शक्तिधीरपेक्षितैवेत्यर्थः, 'कारकेणेति यथा यत् कारकं तत् सक्रियं या क्रिया सा सकारकेति व्याप्त्या कारकेण सामान्यतः क्रियानु-मानं क्रियया च सामान्यतः कारकानुमानं, यथा यत् कारकं तत्क्रियासंसृष्टं या क्रिया सा कारकसंसृष्टेति सामान्यतो व्याप्त्या अन्वयमनुमाय तत्र विशेषतो जिज्ञासोपपत्तेरित्यर्थः, एतच्च 'क्रिया-कारकसामान्याक्षेपवत्तदुपपत्तेरिति पाठे, क्रिया-कारकसामान्या-

(१) न तात्पर्य्यं निर्व्वहतीति ख० ।

रित्याहुः । कृतएवाह, 'यत्र हीति, 'क्रियेति क्रिया-कारकान्वयसामा-न्याक्षेपकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषज्ञानं विना कथं विशेषजिज्ञासेति चेत्, न, अन्वयरूपधर्म्मिज्ञाने सति तत्र स्मृत्युपनीतविशेषजिज्ञासासम्भ-

कारकसामान्याक्षेपात्तदुपपत्तेः दृष्टे फलादौ रसविशेषजिज्ञासावत्। एतेन यदुक्तमन्वितपदार्थे मम त्वेकैव शक्तिस्तव त्वेका पदार्थेऽपरा त्वन्वय इति निरस्तं। अन्वये शक्त्यभावात्। न चैवमन्वयानुभवे पदविनियोगो न स्यादिति वाच्यं। अन्वयानुभवार्थमेव पदार्थे पदानां शक्तिकल्पनात्। तस्मात् पदं करणं

क्षेपात्तदुपपत्तेरिति पाठे तु क्रियायाः कारकस्य च सामान्यतः संसर्गाक्षेपादित्यर्थः, 'रसविशेषेति जम्बीरत्वादिना रससामान्यमनुमाय रसविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः, 'अन्वितपदार्थ इति अन्वितपदार्थशक्तिज्ञानत्वेनैकेन रूपेण मम कारणतेत्यर्थः, 'एका पदार्थ-इति पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनान्वयशक्तिज्ञानत्वेन चोभयरूपेण कारणतेत्यर्थः, 'अन्वये शक्त्यभावादिति अन्वये शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभावादित्यर्थः। 'न चैवमिति, 'एवं' अन्वये शक्तिज्ञानाभावे, 'विनियोगः' उपयोगः, 'न स्यादिति, अन्वयस्मृतिद्वारैव तस्यान्वयानुभवे उपयोगित्वादिति भावः। 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थस्मृतिद्वारैव तस्यान्वयानुभवहेतुत्वमिति भावः।

केचित्तु 'न स्यादिति, शक्तिज्ञानविषयतयैव तस्योपायोगादिति भावः। 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थशक्तिज्ञानविषयतयैव पदानामन्वयानुभवे उपयोग इति भाव इत्याहुः।

वात्। अत एवानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'दृष्ट इति रूपविशेषेणाच्छिन्नरससामान्ये स्मृत्युपनीतमधुरत्वविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः। 'पदमिति, एतच्च

पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् स्मारितार्थान्वयानुभवः फलं पदार्थस्मरणं न व्यवधायकं व्यापारत्वात्। न च स्मरणद्वारा पदार्थ एव करणं, तस्यानागतत्वादिना स्वस्मरणे अन्वयानुभवे चाजनकत्वात्। तथापि पदार्थस्मरणमेव करणमस्तु आवश्यकत्वात्, अतएव चिन्तावशोपनीतपदार्थानामन्वयबोधात् काव्यादिरिति चेत्, न, स्मरणस्य नि-

'पदं करणमिति. वृत्तिलक्षणसम्बन्धेन पदार्थविशेषणतया पदार्थविशेष्यतया वा पदज्ञानमित्यर्थः, 'पदार्थस्मरणमिति पदार्थमात्रस्मरणमित्यर्थः, 'मात्रपदादन्वयव्यवच्छेदः, 'स्मारितेति वृत्त्येत्यादिः, 'न व्यवधायकमिति न पदज्ञानस्यान्यथासिद्धिसम्पादकमित्यर्थः, 'तस्य' पदार्थस्य, 'स्वस्मरण इति, तज्जनकत्वाभावे च तद्द्वारा कुतोऽन्वयबोधकारणत्वं स्यादिति भावः। शङ्कते, 'तथापीति, 'आवश्यकत्वादिति। न च व्यापारेण व्यापारी नान्यथासिद्ध इति वाच्यं। तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः। पदज्ञानस्य व्यभिचारमप्याह, 'अतएवेति, 'चिन्ता' उद्बोधकसमवधानं, पदज्ञानं विनापीति शेषः। 'स्मरणस्य' पदार्थस्मरणस्य। ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोग-

सम्प्रदायमते, 'आकाङ्क्षादीति, स्वरूपसद्धेतुत्वपक्ष इदं, अन्यथा तज्ज्ञाने तात्पर्य्यं।

भट्टमतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'आवश्यकत्वादिति, तथाच पदानामर्थस्मरण एवोपक्षीणत्वादन्यथासिद्धत्वमिति भावः। व्यभिचारमप्याह, 'अतएवेति, फलवैजात्यं नास्तीत्यभिमानः। 'स्मरणस्येति, तथा-

र्व्यारत्वेनाकरणत्वात् अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकाभ्यां आकाङ्क्षादिमत्पदस्यान्वयानुभवविशेषे कारणत्वात् पदार्थोपस्थितेः संसर्गधीमात्रहेतुत्वेऽपि शाब्दसंसर्गधीविशेषे पदस्यैव हेतुत्वात्, गौः कर्मत्वमानयनमित्यत्र पदार्थज्ञानेऽपि अन्वयज्ञानानुदयात् पदवि-

---

व्यवच्छिन्नत्वेनैव कारणत्वं स्यादित्यत आह, 'अनन्यथेति, 'अन्वयानुभवविशेषे' शाब्दानुभवे। ननु पदार्थस्मरणेनैवान्वय-व्यतिरेकावन्यथासिद्धावित्यत आह, 'पदार्थेति, 'संसर्गधीमात्रेति विशेषणज्ञानविधया विशिष्टबुद्धिमात्रहेतुत्वेऽपीत्यर्थः, 'हेतुत्वात्' हेतुत्वावश्यकत्वात्, अन्यथा मनसोपनीतभानमात्र एव शाब्दयामीत्यनुव्यवसायापत्तेरिति भावः। ननु शब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वात्र सर्व्वत्र तादृशानुव्यवसाय इत्यत आह, 'गौरिति, 'पदविशेषेति

चानन्यगत्या पदानामेव कारणत्वं न तु स्मरणे तदुपक्षीणत्वमिति भावः। न चासत्तिज्ञानस्यपत्त्वज्ज्ञानव्यापारोऽस्त्विति वाच्यं। तद्धेतुत्वस्य प्रागेव निराकृतत्वात्। क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं करणत्वमिति निर्व्यापारमपि करणमस्तु स्मरणव्यापारकं मन एव वा करणमस्तु तद्धेतुत्वस्यावश्यकत्वात् यथा चैवं न मानसत्वापत्तिस्तथोक्तमनुमानप्रकाशे, तथाच स्मरण एव पदोपक्षय इत्यतो हेत्वन्तरमाह, 'अनन्यथेति, अतएव पदादमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुभवोऽपीति भावः। 'विशेष इति शब्दप्रयोज्यजातिमतीत्यर्थः, तथाच नोक्तव्यभिचारोऽपीत्यर्थः। न च वैजात्यमसिद्धं, अनुभवसिद्धत्वात्। पदहेतुत्वे मानान्तरमाह, 'गौरिति त्वदुक्तसकलहेतुसत्त्वेऽप्यन्वयबोधानुत्पादः पदविशेषहेतुत्वमाक्षिपतीत्यर्थः। अवच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य

शेषोपस्थितपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वे पदविशेषस्यैवावश्यकत्वेन हेतुत्वाच्च। काव्यस्थले च पदार्थज्ञानव्यापारकं उत्प्रेक्षादिसहकृतं मन एवान्वयानुभवकरणं। न चैव-

गामानयेत्यादिपदविशेषजन्येत्यर्थः, 'आवश्यकत्वेनेति, लाघवेन चेत्यपि बोध्यं, 'हेतुत्वादिति वृत्त्यार्थजन्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वादित्यर्थः, पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य विशिष्टानुभवतया विशेषणादिज्ञानविधयैव हेतुत्वमिति भावः। एतेन वृत्त्या शब्दजन्यपदार्थोपस्थितिं विना पदज्ञानमात्राच्छाब्दबोधानुदयात्तद्धेतुत्वावश्यकत्वात्तचैव शब्दविशेषान्तर्भावस्याचित्यादिदमसङ्गतमिति परास्तं। इदमुपलक्षणं शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वे च तदवच्छेदककोटौ शब्दविशेषान्तर्भावो नोचितः आनुपूर्व्वीभेदेन पदार्थोपस्थितेर्गुरुतरानन्तकारणतावच्छेदकप्रसङ्गात्, आनुपूर्व्याः पृथक्प्रयोजकत्वे च जन्यत्वोपस्थितित्वादेरवच्छेदककोटावप्रवेशादनन्तकार्य्य-कारणभावाविशेषेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवाभावात् पदार्थोपस्थितेश्च सर्व्वानुपूर्व्वीसाधारणशब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैकेनैव लघुरूपेण सामान्यतो हेतुत्वादित्यपि बोध्यं। नन्वेवं काव्यस्थले चिन्तावशोपनीतपदानां कथमनुभव इत्यत आह, 'काव्येति, 'उत्प्रेक्षादीति, 'उत्प्रेक्षा' इच्छाविशेषः, आहार्य्यज्ञानस्थले सहकारिणी, 'आदिपदात् क्वचिद्-

निराचष्टे, 'पदविशेषेति। यद्यप्येवं तन्मतेऽपि काव्यस्थले व्यभिचारस्तथाप्यन्वयबोधविशेषे स्मरणविशेषस्यैव हेतुत्वं न तु पदस्येति भावः। 'हेतुत्वादिति, व्यापारावच्छेदकतया व्यापारिणोऽप्यन्यथासिद्धौ चक्षुरादेरपि तथा-

मुत्प्रेक्षयाः पृथक् प्रमाणत्वं, व्यभिचारिजातीयतया लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्तानुगत-रूपाभावान्निर्व्यापारत्वाच्च, किन्तु प्रमाणसहकारिणी सा। अतएव मानसे लिङ्गपरामर्शे व्याप्तिस्मृत्यादि न पृथक् प्रमाणं। अथ पदमन्तरेणापि योग्यतादि-

---

संसर्गाग्रहपरिग्रहः। 'न चैवमिति, यदसाधारणं सहकार्य्यामाद्येति न्यायादिति भावः। 'उत्प्रेक्षाया इति, इदमुपलक्षणं पदार्थोपस्थितेरपि बोध्यं। 'व्यभिचारिजातीयतयेति उत्प्रेक्षायाः क्वचिद्भ्रमं प्रत्यपि जनकतयेत्यर्थः, 'लिङ्गादाविवेति लिङ्गपरामर्शादाविवेत्यर्थः, तच्च सल्लिङ्गपरामर्शस्यैव शाब्दरूपत्वादिति भावः। 'करणता' कारणता, 'सेति, क्वचिदिति शेषः। अतिरिक्तनिर्व्वचनाय पु.ः शङ्कते, 'अथेति, 'अन्वयबोधः' शाब्दानुभवः, 'पश्यतः श्वेतमा रूप-

---

त्वापत्तेः उक्तयुक्तेश्चेति भावः। 'व्यभिचारीति, ननु तत्तदुत्प्रेक्षातः कदाचित् प्रमोत्पत्तेः तत्तद्विशेषहेतुत्वमावश्यकमिति तथैव प्रमाणत्वमस्तु पदार्थज्ञानं वा तथास्तु यथा च चक्षुरादौ व्यभिचारिव्यावृत्तं निर्दोषत्वादिकमवच्छेदकं तथा प्रकृतेऽप्यस्तु। यदि च निर्व्वारतया न तथात्वं तदा पदार्थोपस्थापक-चिन्तादेस्तथात्वमस्तु। न चाननुगमः, उपाधिविशेषस्य तथात्वापत्तेः। यदि च तस्य स्मरण एवोपक्षयः तदा पदेऽपि तुल्यं। किञ्चानुमितेः परामर्शव्यापारकमनःकरणकत्वपक्षे यथा परामर्शस्य प्रमाणान्तरत्वं तथा प्रकृतेऽप्यस्त्विति चेत्, नैवं, फलबलेन परामर्शस्य विजातीयप्रमाजनकत्वं प्रकृते च न तथेति प्रमित्यन्तरासाधारणकारणसहकृतमनोजन्यत्वेनास्य मानसत्वेन तत्करणस्यातथात्वात् अधिकमनुमानप्रकाशे विपश्चितं। अन्वय-विरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति। 'आ रूप-

ज्ञानेऽन्वयबोधो भवत्यतः पदार्थस्मरण एव पदाना-मुपक्षयः । तदुक्तं "पश्यतः श्वेतमा रूपं ह्रेषाशब्दञ्च शृण्वतः । खुरविक्षेपशब्दञ्च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीः" ॥ इति चेत्, सत्यं,(१) प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनात् अन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थं पदस्यैव शक्तिः कल्प्यते प्रथमतस्तस्यैव कारणत्वावधारणात्

मिति श्वेतं रूपमा पश्यत इति योजना, आपदमीषदर्थकं, 'प्रयोजकेति प्रयोजकतत्तत्पदोच्चारणानन्तरमेवेत्यर्थः, 'प्रयोज्येति प्रयोज्येन स्वस्य तत्तत्पदार्थशाब्दबोधदर्शनादित्यर्थः, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यमिति शेषः, 'अन्वितज्ञानेति तत्तत्पदार्थशाब्दात्मकोपस्थितावित्यर्थः, 'पदस्यैव' तत्तत्पदस्यैव, 'शक्तिः' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकता, 'प्रथमत इति आद्यव्युत्पत्तिसमय इत्यर्थः, 'तस्यैव' पदत्वावच्छिन्नस्यैव, 'कारणत्वावधारणादिति शाब्दबुद्धिसामान्यं प्रति

---

(१) इति चेत्, नेति क० ।

मिति, 'आ' ईषत्, श्वेतं रूपं पश्यत इत्यर्थः, इत्येके । 'आ पश्यत इति व्यवहितोपसर्ग इत्यन्ये । आरूपशब्दोऽस्पष्टार्थक इत्यप्याहुः । तथा हेतुत्वे गौरवमित्याशयेनाह, 'प्रयोजकेति, 'प्रथमत इति । ननूपायस्यान्वयादेः साधारणतया प्रयोजकत्वमात्रमवधारयति, न तु कारणत्वं गृहीतमपि कारणद्वयकल्पनागौरवादग्रे त्याज्यं कार्यान्वितशक्तिवत् । न चैवं पदे शक्तिरपि न स्यात् इति वाच्यं । प्रयोजकत्वगर्भाया एवेश्वरेच्छायाः शक्ति-

पदार्थेषु शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात्, तदाहुः, "प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्य्योपगमादपि। पदानामेव सा

कारणतावच्छेदकत्वावधारणादित्यर्थः। नन्वस्तु पदज्ञानस्य करणत्वं तथापि पदार्थोपस्थितेरपि हेतुत्वं दुर्व्वारमन्वय-व्यतिरेकयोरविशेषादित्यत आह, 'पदार्थेष्विति, 'शक्त्यन्तरकल्पनइति तत्तच्छाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वान्तरकल्पनइत्यर्थः, अन्वय-व्यतिरेकयोर्ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया विशेषणज्ञानादिरूपतया वोपपत्तेरिति भावः। 'प्राथम्यादभिधातृत्वादिति, प्राथम्यमभिधातृत्वे हेतुः, 'अभिधातृत्वं' बोधकत्वं, तथाच प्रथमगृहीतत्वेन पदानां बोधकत्वावश्यकत्वादित्यर्थः, 'तात्पर्य्योपगमादपीति पदविशेष्यकतात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधे विशिष्य हेतुत्वोपगमादपीत्यर्थः, 'पदानामेवेति, 'एवकारात् पदार्थव्यवच्छेदः, 'सा शक्तिः' शाब्दबुद्धिं प्रति विशेषतः शक्तिस्व ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकता। नन्वेवं श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः कथं स्यादित्यत-

---

त्वाभ्युपगमादिति चेत्, न, अनन्यथासिद्धान्वयादेस्तद्ग्राहकत्वं व्यापारेण च नान्यथासिद्धिरित्यादिप्रागुक्ते तात्पर्य्यात्, 'शक्त्यन्तरेति,। ननु कारणता यदि शक्तिः सास्त्येव पदवत्, अतएव विषयाबाधादीश्वरेच्छापि। न चास्मा-च्छब्दादिति शब्दगर्भा सा, तर्हि तत्र बाधो न गौरवं पदार्थान्तरकल्पा तु पदेऽप्यनभ्युपगतेति चेत्, न, तद्विषयतया तदिच्छाया ज्ञानहेतुत्वे गौरवादित्यत्र तात्पर्य्यं। 'अभिधातृत्वादिति भट्टमते, लिङ्गादिपदाभिप्रायेणाभि-

शक्तिर्व्वरमभ्युपगम्यतां" ॥ इति, श्वेतोऽश्वोधावतीति धीश्च लिङ्गजा पदस्य क्लृप्तकारणाभावस्याभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्य्यान्वितशक्तिवादः ।

आह, 'लिङ्गजेति, अनुमानञ्चायं श्वेतोऽश्वो ह्रेषावत्त्वात् । न च ह्रेषाया ज्ञानेऽपि तद्वत्त्वं श्वेतेऽसिद्धमिति वाच्यं । ह्रेषाया आश्रय-शरीराकाङ्क्षायामुपस्थितश्वेत एव मनसा तद्वत्त्वग्रहात् ततोऽयं श्वेतो-ऽश्वो धावति खुरविक्षेपशब्दविशेषवत्त्वात् पक्षधर्म्मतासिद्धिस्तु पूर्व्व-वदिति भावः । इदमुपलक्षणं क्वचिन्मनसापि तादृशधीर्द्रष्टव्या ।

केचित्तु अयं श्वेतो धावदश्वः ह्रेषावत्त्वे सति खुरविक्षेपशब्द-विशेषवत्त्वादित्यनुमानप्रकारमाहुः । तदसत्, तस्य श्वेतोऽश्वो धाव-तीत्याकारविरहादिति समासः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्य्यान्वितशक्तिवादरहस्यं ॥

धायास्तत्र वृत्तेरित्याहुः । 'लिङ्गजेति, अयं श्वेतो धावदश्वः ह्रेषाशब्द-कारित्वे सति क्षुरविक्षेपविशेषकारित्वादिति लिङ्गजेत्यर्थः । इति प्रकाशः ।

अथ जातिशक्तिवादः ।

एवं पदार्थमात्रे शक्तौ[1] पदार्थों निरूप्यते । तत्र प्रा-

(१) कार्य्यान्वितशक्तिवादपर्य्यन्तं मूलं मथुरानाथकृतरहस्याभिधानव्याख्यया सहितं प्रकाशितं । तत्परवर्त्तिनः आख्यातवादपूर्व्ववर्त्तिनश्च मूलभागस्य मथुरानाथकृतरहस्यनामकव्याख्याया दुर्लभत्वेन मथुरानाथोपजीव्यजयदेवमिश्रकृतालोकाख्यव्याख्यासाहित्येन प्रकाशे प्रवृत्तमस्माभिरिति ।

जातिशक्तिवादे 'एवमिति एवम्प्रकारेणेत्यर्थः, 'पदार्थमात्रे शक्तौ' स्वार्थशाब्दबुद्धित्वमात्रस्य पदानां कार्य्यतावच्छेदकत्वसिद्धौ, 'मात्रपदात् कार्य्यत्वान्वितत्वांशपरिग्रहः, 'पदार्थो निरूप्यत इति पदानां स्मारकशक्तिविशेष्यो विचार्य्यत इत्यर्थः, गवादिपदानां गोत्वादिजातावेव शक्तिर्न तु गवादिव्यक्तिषु व्यक्तीनामनन्ततया तत्र शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवात् । न च शक्तेर्गोशाब्दबुद्धौ बोद्धव्येत्यादीच्छारूपतया व्यक्तीनामपि शक्तिसम्बन्धित्वं दुर्व्वारमिति वाच्यं । शक्तेर्गोपदाद्गोत्वप्रकारकबोधो भवत्वित्यादीच्छारूपतया अतिरिक्तपदार्थरूपतया वा तादृशेच्छारूपत्वासिद्धेः । न च गोत्वादेः शक्यत्वे गोत्वत्वादिकं शक्यतावच्छेदकमिति महद्गौरवमिति वाच्यं । गोत्वादौ निरवच्छिन्नशक्त्यभ्युपगमात् शक्तेः किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमे मानाभावात् । किञ्च गोत्वप्रकारकगोशाब्दबुद्धौ गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानकारणत्वमपेक्ष्य लाघवाद्गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुः । न चैवं गोपदं गव्यशक्तमिति ज्ञानेऽपि गोपदाद्गोशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । न्यायनयेऽपि गोपदं गोत्वाशक्तमिति ज्ञाने गोपदाद्गोत्वशाब्दबोधापत्तिरित्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् ।

भाकराः। यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्ति-रुचिता तथाप्यानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां[१] तत्र न शक्ति-

अथ जातिशक्तिवादालोकः।

'आनन्त्येति यदि यत्र शक्तिग्रहस्तत्र शाब्दधीस्तदानन्तासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहाभावात् अगृहीतशक्तिके शाब्दधीर्न स्यात् यद्यन्यत्र शक्ति-

(१) आनन्त्याद्व्यभिचारादिति क०।

न च न्यायनयेऽपि गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानं न गोत्वप्रकारकशाब्दबोधे हेतु-र्मानाभावात् किन्तु पदार्थस्मृतावेव तत्तच्छक्तित्वेनोद्बोधकविधया हेतुरिति न कार्य्य-कारणभावे लाघव-गौरवावतार इति वाच्यं। तथापि पदार्थोप-स्थितेः कार्य्य-कारणभावे लाघव-गौरवसत्त्वात् पदनिष्ठगोत्वविशिष्टवृत्ति-ज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य पदनिष्ठगोत्ववृत्तिज्ञानजन्यगवोप-स्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् स्वरूपतो गोत्वनिष्ठशक्तिज्ञानाद्गोशाब्दबोधव-त्तादृशगोत्वनिष्ठलक्षणाज्ञानादपि गोशाब्दबोधस्येष्टत्वात्। न चैवं गोपदं गोत्ववदित्याकारकं गोत्वं गोपदवदित्याकारकं वा शक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-गोशाब्दबोधे गोत्वप्रकारकगोस्मृतौ वा हेतुरिति फलितं, तथाच क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारकगोशाब्दधीः क्वचिच्च कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र किं नियामकं एवं क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारिका गोस्मृतिः क्वचिच्च कालि-कादिसम्बन्धेनेत्यत्र वा किं नियामकमिति वाच्यं।

एतत्पर्य्यन्तं जातिशक्तिवादस्य रहस्यनामकव्याख्यानमस्माभिर्लब्धमित्ये-तद्विज्ञापनमेवैतत्खण्डितांशसन्निवेशनप्रयोजनमिति।

'आनन्त्येति सर्व्वासामनन्तव्यक्तीनामुपस्थापनमशक्यमिति कस्याश्चिदेव शक्तिग्रहो वाच्यः स च व्यभिचारी व्यक्त्यन्तरस्याप्युपस्थितिदर्शनादित्यर्थः।

ग्रहः, समुच्चयेन शक्यत्वे गां दद्यादित्यादौ सर्व्वोपादानासामर्थ्यं एकस्य शक्यत्वेऽनध्यवसायः। न च गोव्यक्तिमात्रमर्थः, मात्रशब्दस्य सर्व्वार्थत्वे उक्तदोषात्, सामान्यार्थत्वे व्यक्तेरप्रतीतेः, नानार्थत्वे च सर्वासां प्रत्येकं ज्ञातुमशक्यत्वं, शक्तौ शक्ये च गौरवं, अपूर्वगवि व्यवहाराभावश्च। नापि गोत्वेनोपलक्षिता

ग्रहोऽन्यत्र शाब्दज्ञानं तदा शक्तिधीः शाब्दज्ञाने व्यभिचारिणीत्यर्थः, यद्यन्यशक्तिज्ञानादन्यधीस्तदा 'व्यभिचारात्' व्यभिचारप्रसङ्गात्, शक्तिग्रहमात्रं विनापि स्यादित्यपि कश्चित्। 'अनध्यवसायः' का सा व्यक्तिर्या गोपदवाच्या इत्येवं रूपः। 'गोव्यक्तिमात्रं' गोत्वमित्यर्थः, 'नानार्थत्व इति, तत्तद्व्यक्तित्वस्य तदा प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। 'अपूर्व्वगवीति समासान्तविधेरनित्यत्वाद्बोध्यं। नन्वस्त्वेव साक्षा-

---

केचित्तु एकव्यक्तेस्तदन्यसर्व्वव्यक्त्यव्याप्यत्वाद्व्यभिचारात्तद्व्याप्यत्वे चैकाधिकरण्य एव सर्व्वव्यक्तिसम्भवे सर्व्वग्रहसम्भवोऽपीति भावः। आनन्त्यदोषे सत्येव मिलितानां सर्व्वव्यक्तीनां शक्यत्वे दोषान्तरमाह, 'समुच्चयेनेति, अन्यतमव्यक्तिः शक्येति नोक्तदोषद्वयमित्यत आह, 'एकस्येति, इयं व्यक्तिः शक्या अन्या वेत्यनिर्धारणात् गां दद्यादित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, 'अप्रतीतेरिति अप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः, अतएवेति शेषः। अस्मन्न्यायेन व्यक्तिलाभाभ्युपगमे वा मन्मतप्रवेश एवेति भावः। ननु तत्तद्रूपेण सर्व्वा व्यक्तिः शक्या तथाच गोपदं नानार्थं अतएव नानध्यवसाय इत्यत आह, 'नानार्थत्व इति, 'प्रत्येकमिति प्रत्येकरूपेणेत्यर्थः, 'शक्तौ' नानाशक्तौ, 'शक्ये' नानाशक्यतावच्छेदक इत्यर्थः, 'अपूर्व्वगवीति तत्र तेन रूपेण शक्तेरगृहीत-

व्यक्तिः शक्या धेनुपदवदतोन शक्यानन्त्यं, न व्यभिचारः, न सर्वासङ्ग्रहः, न नानार्थत्वं, गोत्वेन तासामैक्यादिति वाच्यं । रूपान्तरेण विज्ञातमन्येन रूपेण हि उपलक्ष्यते यथा काकेन गृहविशेषोगोत्वेन धानकर्म्मव्यक्तिविशेषः स्वतोविलक्षणः, न तु काकाद्याकारेणैव तत्प्रतीतिः । न च व्यक्तीनां जातिं विना रूपान्तरमेकमस्ति ज्ञायते वा, गोपदाद्गौरित्येव प्रतीतेः, गोत्वविशिष्टे च कार्य्यान्वयाद्गोत्वं विशेषणं नोपलक्षणं, तदन्येन कार्य्यान्वये उपलक्षणं, यथायं

वत्त्वादीत्यत आह, 'ज्ञायते वेति, तदेवोपपादयति, 'गोपदादिति ।

त्वाद्व्यवहाराभावप्रसङ्ग इत्यर्थः, एतच्च समासान्तविधिरनित्य इति साधु । 'न व्यभिचार इति, द्वितीयपक्षे दोषायेति शेषः । तन्मतेनाह, 'गोत्वेनेति । ननु तत्रोत्तृणत्वादिकमिवात्रापि सास्नादिमत्त्वादिकमस्तीत्यत आह, 'ज्ञायते वेति । ननु ज्ञायते चेत्यत आह, 'गोपदादिति यदि गोत्वोपलक्षिततत्प्रकारावच्छेदेन शक्तिस्तदा तत्प्रकारिका धीः स्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह, 'गोत्वेति गां पश्येत्यादौ गोत्वविशिष्टे दर्शनाद्यन्वयादित्यर्थः, कार्य्यान्वयिविशेषणं तदन्वय्युपलक्षणमिति लक्षणानुसारेणेदं । उपलक्षणमुदाहरति, 'यथेति वाससि तत्पदवाच्यत्वानन्वये तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः ।

केचित्तु गोत्वं यदि वासोऽवच्छेदके गव्युपलक्षणं तदा देवदत्तपदजन्यज्ञाने वासस्तद्दोषपदजन्यज्ञाने गोत्वमपि न स्फुरेदित्यत्र तात्पर्य्यादित्याहुः ।

वासस्वी देवदत्तशब्दवाच्य इत्यत्र वासः। न च गोत्वैकत्वेन व्यक्तीनामैक्यं क्रियते, अशक्यत्वात्। नापि ज्ञाप्यते, असत्त्वात्। न च तदेकत्वमेव व्यक्तेरेकत्वं, असम्भवात्। नापि व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं कारणत्वे दण्डत्ववत्, एवं हि गोपदात् न गोत्वविशिष्टबुद्धिः स्यात् शक्तिग्रहाहितसंस्कारसचिवाद्गोपदादेव धेनुपदादिव गोत्वविशिष्टज्ञानं तदुद्बोधश्च तद्वदेव, परम्परासम्बन्धादिति चेत्, न, तत्र हि धानकर्म्मव्यक्तिविशेषस्यावश्यशक्यत्वेऽनुगमाय गोत्वमवच्छेदकमात्रं न तु वैपरीत्यं गोत्वस्य वृषभेऽपि सत्त्वात्, इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति जातिविशिष्टैव सा शक्या

गोत्वेन तासामैक्यादिति दूषयति, 'न चेति। 'एवमिति अवच्छेदकत्वेऽपि यथा दण्डत्वे न कारणत्वं तथा गोत्वेऽपि न शक्यत्वमिति तदुपस्थितिर्न स्यादित्यर्थः। अशक्यत्वेऽपि तदुपस्थितिः स्यादित्याह, 'शक्तीति, शक्यवृत्तित्वं परम्परासम्बन्धः। गुरुमतेन दूषयति, 'तत्र हीति। ननु लाघवाद्गोत्वमपि शक्यमस्त्वित्यत आह, 'न त्विति। ननु धानकर्म्मविशेषवदिहापि व्यक्तिविशेषाणां शक्यत्वमस्तु। न चाननुगमः, गोत्वेनैवानुगमात्। न हि धानकर्म्मविशेषेऽप्यन्यदनुगमकं, तथात्वे अनुगमार्थं गोत्वमवच्छेदकमित्यसङ्गतं स्यात्। न च तत्र तत्तद्धानकर्म्मत्वमपि शक्यमित्यनतिप्रसङ्गः इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति वाच्यं। तत्तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्तेः, अन्यथा तत्रापि तत्तद्व्यक्तित्वं शक्यमिति सुवचं स्यादिति चिन्त्यं।

स्यात्। वस्तुतस्तु जातेः शक्योपलक्षणत्वे शक्यव-च्छेदकत्वे वावश्यकत्वात् लाघवाच्च जातिरेव शक्या स्यात् न तु व्यक्तिः, धेनुपदे तु गोत्वं न तथा अति-प्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि जातिविशिष्टं शक्यं स्वव्यवहारेण च स्वहेतुतया जातिविशिष्टज्ञानस्यानुमितत्वादिति चेत्, न, विशेष्यभेदाद्विशिष्टानामनन्तत्वेन व्यक्तिवा-च्यत्वे उक्तदोषग्रासात्। विशेषणस्यैक्येन विशिष्टानामै-क्यस्योपलक्षणपक्षवद्दुष्यत्वात्, तस्माद्व्यक्तेरपदार्थत्वे जातिरेव पदार्थः। वस्तुतस्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका विशेषिका चावश्यं वाच्येति नागृहीतविशेषणान्यायेन सैव वाच्या। अथ जातावपि व्यक्तिरेव विशेषः धर्म्मा-न्तराभावात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादे-रुपाधेरपि व्यक्तिघटितत्वात् नागृहीतविशेषणान्या-योव्यक्तावपीत्युभयमपि वाच्य[illegible]ति, न, जातेः स्वत-

केचित्तु एतदस्वरसादेवाह, 'वस्तुत[illegible]वे। शक्तौ नावश्यकत्वमित्य-रुचेराह, 'लाघवाच्चेति, व्यक्तिधीस्व[illegible]देवेति भावः। 'अतिप्रसङ्गा-दिति, वृषभ इति शेषः। यद्यपि लाघवादित्युक्तं तथापि विशिष्टस्यै-वोपस्थितत्वात् तत्र शक्तिरित्याह, 'अस्त्विति। नन्वेवमवच्छेदकैक्येन ध्यान-कर्म्मविशेषाणामपि नैक्यमिति तव धेनुपदेऽपि तुल्यं दण्डत्वादिविशिष्ट-कारणत्वे का गतिरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, लाघवादिति भावः। 'विशेष इति विशेषिकेत्यर्थः, 'धर्म्मेति विशेषकेत्यर्थः, 'गवेतरेति, गोपद-मुभयत्र साक्षादिमत्परमिति नात्माश्रय इत्याहुः। 'उभयमपीति

एव व्यावृत्तत्वात्। अन्यथा जाति-व्यक्त्योर्व्यावृत्तत्वज्ञानादन्योन्यव्यावृत्तत्वबुद्धावन्योन्याश्रयः। स्वतोव्यावृत्तत्वञ्च न स्वयमेव स्वव्यावर्त्तकत्वं स्वस्मिन् स्वावृत्तेः। नापि व्यावर्त्तकं विनैव व्यावृत्तत्वं, असम्भवात्। किन्तु स्वाश्रयवत्स्वात्मनि व्यावृत्तधीजनकस्वभावत्वं परेषामन्त्यविशेषवत्। व्यावर्त्तकधर्मेऽपि धर्म्मान्तरादेव व्यावृत्तबुद्धावनवस्था स्यादतएव किञ्चिद्धि वस्तु स्वत एव विलक्षणमित्याहुः।

अस्तु वा व्यक्त्या व्यावृत्ततया बोधिता जातिरेव पदार्थोलाघवात् न तु वैपरीत्यमुभयं वा गौरवात्, कुतस्तर्हि व्यक्तिधीः, जातिशक्तादेव कथमन्यशक्तादन्यधीः, स्वभावात्, तत्स्वभावत्वमेव व्यक्तिशक्तिं विना

प्रवे.

ननु स्वतो व्यावृत्तायाः जातौ विशेषणं व्यक्तिरवश्यं वाच्या व्यक्तिविशिष्टज्ञानाभावे निर्विकल्पकविषयीभूतायां जातौ प्रत्ययप्रदार्न्निविकल्पकस्य व्यवहारालभ्यत्वात् तथाच नागृहीतविशेषणान्यायस्तुल्य-इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'व्यावृत्ततया' विशेष्यतया, यद्वा स्वतएव

विनिगमकाभावादिति भावः। 'स्वस्मिन्निति, व्यावृत्तिसमानाधिकरणस्यैव व्यावर्त्तकत्वादिति भावः। 'नापीति, व्यावर्त्तकत्वञ्चात्र व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वं न तु व्यावृत्तिधीजनकत्वमतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः। 'गौरवा-

न निर्वहतीति चेत्, न, गोपदं हि नियमतोजाति-व्यक्ती बोधयति तत्रास्य जातिशक्तिधीरेव सहकारिणी कल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु व्यक्ति-शक्तिधीरपि गौरवात् । जातिशक्तिज्ञाने सति तां विना व्यक्तिबोधे विलम्बाभावात् यथा तव पदार्थ-शक्तादेवान्वयधीः । यद्वा जातिशक्तमेव पदं व्यक्तिं बोधयति अशक्यत्वेऽपि जात्याश्रयत्वमेव नियामकं यथा अशक्यमपि स्वार्थान्वयं बोधयति । तत्र प्रयोजकत्वेन क्लृप्ता शक्तिरेवास्तु जात्याश्रयत्वस्य तथात्वकल्पने गौरवादिति चेत्, न, अन्यलभ्यस्यापदार्थत्वादन्यथा अन्वयोऽपि शक्यः स्यात् लक्षणाद्युच्छेदश्च । अथ वा

व्यावृत्ततया व्यक्तिविशेषणतयाप्युपस्थितेरित्यर्थः, 'लाघवादिति तथाच न्यायसाम्येऽपीदमेव विनिगमकमिति भावः । 'नियमत इति, जातिशक्तिज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं जा[illegible]विशिष्टज्ञानत्वं कार्य्यतावच्छेदकं इत्याद्यः कल्पः, 'यद्वेतिद्वितीय[illegible]ल्पे जातिशक्तं पदं जातिं व्यक्तिञ्च बोधयति तत्र जातिबोधे जातिशक्तिधीः व्यक्तिबोधे

दिति व्यक्तेर्नानार्थत्वादित्यर्थः । 'अस्येति पदस्येत्यर्थः, यथा पदार्थशक्तादन्वयबोधे आकाङ्क्षादिधीः सहकारिणी तथा अशक्यत्वाविशेषेऽप्यन्वयबोधे न सा सहकारिणीत्यत्र स्वभाव एव नियामक इति भावः । नियामकान्तरमाह, 'यद्वेति, 'अन्येति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भावः । एकवित्तिवेद्यत्वमेव वा नियामकमित्याह, 'अथवेति, 'तद्विषयमिति, यद्यपि

जातिशक्तिज्ञानाज्जातिधीर्भवन्ती व्यक्तिमपि गोचरयति। व्यक्तिं विना जातेरभावात्, यो येन विना न भासते तद्धीहेतुस्तमवबोधयति, यथा ज्ञानधीहेतुस्तद्विषयं, यथा वा तवाधिकरणसिद्धान्तो ज्ञानादिनित्यत्वं, अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्रतीतेः, तथाच जातिशक्तिकल्पनावैयर्थ्यं तस्मात् जातिज्ञानार्थं क्लृप्ता शक्तिर्व्यक्तिमपि बोधयति एकवित्तिवेद्यत्वनियमात्। एतेनैकवित्तिवेद्यतैव व्यक्तिशक्तिं विना न स्यात् ज्ञापकाभावात्। न हि व्यक्तिज्ञानमहेतुकं जातिहेतुकं वा, सदातनत्वप्रसङ्गात्। नापि जातिधीहेतुकं, संविद्भेदापत्तेरिति निरस्तं। जाति-

---

स्वरूपसच्चैक्यजात्याश्रयत्वं सहकारीति, 'अथ वेतितृतीयकल्पे जातिशक्तिज्ञानत्वं जातिबोधे प्रकारतावच्छेदकं व्यक्तिबोधस्तु सामग्रीमहिम्ना जातिबोधकस्य व्यक्तिबोधकत्वनियमादिति। 'अधिकर-

---

ज्ञानमस्तीत्यादौ व्यभिचारस्तथापि सविषयकमेव ज्ञानं तत्रापि भासत इति मतेनेदमित्येके। केचित्तु प्रत्यक्षाभिप्रायेणेदमित्याहुः। 'यथा वेति, 'अधिकरणसिद्धान्तः' पक्षधर्मताबललभ्योऽर्थः यथा ज्ञानादिनित्यत्वमादाय सिध्यतीत्यर्थः। स्वमतोपष्टम्भेनाह, 'अन्यथेति, 'सदातनत्वेति, 'अहेतुकमित्यत्र तन्मते प्रागभावाभावान्न व्यभिचारः, भावत्वेन विशेषणादित्यन्ये। अनादि स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यपरे। 'जातिहेतुकमित्यत्र यद्यपि जातिसाक्षात्कारे

शक्तेरेव व्यक्तिज्ञापकत्वात् । ननु जातिं विना प्रत्यक्षा-दिना व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिधीसामग्री जातिविशि-ष्टज्ञानञ्चोभयज्ञापकसामग्रीद्वयसमाजादार्थं । अतएव व्यक्तिं विना जातेरस्मरणेन जातिस्मरणस्य व्यक्तिवि-षयत्वनियमात् जातिज्ञापकमात्रमेव व्यक्तिज्ञापकं कल्प्यते सामान्यकल्पनायां बाधकाभावादिति परास्तं। जातिं विनापि व्यक्तिस्मरणात्तत्रान्यैव सामग्री जा-तिविशिष्टस्मरणञ्चोभयांशस्मारकसमाजादिति। अत्र ब्रूमः । जाति-व्यक्तिप्रत्यक्षादिबोधे तथैव सामग्रीद्वयस्य पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहाच्छाब्दे तु व्यक्तिबोधे जाति-

---

णेति पक्षधर्म्मताबललभ्योविशेष इत्यर्थः, 'जातिं विनेति जाति-ज्ञापकसत्त्वे जातिज्ञानापत्तेः तत्र जातिज्ञापकं विनैव व्यक्तिज्ञान-मित्यर्थः । 'पृथगिति संयोगादेर्व्यक्तिग्राहकस्य संयुक्तसमवायादेर्जाति-ग्राहकस्य प्रत्येकं पृथगन्वय-व्यतिरेकग्र[illegible]र्थः, न तु जाति-व्यक्तिग्रहे पृथग्जातिग्रहस्य व्यक्तिव्यभिचाराभावादिति। 'शाब्दे त्विति, नन्वेवं पूर्व्वकल्पनादविशेषः शाब्दव्यक्तिज्ञाने जातिशक्तिज्ञानहेतुत्वे पर्य्यवसा-

---

व्यभिचारः जातिमात्रहेतुत्वमप्रसिद्धं, तथापि यदि व्यक्तिज्ञानं जातीतरान-पेक्षं स्यादित्यत्र तात्पर्य्यं । न च जातीतरेति व्यर्थं, अखण्डाभावे तात्पर्य्यात् । 'अन्यैवेति, अन्यथेदं रजतमिति भ्रमस्थले व्यक्तिधीर्न स्यात् जातिधीसाम-ग्र्यभावादिति भावः। 'सामग्रीद्वयस्येति, संयोगो व्यक्तेः, संयुक्तसमवायो-

शक्तिज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् न सामग्र्यन्तरं, तत्सत्त्वे तेन विना विलम्बाभावात्। एवञ्च जातिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं जातिविशिष्टस्य स्मारकमनुभावकञ्च। ननु ज्ञाने शक्तिः शक्यत्वात् तथाच यस्य ज्ञाने शक्तिस्तच्छक्यं जाति-व्यक्तिज्ञाने च शक्तिरिति जातिवद्व्यक्तिरपि शक्येति चेत्, न, यद्विषयतया हि ज्ञाता ज्ञाने शक्तिरुपयुज्यते तत् शक्तिज्ञाने विषयतया शक्यतावच्छेदकं शक्यं जातिज्ञानञ्च तथेति जातिरेव शक्या न तु व्यक्तिज्ञानत्वमप्यवच्छेदकं गौरवात्। न च शक्यज्ञाने नियतविषयत्वमेव शक्यत्वं व्यवहारानुमित-

---

नादिति, मैवं, स्मरणहेतुसंस्कारवज्जातिज्ञापकसामग्र्या व्यक्तिज्ञापकत्वकल्पनादिति सामान्य-विशेषभेदेन कल्पभेदोपपत्तेरिति। 'जातिज्ञानं' जातिज्ञानत्वं, 'तथा' अवच्छेदकं, 'ज्ञातशक्तीति स्वविषयज्ञातशक्तीत्यर्थः, ... व्यभिचारवारणाय 'योग्यतादीति,

---

जातेरिति सामग्रीभेदस्य तत्र प्रमाणासिद्धत्वादित्यर्थः, 'न सामग्र्यन्तरमिति, यद्यपि जाति-व्यक्त्योरुपस्थित्यनन्तरमन्यतरत्र बाधावतारादन्यतरमात्रान्वयबोधसम्भवादत्रापि सामग्रीभेदसम्भवस्तथापि यत्रोभयत्र न सा बाधप्रतीतिस्तदभिप्रायेणेदमित्याहुः। एतन्मते चाकृतिभानं नेत्येके। व्यक्तिवदेव तद्भानमित्यन्ये। 'जातिज्ञानञ्चेति, जातिश्च तथेत्यत्र तात्पर्यं। 'तत्सम्बन्धीति अन्वयसम्बन्धीत्यर्थः।

शक्यानुभवविषयाणामन्वये तत्सम्बन्धिमिति-मातॄणामपि शक्यतापत्तेः, एवञ्च जाति-व्यक्तिज्ञानजनकत्वादुभयत्रापि शब्दशक्तिः। जात्यंशे सा ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती हेतुर्लाघवादिति कुब्जशक्तिवादः। एवञ्च सैव तदैव तेनैव ज्ञाता अज्ञाता च वाचिका अवाचिकावेत्यत्र जातिव्यक्त्यवच्छेदकभेदेनाविरोधः, त्वयाप्यन्वये कुब्जशक्तिस्वीकारात्। व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि(१) ज्ञातशक्तिशब्दजनितज्ञानविषयत्वलक्षणं वाच्यत्वं नास्ति। न चैवं परिभाषा, शब्दजन्यज्ञानविषयत्वेन वाच्यत्वे लाक्षणिकादेरपि वाच्यत्वापत्तेः, व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि व्यक्तिशक्तिज्ञानं न कारणं व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वं नावच्छेदकमिति लाघवं।

यत्तु तच्छक्तत्वेन ज्ञातादेव तदर्थबोधः शक्तिभ्रमादपि धीदर्शनात्। तथा योग्यता॰न्वयानुपपत्ती विना

(१) वाच्यत्वेऽपीति क०।

यद्यपि अत्रेष्टापत्तिः, तथापि मिलितानां शक्यत्वापादने तदभाव इति भावः। 'मिति-मातॄणामिति स्वमतावष्टम्भेन। 'अन्वयेति, न्यायमते परमनिष्ठापादनं बोध्यं, 'ज्ञातशक्तीति, तद्विषयत्वेनेति शेषः। अधिकोपपत्तिवचनाय पूर्वोक्तमेव विवृतमिति न पौनरुक्त्यं दोषः। 'नावच्छेदकमिति न कारणतावच्छेदकमित्यर्थः।

'ज्ञातादेवेति लक्षणादिकं विनेति शेषः। पक्षान्तरमाह, 'तथेति,

पदादुपस्थितिः शक्तिसाध्येति व्यक्तिरपि शक्येति। तन्न। अन्यलभ्ये शक्तेरकल्पनात्, अन्यथा तवान्वयेऽपि शक्तिर्लक्षणाद्युच्छेदश्च। ननु न जातिरर्थः व्यवहाराभावेन व्युत्पत्तेरसिद्धेः, कारकोपरक्तक्रिया हि व्यवहारगोचरः, जातिश्च न क्रिया नित्यत्वात्, कारकं न कर्त्रादि क्रियायास्तत्रासमवायात् परसमवेतक्रियाफलभागित्वाभावात् कर्तृव्यापारानाश्रयत्वात् अचेतनत्वात् तया सह विभागाभावात् क्रियानाधारत्वाच्चेति चेत्, न, व्यक्तिव्यवहारादेव उक्तन्यायेन जातौ

लभ्ये व्यभिचारवारणाया 'अन्वयानुपपत्ति इति, 'अन्यथेति अन्यलभ्येऽपि शक्तौ विशेषणद्वयं त्यक्त्वा पदादुपस्थितिरित्येवास्त्वित्यर्थः, 'न कर्त्रादीत्यत्र प्रत्येकं हेतुमाह, 'क्रियाया इति, एतच्च वैयाकरणमतेन अन्यथा कृतेरिति ध्येयं।

अन्वयलाक्षणिकार्थमादाय व्यभिचार इति विनान्तं। 'शक्तिसाध्येति तद्विषयतया ज्ञातशक्तिसाध्येत्यर्थः, 'अन्यथेति, तथाचोक्तनियमेनान्यलभ्यत्वस्यैवोपाधित्वादप्रयोजकत्वमिति भावः। 'न क्रियेति, अनित्यैव क्रियेत्यभिप्रायेणेदमित्येके। आनयनादिक्रियेत्यर्थ इत्यन्ये। प्रत्येकभेदे साध्ये क्रमेण हेतूनाह, 'क्रियाया इत्यादि कृतेरित्यर्थः, तेन पचतीत्यादौ पाकादेः कर्त्तुर्यत्नसमवायान्न व्यभिचारः। न चैवं साध्याविशिष्ट्यं, कर्तृपदवाच्यभेदस्य साध्यत्वेनोपाधिभेदात्, अन्योन्यात्यन्ताभावभेदाद्भेद इत्यप्याहुः। 'क्रियाफलेति जातेरन्यधर्म्मानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'तयेति जात्येत्यर्थः, 'व्यक्तीति, जाति-

शक्तिग्रहात्, जातिसविकल्पकाद्यव्यावृत्ततया ज्ञातायां व्यक्तौ क्रियान्वयः, सविकल्पकञ्चालोचनद्वारा[१] जातिजन्यमिति परम्परया जातेरपि कारकत्वेनान्वयः। यद्वा न केवलव्यक्तेः कारकत्वं, न हि गौर्गच्छतीत्यत्र व्यक्तिमात्रं यातीति कस्यचित्प्रतीतिः, किन्तु जातिविशिष्टायाः, तथाचोभयमपि कारकं।

श्रीकरस्तु केवलजाति-व्यक्त्योरकारकत्वात् क्रियान्वयोव्यक्तेराश्रयतया जातेरवच्छेदकतया आरुण्यादिवत्, एवञ्च जातिशक्तपदात् जातेरनुभवः शाब्दोव्यक्तेरौपादानिकः अशक्यत्वादिति।

'श्रीकरस्त्विति, 'औपादनिक इत्येतावतैव पूर्व्वकल्पतोऽस्य भेदोऽवच्छेदकतायाः पूर्व्वकल्पेऽपि सत्त्वादिति।

---

(१) निर्व्विकल्पकद्वारेत्यर्थः।

व्यक्तिभावस्यैव नियामकत्वादिति भावः। 'आलोचनेति, यद्यपि तन्मते न निर्व्विकल्पकजन्यत्वं तथापि परमतेनेदं। अनुगतत्वबुद्धौ तद्धेतुरिति कृत्वा तथोक्तमित्यन्ये। ननु तथापि प्रकृतं शाब्दज्ञानं नालोचनजन्यं, किञ्चैवमपि जातेः सविकल्पके परम्परया कारकत्वेऽपि प्रकृतक्रियान्वये कारकत्वं नोपपादितमित्यरुचेराह, 'यद्वेति, 'किन्त्विति विशेषणे गोत्वेऽपि गमनक्रियान्वयावगमात् तदपि कारकमित्यर्थः। ननु बाधात् तत्र न तदन्वय इत्यरुचेराह, 'श्रीकरस्त्विति, 'आरुण्येति "अरुणयैकहायन्येत्यत्र गोः करणत्वेनारुण्यस्य चावच्छेदकत्वेन क्रियान्वयवदित्यर्थः। नन्वेवं गोत्वप्रकारकशाब्द-

72

अन्ये तु जातिशक्तमेव पदं जाति-व्यक्त्योः स्मारकमनुभावकञ्चेति व्यक्तेरपि शाब्दत्वं। न च वृत्तिं विनाऽन्वयानुभवेऽप्रवेशान्न व्यक्तेः शाब्दत्वं, वृत्तिं विनापि एकवित्तिवेद्यत्वनियमेन जातिशक्तादेव व्यक्तेरनुभवात्, अन्यथा जात्यन्वयोऽपि न स्यात् व्यक्तिं विना जातेरननुभवात्। अतएव जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयतीति गुरवः। किञ्च शक्त्योपस्थापितस्यान्वयानुभवं प्रति पदानां कारणत्वं अतो जातिवदुपस्थापिताया व्यक्तेरनुभवः पदात्, न तु तत्तच्छक्त्योपस्थापितस्य गौरवात्। न चैवमशक्यपरत्वे लक्षणा, यथा ह्यन्यत एव

'अन्ये त्वित्यनेन श्रीकरकल्पाञ्छेदयितुं पूर्व्वोक्तं एवानूदितो-

---

ज्ञानानुपपत्तिरित्यरुचेराह, 'अन्ये त्विति, यद्यपि प्रागेतदुक्तं तथापि श्रीकरमतेनात्यन्ततो दोषदर्शनाय पुनरभिधानमिति मन्तव्यं, अत्र मते व्यक्त्यंशे स्वरूपसत्यपि न शक्तिरिति वा मतान्तरत्वाभिधानं। 'शाब्दत्वमिति शाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः। 'वृत्तिं विनेति स्ववृत्तिं विनेत्यर्थः, प्रत्युत स्वांशप्रवेशे गौरवमित्याह, 'किञ्चेति, 'अन्यत इति तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादित्यर्थः। ननु जातिशक्तमिति ज्ञाने जातिविशेष्यकस्मरणात् कथं व्यक्तिविशेष्यकशाब्दधीरिति चेत्, न, शब्दशक्तिवैचित्र्यात् तदुपपत्तिरित्येके। गोपदेन गोत्वस्य विशेषणतयैवोपनयात् तद्विशेष्यकस्मरणासिद्धिरित्यन्ये। 'वस्तुतस्त्विति, नन्वत्र पौनरुक्त्यं कुत्र वा पूर्व्वपक्षे एतदुत्थानमिति चेत्, न, 'न चेत्यादिपूर्व्वपक्षे तृतीयसमाधिपरत्वात्। न च तत्रापि प्रथमसमाधिना

ज्ञानान्न शक्तिस्तथा लक्षणापि न तत् किमशक्येऽपि मुख्यः प्रयोगः, सत्यं, शक्त्या साक्षादुपस्थित एव तस्य मुख्यत्वात्त्वशक्त्येति त्वधिकं। वस्तुतस्तु जातिशक्तादेव व्यक्तिधीसम्भवान्न व्यक्तौ शक्तिः। यदि च ततो न तद्धीस्तदा तत्र शक्तिरेव स्यात्, अन्यथा तद्धीर्न स्यादेव। ननु पद-जातिभ्यामप्येकोजाति-व्यक्त्यनुभवः क्रियते, तत्र जात्यंशे पदस्य व्यक्त्यंशे जातेरनुभाव-कत्वमयमेव उपादानार्थ इति चेत्, तर्हि जातेः कारणत्वापेक्षया शक्तिज्ञाने उपस्थितव्यक्तेरवच्छेदकत्व-मात्रकल्पनैव लघीयसी जातेः प्रमाणान्तरत्वापातश्च। अतएव व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्यक्तौ न लक्षणा तत्साध्यो-

---

पौनरुक्त्यं, एकवित्तिवेद्यत्वेन व्यक्तिलाभाभिप्रायेण तस्योक्तत्वादस्य चान्यथा तल्लाभाभिप्रायकत्वादित्याहुः। केचित्तु 'तत्किमशक्येऽपीति शक्तिसाधक-पूर्वपक्षे समाध्यन्तरमिदमित्याहुः। 'अन्यथेति' शक्त्यकल्पन इत्यर्थः, तथाच तत एव तद्धीरिति भावः। श्रीकरमतान्तरं शङ्कते, 'नन्विति, 'जातेरिति। ननु प्रमाणसहकारितया अस्याजनकत्वे कथं प्रमाणान्तरत्वं अन्यथा यो-ग्यताज्ञानादेरपि तथात्वापत्तेः, यदि च निर्व्यापारतया तस्य न तथात्वं तदात्रापि तुल्यमिति चेत्, न, तदंशे स्वातन्त्र्येणैव तद्धेतुत्वं निर्व्यापारस्य करणत्वमित्यभ्युपगन्तारं प्रति तदापादनात्। वस्तुतो जातिशक्त्यैव तथा धीसम्भवे जातेः करणत्वकल्पने गौरवादित्यत्र तात्पर्यं। 'अतएवेति यत-एव जातिशक्तादेव व्यक्त्यन्वयबोध इत्यर्थः, श्रीकरमते तु व्रीहित्वाश्रययावद्-घातस्य शब्दात् प्रतीतेर्लक्षणा स्यादिति भावः। ननु तथापि व्यक्तिमात्रा-

पस्थितेर्जातिशक्तित एव सिद्धेः। अस्तु वा गवा-
वच्छेदकत्वेनारुण्यादिवद्व्रीहित्वेऽप्यवघातान्वय इति।
अत्रोच्यते। गोत्वज्ञाने गोज्ञाने वा शक्तं पदमित्या-
कारः शक्तिग्रहः तथाच शक्यज्ञाने विषयतया जाते-
रवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव प्रतीयते न केवलायाः
व्यक्तिं विना जातेरप्रतीतेः, तथाच जातेरवच्छेदकत्वे-
नागृहीतविशेषणान्यायेन व्यक्तेरवच्छेदकत्वं वज्रले-
पायितमिति शक्तिज्ञाने विषयतया अवच्छेदकत्वात्
जातिवत्सापि शक्या तस्मात् परिहरैकवित्तिवेद्यत्वनि-

ऽन्यथा पूर्व्वनिर्व्विशेषत्वे पौनरुक्त्यापत्तेरिति ध्येयं। 'गोत्वेति गोत्व-
ज्ञानत्वमवच्छेदकं न तु विशिष्टविषयत्वं अतः स्वविषयज्ञातशक्ति-
शब्दजन्यज्ञानविषयत्वं शक्यत्वं न व्यक्तावित्युक्तं, तत्रेदमुच्यते गोत्व-
ज्ञानत्वेऽवच्छेदके विशिष्टविषयत्वमेवावच्छेदकं निर्व्विशेषणस्य तस्या-
नुपस्थितेरुपस्थितौ वा न समानवित्तिवेद्यत्वं तथाच व्यक्तिभानार्थ-
मेव शक्तिरित्युभयथापि व्यक्तावुक्तरूपं शक्यत्वमित्यर्थः। ननु विशि-
ष्टमेव गोत्वं ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितं तत्रावच्छेदकत्वं विशेषणीभूता-

---

न्वये तन्मात्रोपस्थित्यर्थं लक्षणैव स्यादत आह, 'अस्तु वेति, ज्ञानशक्तिपक्ष-
मास्रित्याह, 'गोत्वज्ञान इति, मतभेदेनोभयोपन्यासः, उभयमते व्यक्तेरव-
च्छेदकत्वमित्याह, 'तथाचेति, 'नागृहीतेति। ननु यत्र प्रथमोपस्थितत्वं
तत्र तन्न्यायावतारो न चात्र तथेति चेत्, न, तद्ग्रहं विना यत्र विशे-
ष्यस्य ग्रहो न सम्भवति तत्रैव तन्न्यायप्रवृत्तेः, यत्र व्यक्त्या व्यावृत्ता जातिस्त-

यमं स्वीकुरु वा व्यक्तेर्वाच्यत्वं। अपि च यद्धर्म्मवत्तया ज्ञात एव यच्च यस्य ज्ञानं स तत्रावच्छेदकः व्यक्तिज्ञानत्वेन ज्ञात एव तत्र ज्ञाने शक्तिधीरिति व्यक्तिरपि शक्या। नन्वाद्यवुत्पत्तौ मिति-मातृविषयत्वेन ज्ञात एव ज्ञाने प्रवर्त्तकत्वं ज्ञातं न च तयोर्ज्ञानं प्रवर्त्तकमतो व्यभिचारः, अन्यथा प्रवर्त्तकत्वेन मिति-मातृज्ञानमपि प्रयोज्यस्यानुमाय बालस्तत्रापि शक्तिं गृह्णीयात्, एवं तवापि कार्य्यान्वितज्ञान एव शक्तिः स्यात् तत्त्वेन ज्ञात एव ज्ञाने शक्तिग्रहादिति चेत्, मिति-मातृज्ञानत्वं कार्य्यान्वितज्ञानत्वञ्च विनापि प्रवर्त्तकज्ञाने घटज्ञानत्वादिकं ज्ञातुं शक्यमिति तयोर्नावच्छेदकत्वं किन्तु घटज्ञानत्वादिकमेव लाघवात् तयोरपि तत-

---

व्यक्तिमपहाय विशेष्यीभूतजातेरेव लाघवादित्यखरसादाह, 'अपि चेति। ननु स्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वग्रहे मिति-मातृविष-

---

यत्वेन ग्राह्या तत्र प्रथमं व्यक्तिज्ञानमावश्यकमित्यप्याहुः। ननु जातिव्यक्त्योरवच्छेदकत्वप्रतीतावपि व्यक्त्यंशे तज्ज्ञानं भ्रमः लाघवेन जातेरेवावच्छेदकत्वादित्यत आह, 'अपि चेति, तथाच विषयाबाधात् तत्प्रमैवेति भावः। 'मिति-मातृज्ञानत्वमिति, तथाच नियतोपस्थित्यभावादेव कारणघटितोक्तदोषाभावात् न व्यभिचार इति भावः। 'तयोरपीति, मिति-मातृज्ञानत्वम-इति तु पररीत्योक्तं। ननु 'यद्धर्म्मवत्तयेत्यत्र लघुत्वं धर्म्मविशेषणमतो न व्यक्तेरवच्छेदकत्वं तस्या नानात्वेन गुरुत्वात्। न च तत्प्रवेशे गौरवं, एवं हि

एव प्राप्तेश्च। किञ्च पदं व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने विषयतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति लाघवात् जातिविषयत्ववद्व्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेनावश्यं शीघ्रोपस्थितत्वात्, न तु जातिशक्तिस्तद्बोधे कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं गौरवाच्छक्तिग्रहकाले कल्पनीयोपस्थितिकत्वाच्च।

यतया ज्ञात एव जाने प्रवृत्तिहेतुताग्रहः स्वज्ञानग्रहस्य च तद्वि-

---

एवकारस्याप्यप्रवेशे मिति-मात्रज्ञानत्वादावतिप्रसङ्गात्। किञ्चैवं धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् इदन्त्वादिनोपस्थिते व्याप्तिग्रहसम्भवात्। यदि वा नियतोपस्थितत्वेऽप्यनुगतत्वात् लघुत्वाच्च तस्यैवावच्छेदकत्वं तदा नियतोपस्थितिकत्वेऽपि तत एव जातिरेव तथा, अपि च शक्तिग्रहविषयीभूते शाब्दज्ञाने उभयविषयत्वनियमेऽपि व्यक्तिज्ञानत्वं विनापि जातिज्ञानत्वं अनुमानेन शक्यग्रहमिति कार्य्यत्वादिवत् न व्यक्तिः शक्या। न च व्यवहारानुमिते तदज्ञाने शक्तिग्रहव्यवहारस्य व्यक्तिविषय इति तद्विषयत्वेनावश्यं तदुपस्थितिरिति वाच्यं। लिङ्गाभासादिना जातिविषयत्वमात्रेणानुमिते तत्र शक्तिग्रहे बाधकाभावात् मानान्तरेणापि तत्सम्भवाच्च उत्सर्गतोभानं कार्य्यत्वविषयत्वेनापीत्यरुचेराह, 'किञ्चेति, तथाचोभयविषयशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने पदस्य करणतया तदवच्छेदकत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः। न चान्वयविषयताया नियमेऽपि तद्विषयत्वं यथा नावच्छेतकं तथा व्यक्तिविषयत्वमपीति वाच्यं। तस्यावश्यकाकाङ्क्षादिलभ्यत्वात् व्यक्तेस्त्वानन्यलभ्यत्वात् तल्लाभार्थमनावश्यककारणान्तरकल्पने गौरवमित्यनुपदमेव स्फुटं। 'ज्ञानवित्तीति, यद्यपि प्रत्यक्षे तथात्वेऽपि अनुमाने तथात्वानियमः तथाप्युत्सर्गतस्तथात्वं बोध्यं। 'कारणान्तरं' जात्याश्रयत्वादि, 'शक्तिग्रहेति, यद्यप्युत्तरकालं तद-

अन्ये तु प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने शब्दानुविधानात् पदं शक्तमित्यवधारयति न तु जातिज्ञाने,

---

षयतानियतत्वादित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु व्यक्तिज्ञाने कारणत्वग्रह उपजीव्यो न तु व्यक्तिज्ञानत्वेन,

---

ग्रहे न दोषः तथापि गौरवमेव मूलं। नन्वव्युत्पन्नस्य शाब्दानुभवाभावाच्छक्तिबोधोऽवश्यं हेतुः। न च पदार्थस्मरण एव तदुपक्षयः, तथापि प्रयोजकत्वसम्भवात् एवञ्च जातिशक्तिधीरवश्यं प्रयोजिकेति तत एव व्यक्तिधीः। किञ्च जातिरिव व्यक्तिरपि शक्यज्ञानमवच्छिनत्तु तथापि न व्यक्तिर्वाच्या शक्तिज्ञानं यद्विषयत्वेनाङ्गं तदेव शक्यं जातिश्च तथेति लाघवात् सैव शक्या। अतएवान्वयो न शक्यः व्यक्तिविषयत्वेन च तस्य ज्ञानं सामग्रीबलात् सम्पातायातं न तु तथात्वेन तदङ्गं गौरवात् व्यक्तिधीश्च तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति चेत्, न, शक्तिबोधस्य प्रयोजकत्वेऽपि व्यक्तिशाब्दबोधहेतुत्वकल्पनायां गौरवतादवस्थ्यात् जातिशाब्दानुभवे पदं व्यक्तिशाब्दानुभवे च जातिशक्तिबोधो हेतुरिति सामग्रीद्वयकल्पने गौरवाच्च, तथाचानन्यलभ्यत्वाद्व्यक्तिरपि शक्या, एवञ्च लाघवाद्व्यक्तेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं गौरवञ्च प्रामाणिकं। न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्व्यक्तिरपि शक्या, एवञ्च लाघवाद्व्यक्तेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं गौरवञ्च प्रामाणिकं। न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्व्यक्तिलाभः, शक्तिं विना ज्ञापकत्वाभावे तथात्वासिद्धेः जातिशक्तिग्रहे तथात्वस्यापास्तत्वात्। किञ्चैवं वैशिष्ट्यलाभो न स्यात्, न हि तदपि तुल्यवित्तिवेद्यं, आलोचने तदभानेऽपि तद्भानात् शाब्दे तथात्वस्य निर्बीजत्वात्। न च गोपदं स्वभावादेव गोत्वविशिष्टज्ञापकं तत्र च जातिशक्ततया ज्ञातत्वमेव प्रयोजकं लाघवादिति वाच्यं। वैशिष्ट्यशक्ततया ज्ञातत्वस्यैव तथात्वापत्तेः तस्यापि समवायरूपस्यैकत्वप्रसाधनाद्विशिष्टलाभः एवं सति तस्मादिति तुल्यं स्वभावाद्विशिष्टबोधकत्वमित्यपि तुल्यमिति दिक्।

व्यवहाराजनकत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः, पश्चाद्व्यक्ते-र्व्यावृत्त्यर्थं अनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणतां प्रत्येति, तथाच व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणं न तु जा-तिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः व्यक्तिज्ञानकारणतां उप-जीव्य जातिज्ञाने कारणताग्रह इत्युपजीव्यविरोधात् । एतेन जातिरेव शक्या लाघवात् शक्तिग्रहजन्यसंस्का-रस्य व्यक्तिविषयत्वनियमेन पदात् जातिस्मरणमुत्पा-द्यमानमवश्यं व्यक्तिविषयं, संस्कारस्यानियतोद्बोधक-त्वेऽपि जात्यंशोद्बोधकादेव व्यक्त्यंशोद्बोधनियमकल्प-ना, यथा पदेनोद्बुद्धसंस्कारादेव नियता शक्तिस्मृतिः

तथाच जातिज्ञानस्य कारणत्वग्रहेऽपि नोपजीव्यविरोधः तेन रूपेणापि व्यक्तिधीहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति। वयन्तु न जातिरेव पदार्थः जातिविशिष्टव्यक्त्यनुभवानुपपत्तेः(१) । न च समानवित्तिवेद्यतया व्यक्तिलाभः, वैशिष्ट्येन सह तथालाभावात् अन्यथा निर्विकल्पको-

---

(१) जातिविशिष्टव्यक्तिलाभानुपपत्तेरिति ख० ।

'अन्ये त्विति, 'उपजीव्यविरोधादित्यन्तमेतन्मतं । अत्रायमस्वरसः, न ह्यनेनैव न्यायेन जतिशक्तिकल्पना येनोपजीव्यतानियमः, किन्तु लाघवा-दिना प्रकारान्तरेणापि, तथाचान्यलभ्यत्वे प्रथमक्लृप्ता व्यक्तिशक्तिधीस्त्याज्या अनन्यलभ्यत्वे किमनया कुदृष्ट्येतीति प्रकाशः ।

पदं विनापि च सर्व्वा जातिस्मृतिर्व्यक्तिविषया, अन्यथा केवलजातिमात्रस्मरणापत्तेः। संस्कारसहितात् पदादेव जातिविशिष्टानुभवोऽपीन्द्रियादिव प्रत्यभिज्ञा। अतएव भाष्यं, "संस्कार-शब्दशक्तिभ्यां विशिष्टानुभव-इत्युन्नीतमतमपास्तं", उक्तन्यायैर्जातिवद्व्यक्तेरपि शक्यत्वात् विशिष्टानामानन्त्येऽपि एकत्र विशिष्टे तत्त्वं विहाय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं शक्यमिति शक्तिग्रहः, यथा च क्वचिदेव धूमे धूमो वह्निव्याप्य इति बुद्धिः, यथा वा तत्रैव कार्य्याणामानन्त्येऽपि क्वचित् कार्य्ये तत्त्वं तटस्थीकृत्य कृतिमादाय धर्म्मिणि कार्य्यं शक्यमिति लिङादेरपूर्व्वे शक्तिग्रहः, अवच्छेदकैक्या-च्छक्तेरेकत्वं तद्वदेव, यथा वा व्यक्तिवाचकपश्वादि-

---

च्छेदापत्तेः। तथाच नियमतोजातिविशिष्टव्यक्तिलाभाद्विशिष्टे शक्तिः

'तत्त्वमिति तद्व्यक्तित्वादिकमित्यर्थः, तथाचैकव्यक्तावेव शक्तिग्रहः समानप्रकारकत्वनियामक इति तन्मतमालम्ब्योक्तं। 'यथा वेति जाति-साङ्कर्य्येण शरीरत्वादिवत् पशुत्वादिजातेरभावात् लोमवल्लाङ्गूलयोगित्व-लक्षणोपाधिमादाय व्यक्तावेव पशुपदशक्तिग्रह इत्यर्थः। न चैवं छिन्न-लाङ्गूलानां पशुत्वेन व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं। तादृशलाङ्गूलवद्वृत्त्य-न्त्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वे तात्पर्य्यादित्येके। अदृष्टविशेषोपगृहीतभूत-भेदारब्धत्वमित्यन्ये। यत्तु अनुगमकाभावान्न पशुत्वं जातिरिति, तन्न,

पदानां, अथ वा गोत्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञाते सर्व्वत्र गवि गोत्वमादाय शक्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन च सर्व्वज्ञाने सार्व्वज्ञ्यमिष्यत एव, नेष्यते तु घटत्वादि-सर्व्वप्रकारकज्ञानवत्त्वेन, सर्व्वैकोदासीनगोः शक्यत्वाद्-यत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरूपादानादन्योपादाना-शक्यत्वं एकोपादानेऽनध्यवसायो वा। अन्यथा तवा-प्येकवित्तिवेद्यतया सर्व्वैकपरत्वे उक्तदोषे का गतिः, का वा गतिर्व्यक्तिवाचकपश्वादिपदानां। भट्टमते तु जातिरेव शक्या लाघवात् व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या। ननु नाक्षेप एकवित्तिवेद्यत्वात्तयोः, समानानां हि भावः सामान्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासते इति चेत्, न,

---

अन्यथा समूहालम्बनरूपनिर्व्विकल्पकापत्तेरिति ब्रूमः। 'पश्वादीति, इदञ्च तन्मते, पशुत्वं न जातिः उच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वात् योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वनियमाच्च जातेः, अस्माकन्तु जातिरेव पशुत्वं अश्वत्वादिव्यापिका लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वव्यङ्ग्येति ध्येयं। 'नेष्यते त्विति,

---

उक्तोपाधेरेव तथात्वोपपत्तेः, अन्यथा किमवच्छेदेन व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्, अस्मन्मते पशुत्वस्य जातित्वेऽपि परानभ्युपगतत्वेन तथोक्तमित्यप्याहुः।

स्वमतमाह, 'अथ वेति, 'लाघवादिति, आवश्यकत्वान्नागृहीतविशेष-णान्यायाच्चेत्यपि बोध्यं। तदुक्तं, "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्ति-र्विशेषणे इति। सामान्यत्वपुरस्कारेण सामान्यं शक्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासत इति भ्रान्तः शङ्कते, 'नन्विति, 'न भासत इति, सामान्यत्वेनेति

स्वरूपेण शक्या जातिः, न च सामान्यत्वं तस्याः स्वरूपं, तद्धर्म्मत्वात्, अन्यथा आलोचनेऽपि सा न भासेत। कथं सामान्यत्वेनाप्रतीता जातिर्व्यक्तितोभिन्नतया शब्देनाभिधातव्येति चेत्, न, शब्देन व्यक्तितो भिन्नतया जातेरबोधनात्। ननु व्यावृत्ता जातिर्व्याच्या व्यावृत्तबुद्धिं विना व्यक्तिविशेषानाक्षेपात् व्यावर्त्तिका च तत्र व्यक्तिरेव अनुगतत्वमप्यनुगम्यमानं विना न भासत इति जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिरिति चेत्, न, स्वतोव्यावृत्तजातिस्वरूपस्य वाच्यत्वात्। व्यक्तेर्धर्म्मान्तरस्य वा व्यावर्त्तकत्वेऽन्योन्याश्रयोऽनवस्था वा। ननु गौरितिपदात् जाति-व्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिः। न च सूक्ष्मकालभेदाग्रहात् सा भ्रान्ता, बाधकाभावात्, तथाच गोपदाद्गोत्वधीस्ततः क्रमेण व्याप्ति-पक्षधर्म्मताज्ञानं ततो व्यक्त्यनुमितिरिति ज्ञानपरम्पराकल्पनाद्वरं जातिवित्तिवेद्यत्वं व्यक्तेरिति चेत्, न, व्युत्पत्त्यधीनं हि शब्दस्य बोधकत्वं, अतो व्युत्पत्तिपर्य्यालोचनया युगपज्ज्ञानमसिद्धं। अतएव ज्ञानपरम्परा-

---

सर्व्वशब्दात् सर्व्वज्ञानात्तथाप्येवं मन्यमानत्वादिति भावः।

शेषः। भ्रान्त एव शङ्कते, 'कथमिति, अनुगतत्वस्य व्यावर्त्तकत्वे व्यक्तिविशेषणाक्षेपदोषे सत्येवाह, 'अनुगम्यमानमिति, 'युगपत्प्रतीतिरिति यौगपद्यधी-

कल्पनमपि युक्तं, अन्यथा कर्त्तुरप्याक्षेपो न स्यात् शब्दात् सकर्तृकाया एव क्रियाया अवगमात्। न च जातिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतानियमः, प्रत्यक्षादौ तस्य व्यक्तिधीहेतुसमाजाधीनत्वात्। अतएव न जाति-धीहेतौ व्यक्तिधीहेतुसहकारितानियमः समाजस्यार्थ-सिद्धत्वात् गोत्वं गवाविषयप्रतीतिविषयः जाति-त्वात् गोभिन्नभावत्वाद्वेति जातिमात्रधीसिद्धेश्च। अथ यत् यत्परतन्त्रं तत् तेनैकवित्तिवेद्यं यथार्थपरतन्त्रं ज्ञानमर्थेन जातिश्च परतन्त्रेति व्यक्तौ भासमा-

---

'जातित्वादिति, न च शवत्वादौ व्यभिचारः, बाल्य-कौमारादिना तन्मते शरीरभेदाभावेन तज्जातित्वासिद्धेः। नित्यत्वे सति समवेतत्वस्यैव सामर्थ्ये व्यर्थविशेषणत्वमित्यरुचेराह, 'गोभिन्नेति, भावत्वं गोनिरूपणानधीननिरूपणत्वं गवाभाववद्गोशादृश्यादावपि व्यभिचारात् तत्त्वञ्च गव्येव व्यभिचारीति गोभिन्नत्वं विशेषणमिति भावः।

रित्यर्थः, 'व्युत्पत्त्यधीनमिति लाघवेन जातिमात्रस्यैव शक्यतया पदादुपस्थिते-रित्यर्थः। 'अवगमात्' अवगमाभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः, यदि च यौगपद्यधीस्तत्र भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः। 'गोत्वमिति, न च नित्यपदादिना गवादिविषयकप्रतीतिविषयत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं। जातिज्ञानस्य व्यक्तिविषयतानियमाभ्युपगन्तारं प्रत्येव तदनुमानावतारेणापाततस्तदसिद्धेः, अतएव सामान्यत एव तत्सिद्धिं वक्ष्यति, 'जातिमात्रधीसिद्धेश्चेति हेतौ जातित्वनिर्व्वचने यावदेव व्याप्यं तावदेव विवक्षितं, 'गोभिन्नेति। ननु भाव-

नायामेव भासत इति चेत्, न, परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं गन्धादिना व्यभिचारात्, न तद्धी- निरूप्यत्वं असिद्धेः, नापि तस्मिन् भासमान एव भासमानत्वं साध्याविशेषात्, नापि विशेषणत्वेनैव- ज्ञानं गौरित्येव प्रतीतेः। गवि गोत्वमिति कश्चित् प्रत्येतीति चेत्, न, आलोचने विशेषणत्वं विनापि

'विशेषणत्वेनैवेति यत् प्रतीयमानं यद्विशेषणत्वेनैव भासते तद्विशेष्य- समानवित्तिवेद्यमिति नेत्यर्थः, 'गौरितीति, तथाच न व्यक्तिवित्ति- वेद्या जातिरिति भावः। 'गवीति, गोवि गोत्वमित्येव प्रतीतिरिति, 'कश्चित्' परः, विशेषणत्वेनैवेत्यादिनियमवादीति यावत्, 'प्रत्येति' स्वीकरोति, तेन गौरित्येव प्रतीतिरिति परं प्रत्यसिद्धं तेन गवि गोत्वमित्येव प्रतीतिस्वीकारादिति भावः(१)। 'आलोचन इति,

(१) स्वीकारादित्यर्थं इति ख०।

पदं व्यर्थं निषेधपदादिना अभावमात्रस्यैव गवादिविषयकप्रतीतिविषयतया तत्र व्यभिचाराभावात्, अन्यथा गोसादृश्यादौ व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः। न च प्रतीतिपदं प्रत्यक्षपरं भावपदञ्चेतरनिरूपणानिरूप्यपरमिति वाच्यं। बाधापत्तेः, किञ्च गोघटितोपाधेरपि नियमतो गोविषयकप्रतीतिविषयतया तत्र व्यभिचार इति। मैवं। भावपदस्याखण्डभावपरत्वेनोक्तदोषनिरासात्। 'नापि विशेषणत्वेनैवेति, व्यक्तिविशेषणत्वेनैव जातेर्ज्ञानं तस्याः व्यक्तिपार- तन्त्र्यमित्यपि नेत्यर्थः, 'गौरित्येवेति गोपदादिना गौरित्याकारिकायाः प्रतीतेर्दर्शनात् तस्याः स्वव्यक्त्याद्युपवादिना मया जातिमात्रविषयत्वेनाप्युप- पाद्यत्वादित्यर्थः। 'गवीति, गवि गोत्वमिति प्रतीतौ गवीत्यंशो गोत्वा-

स्वरूपतः प्रतीतेः जातिमात्रशक्तात् पदात् जातेः स्मरणमालोचनमेव जातिविशिष्टगोचरसंस्कारादेव पदेन जात्यंशोद्बोधे सति जातिमात्रस्मरणात्। अतएव ततो जातिं विनापि कदाचित् व्यक्तिस्मृतिः। अस्तु वा गुरोरिवालोचनमपि संस्कारजनकं शब्दव्युत्पत्तिबलेन

गवि गोत्वमित्येव प्रत्यय इति तेनापि स्वीकार्य्यं विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयादिति आलोचने नियमभङ्गस्य ध्रुवत्वादिति भावः। ननु विशिष्टज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वेन तेन समानप्रकारकस्मरणजननात् जातिमात्रस्मरणमसिद्धं, अतएव तथा शाब्दानुभवोऽपि नेत्यत आह, 'जातीति, संस्कारसत्त्वेऽपि तदुद्बोधकविलम्बेन व्यक्त्यंशस्मरणाभावादिति भावः। नन्वेकदेशोद्बोधकादेवापरांशस्मृतिः अन्यथा सदृशदर्शनादिना धर्म्मिस्मरणेऽपि तद्धर्म्मास्मरणापत्तेः, अतएवेत्यादिकमसिद्धमेव, न हि जातिविशिष्टानुभवेन कदापि व्यक्तिमात्रस्य स्मृतिरित्यरुचेराह, 'अस्तु वेति, 'विशे-

---

न्वयार्थं व्यक्तिभानस्यावश्यं वाच्यत्वात् तत्र च गोत्वस्य विशेषणत्वेनैव भावस्वीकार इति गौरित्याकारकप्रतीतावपि तथैव तज्ज्ञानस्वीकारः विभक्त्यर्थभेदेऽपि प्रकृत्यर्थोल्लेखे विशेषज्ञानाभावादिति भावः। एवकारान्वितो हेतुस्तथाप्यसिद्ध एवेत्याह, 'आलोचन इति निर्व्विकल्पक इत्यर्थः। नन्वेवं पदान्निर्व्विकल्पकापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह, 'जातिमात्रेति। 'अतएवेति संस्कारोद्बोधकप्रतिनियमादेवेत्यर्थः, 'गुरोरिवेति, यद्यपि तन्मते तदनभ्युपगमः, तथापि व्यक्तिविशेषानवगाहिज्ञानं तस्य निर्व्विकल्पकत्वेन बोध्यं, तदेकदेशिमतेनेत्यन्ये। 'शब्दव्युत्पत्तीति जातिमात्रशक्तपदात् तन्मात्र-

जातिमात्रस्मरणसिद्धेः । न च स्मरणस्य विशिष्टज्ञानत्वमेव, अनुभवस्यापि तथात्वेन निर्व्विकल्पकासिद्धिप्रसङ्गात् एकवित्तिवेद्यत्वेऽपि प्रथमदर्शनवत् शब्दाद्गोत्वस्मरणमालोचनमेव गोत्वे गोव्यक्तिवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यस्याशक्यत्वेन तदविषयत्वात् । न चालोचनस्येन्द्रियजन्यत्वात् न स्मृतित्वं, ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्म्मत्वेन स्मृतित्वस्यालोचनवृत्तित्वात् । नन्वाक्षेपाद्व्यक्तिधीर्न व्यक्तित्वेन न वा रूपान्तरेण गौरित्येव प्रतीतेः, नापि गोत्वेन गोत्वस्य गोत्वविशिष्टाभेदेनाक्षेपाभावादिति चेत्, न, विशेषण-विशेष्ययोर्भेदेनानुमानाविरोधात् । अतएव गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वा-

---

षणेति गोत्वं गवाश्रितं गोत्वत्वादित्यत्र गोत्वत्वे गवाश्रितत्वप्रवेशेऽपि विशिष्टाविशिष्टभेदादित्यर्थः, 'अतएव' विशिष्टाविशिष्टभेदादेव, 'जातित्वादिति अत्रानेकव्यक्तिवृत्तित्वगर्भतया जातित्वस्य साध्यप्रवेशेऽपि विशिष्टस्य हेतुत्वादित्यर्थः । ननु द्वयमप्यनुपपन्नं प्रथमे पत्त-

---

विषयकसंस्कारोद्बोधात् तन्मात्रस्मरणासिद्धेरित्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'एकेति, 'ज्ञानत्वेति, अनुमित्यादौ व्यभिचारादाह, 'साक्षादिति, यदि चानुमितिविशिष्टस्मरणान्यतरत्वादिकमपि साक्षाद्व्याप्यं तदा धर्म्मपदं जातिपरं बोध्यं । 'गोत्वविशिष्टाभेदेनेति आक्षेप्यगोत्वविशिष्टान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः, तथाच न गोत्वांशाक्षेपकत्वमभेदादिति भावः । गोत्वांशस्य नाक्षेप्यत्वमित्याह, 'विशे-

दिति पक्षधर्म्मताबलात् गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिः, अर्थापत्तेर्व्वा तत्सिद्धिः। ननु व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं व्यक्तिं विनापि गोत्वस्य तद्बुद्धेश्च सिद्धेः कथमर्थापत्तिरिति चेत्, न, व्यापकं विना व्याप्यस्यासिद्धेः। उच्यते। गामानयेत्यतो गोत्वविशिष्टस्य क्रियान्वयबोधाद्गौरित्याकारकगोविशेष्यकबुद्धिः कारणं सा च न शब्दं विना आक्षेपाद्व्यक्त्याश्रितं गोत्वमिति धीर्न तु गौरिति। न चैवं व्यक्तेः क्रियान्वयोऽपि, गोत्वाश्रिततया निराकाङ्क्षत्वात् राजपुरुषमानयेत्यत्रैव

तावच्छेदकस्य हेतुत्वं यच्च विशिष्टाविशिष्टभेदेन समाधानं तदविशिष्टेन हेतुना विशिष्टसाध्यसिद्धौ सम्भवति विशिष्टस्यासिद्धत्वेन सिद्धसाधनाभावात् न त्वविशिष्टसाध्ये विशिष्टहेतौ सिद्धसाधनादित्यरुचेराह, 'अर्थापत्तेरिति, गां विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या गोत्वविशिष्टसिद्धिरित्यस्मन्मतेऽनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं न तु व्याप्त्यादिकमपि व्यधिकरणस्यैव जीविगृहाभावस्य वहिःसत्त्वं विनाऽनुपपत्तिज्ञानेन वहिःसत्त्वसिद्धेरिति भावः। 'व्यापकमिति व्याप्तिरवश्यम्भावः तथाच व्यापिकां व्यक्तिं विना व्याप्यगोत्वान्वयोऽनुपपन्न-

---

स्येति। तर्हि कथं गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरित्यत आह, 'अतएवेति अभेदेनाक्षेप्यत्वविरोधादेव, पक्षधर्म्मताबलात् तत्सिद्धिरित्यर्थः। 'न तु गौरिति, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः। 'न

राज्ञः, अन्वये वा व्यक्तिमानयेति धीः स्यात् न तु गामिति । किञ्च गोत्वं न व्यक्तिव्याप्यं, न हि यत्र यदा वा गोत्वं तत्र तदा व्यक्तिर्यत् सामान्यं सा व्यक्तिरिति वा नियमः, व्यभिचारात् । नापि गोत्वं गवाश्रितं गोत्वादित्यनुमितिः, व्याप्तिग्रहशरीरत्वात् । न च जातित्वं व्यक्त्याश्रितत्वे लिङ्गं, जातित्वस्य पदाद-नुपस्थितेः, तथात्वे वा जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिः । अपि

इत्यर्थः । यद्गोत्वं सा गौरिति यत्र गोत्वतादात्म्यं तत्र गोतादात्म्यं सम्बन्धसामानाधिकरण्यस्यैव सम्बन्धिव्याप्तित्वादिति भावः । 'व्या-प्तीति, पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुत्वादिति भावः । ननु साधनशब्दं विनेत्यनुपपन्नं गां विना गोत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानाद्गोत्वविशिष्टस्यैव सिद्धेः, अतएव व्यक्त्याश्रितं गोत्वमित्याद्यनुक्तोपालम्भः, गोत्वं न

हीति, यद्यपि प्रलयाभावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति व्याप्तिरस्त्येव तथापि स्वमतावष्टम्भेनेदमुक्तं । 'गोत्वादिति गोत्वत्वादित्यर्थः, गोत्वत्वस्य गोपदा-दनुपस्थितेरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह,, 'व्याप्तीति हेतोरेव पक्षता-वच्छेदकतया व्याप्तिग्रहकाल एवोद्देश्यसिद्धेः सिद्धसाधनादित्यर्थः, 'जाति-त्वस्येति, तथाच गोपदश्रवणानन्तरं नियमतो व्यक्तिधीरनुभवसिद्धा न स्यात् प्रकारान्तरेण तदुपस्थितेरनावश्यकत्वादिति भावः । 'तथात्वे वेति जाति-त्वस्य व्यक्तिघटितत्वादित्यर्थः । ननु गोत्वमेव लिङ्गं तच्च पदादुपस्थितमेवेत्यत-आह, 'अपि चेति व्यधिकरणयोर्न गम्य-गमकभाव इत्यर्थः । 'प्रकृत्यर्थत्वं' प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं, नन्वेतावतापि न लक्षणोच्छेदस्तात्पर्य्यनिर्व्वाहार्थमेव तत्-

च लिङ्गं व्याप्यमनुपपन्नं स्वाश्रये व्यापकमुपपादकञ्च बोधयति। न चेह गोत्वाश्रये व्यक्तिबुद्धिः। वयन्तु ब्रूमः, व्यक्तेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थसङ्ख्या-कर्म्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयः स्यात् सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रकृतितात्पर्य्यविषये तदन्वयव्युत्पत्तौ लक्षणोच्छेदो गौरवञ्च। आख्यातार्थसङ्ख्यापि नानुमितेनान्वेति, किन्तु भावनान्वयिना शुद्धेन प्रथमान्तादुप-

---

व्यक्तिव्याप्यमित्यपि तथा व्याप्तेनैरपेक्षेणार्थापत्तेरेरभावात् गोत्वं गवाश्रितमित्यपि तथा जातित्वेनाक्षेपस्त्वप्रसक्त एव शब्दाज्जातित्वानुपस्थितिस्तु गोत्वत्वेऽपि तुल्या, परन्तु विशिष्टोपस्थितये सप्रकारकः प्रसज्यते जातित्वेनाप्रसङ्ग एव न किञ्चित्, 'अपि चेत्यादि यदुक्तं तदपि न श्रुतार्थापत्तौ तथा नियमस्य तन्मतेऽभावादित्यस्वरसादाह, 'वयन्त्विति, 'सुब्विभक्तीनामिति, लिङ्ग-सङ्ख्ययोः प्रकृत्यर्थानन्वयाद्विशेषनियमः सोऽपि पाचक-पश्वादिपदे व्यक्तिवाचके व्यवस्थित इति भावः। इदमुपलक्षणं "शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते" इति व्युत्पत्तेश्चेत्यपि हेतुर्द्रष्टव्यः। अतएव तद्व्यभिचारमाशङ्क्योद्धरति, 'आख्यातार्थसङ्ख्यापीति। ननु विशिष्टलक्षणावादे

कल्पनादित्यरुचेराह, 'गौरवञ्चेति तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्योच्चरितत्वगर्भत्वे गुरुत्वादित्यर्थः। नन्वाक्षिप्ते कर्त्तर्य्याख्यातार्थसंख्यान्वयवद्व्यक्तावप्याक्षिप्तायामन्वयोऽस्तु 'सुब्विभक्तीनां इत्यादिव्युत्पत्तिस्त्वासिद्धैवेत्यत आह, 'आख्यातेति,

स्थितेन पदान्तरादुपस्थितिरेव तत्राक्षेपार्थः । अतएव न व्यक्तेराक्षेपः किन्तु लक्षणया गोपदाद्गौरिति व्यक्तिधीरिति मण्डनः । यदाह, "जातावस्तित्व-नास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति ॥ उच्यते । स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव । न चेह गोत्वादन्येन रूपेण व्यक्तेरुपस्थितिः, किन्तु गोत्वेनैव, व्यक्तित्वेन सास्नादिमत्त्वेन चोपलक्ष्यत्वे गोपदाद्व्यक्तित्वादिरूपेण धीः स्यान्न तु गौरिति । नापि गोत्वसम्बन्धिनि गोत्वविशिष्टे लक्षणा, गोत्वे हि न साक्षादानयनाद्यन्वय इति व्यक्त्यवच्छेदकतया तस्यान्वयेऽमुख्यत्वं । लक्षणयापि गोत्वावच्छिन्नैव व्यक्तिः क्रियान्वयिनी प्रतीयते न केवला व्यक्तिरिति गोत्वविशिष्टस्य

शक्योपस्थितिर्लक्षणयैवेति गोत्वेऽपि लक्षणायामिष्टापत्तिरित्यरुचे-

---

शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्य्यत इति न्यायात् अतएव श्रुतार्थापत्तिरिति भावः । 'अतएवेति विभक्त्यर्थान्वयादेवेत्यर्थः, 'अस्तित्व-नास्तित्वे' उत्पादविनाशौ, तथाच गौरुत्पन्ना गौर्विनष्टेत्यादौ जातौ तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तौ लक्षणेत्यर्थः । ननु स्वार्थादन्येनेत्यप्रामाणिकं तथाच गोत्वेनैव व्यक्तेरुपलक्ष्यत्वमस्त्वित्यत आह, 'नापीति, 'गोत्वसम्बन्धिनीति शक्यसम्बन्धो दर्शितः, 'लक्ष्यत्वे' उपस्थाप्यत्वे । ननु लक्षणयैव विशिष्टोपस्थितौ नोक्तविरोध इत्यत-

लक्ष्यत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, गोत्वेऽपि वा लक्षणा। अपि च जातिमात्रे न शक्तिर्न वा व्यक्तौ लक्षणा जातौ मुख्यप्रयोगाभावात्, तयोस्तन्मूलकत्वात्, प्रयोगो हि व्यवहारहेतुज्ञानार्थः। न च जातिमात्रनिर्विकल्पकाद्व्यक्तिमनादाय केवलजातौ व्यवहारः, तस्य विशिष्टज्ञानसाध्यत्वात्, गां पश्य गौरस्तीत्यादावपि गोत्वविशिष्टस्यैव ज्ञानं व्यवहारश्च। तस्मादेकवित्तिवेद्यत्व-

---

राह, 'अपि चेति, किञ्च मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणा तथाच यत्र न सा तत्रापि व्यक्तिधीरिति सापि शक्येत्याह, 'गां पश्येति,

[illegible]

आह, 'गोत्वेऽपि वेति, सा च न सम्भवति अभेदे शक्यसम्बन्धाभावादिति भावः। ननु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वात् गोत्वविशिष्टे लक्षणास्तु अतएव गुणवाचकस्य नीलादिपदस्य नीलादिविशिष्टे लक्षणेति सिद्धान्तः, तथाच स्वार्थादन्येनेत्ययुक्तं। न च तत्र नीलादिसम्बन्धित्वेनोपलक्ष्यत्वं सम्बन्धिलक्षणयैव "यद्धि येन विने[illegible]दिन्यायेन नीलादिभानमिति वाच्यं। प्रकृतेऽपि गोत्वसम्बन्धित्वेन तथात्वापत्तेः। गोपदेन गोत्वमात्रप्रकारकानुभवान्न तथेति यदि तदा नीलादिपदेनापि नीलादिमात्रप्रकारकानुभवात् तत्तुल्यं। यदि च केवलवाचकस्य न विशिष्टे लक्षणा तदा 'प्रकृष्टजये लक्षणेति वक्ष्यमाणविरोधस्स्येत्यरुचेराह, 'अपि चेति, 'तयोरिति शक्ति-लक्षणयोः प्रयोगमूलकत्वादित्यर्थः, मुख्यप्रयोगाच्छक्तिः मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या अन्यत्र प्रयोगाल्लक्षणेत्यर्थः। ननु गां पश्येत्यादावेव जातौ मुख्यप्रयोगोऽस्तीत्यत आह, 'गामिति, अत्र जातेरप्यन्वययोग्यत्वादन्वयानुपपत्त्यभावे लक्षणाविरहात् तद्विशिष्टलाभोऽनुभूयमानो न स्यात्। न च तात्पर्य्यानुपपत्त्यैव यष्टीः

नियमात् जातिविशिष्टं शक्यं। यदि च तृतीयायाः करणैकत्व इव गो-गोत्वे शक्ये तदा गोत्वं गोव्यक्तिश्चेति धीः स्यात् न तु गौरिति, वैशिष्ट्यञ्च सम्बन्धो वा ज्ञातो घट इत्यत्रेव विशेषणताविशेषोऽर्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। जातिविशेषवदवयवसंयोगरूपाकृतिरपि

'जातिविशेषेति जातिविशेषवानवयवसंयोग इत्यर्थः,। नन्वन्यतरकर्म्मजलादिव्याप्याया नानाजातेः कथमनुगमकं विना पदादुपस्थितिः, मैवं, अनुभवसिद्धतत्तज्जातिव्यञ्जकतत्तत्संस्थानवैजात्यव्याप्यनानान्यतरकर्म्मजलादिस्वीकारात् न तु वैपरीत्यं, तत्तज्जाता-

---

प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्त्विति वाच्यं। उभयसाधारणतात्पर्य्याग्रहेऽपि विशिष्टानुभवात् तदिदमुपसंहरन्नेव स्पष्टयति, 'तस्मादिति, एवञ्च गौर्नित्येत्यादौ जात्यादिपरत्व एव लक्षणेत्यवधेयं। अत्रेदं चिन्त्यं शक्तिग्रहकाले लाघवज्ञाने लक्षणां विना विशिष्टलाभोऽसिद्ध एव तदप्रतिसन्धाने च शक्तिभ्रमात् तल्लाभोऽन्यथा सिद्ध इति क्वचित् लक्षणया क्वचिच्छक्तिभ्रमात् व्यक्तिलाभइति जातिरेव शक्येति। अनुभवबलादेवानन्यलभ्यं तद्वैशिष्ट्यमपि शक्यमित्याह, 'यदि चेति, न चान्वयवदन्यलभ्यमिति वाच्यं। अन्वयो हि सर्व्वमाणपदार्थयोर्योग्यतादिबललभ्यः। न च प्रकृतेऽपि तथा, निर्व्विकल्पकोपस्थितयोर्जाति-व्यक्त्योर्योग्यतादिप्रतिसन्धानासम्भवात् तत्प्रतिसन्धानेऽपि विशिष्टोपस्थितेस्व। अतएव पदाद्विशिष्टस्यैव स्मरणमपि न तु निर्व्विकल्पकं। न चैवमाकृतिवैशिष्ट्यमपि शक्यमिष्टत्वात्, 'जातिविशेषवदिति जातिविशेषवान् योऽवयवसंयोगः संस्थानविशेषस्तद्रूपेत्यर्थः, तथाच जातिविशेषस्यैवानुगमकतया व्यक्तिवदननुगतानां संयोगानां कथं शक्यत्वमिति

पदशक्या गोपदात् जात्याकृतिविशिष्टस्यैवानुभावात्, पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणा पिष्टकसंयोगविशेषस्याशक्यत्वात्। जात्याकृति-व्यक्तीनां

वनुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्गादन्यतरकर्म्मजत्वेन उपाधिना तत्रानुगतबुद्धि-सम्भवात्। अतएव गत्वं कत्वं न नाना किन्तु तत्तद्ग्राह्यं भावत्वमेव। न चेन्द्रिय-मनःसंयोगेन जातिभेद इत्याशङ्कायामन्यतरकर्म्मजत्वव्याप्य-जातिनानात्वे परीहारानुपपत्तिः तत्र तादृशजातेरेवानुगतबु-द्ध्यभावादिति। नन्वाकृतेः शक्यत्वे पिष्टकमय्योगाव इत्यत्र लक्षणा न स्यात् इत्यतआह, 'पिष्टकेति। ननु कारणत्वे सति जातिविशे-

---

निरस्तमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं। अन्यतरकर्म्मजत्वादिना सङ्करेण तादृश-जात्यसिद्धेः। केचित्तु जातिविशेषवद्गोत्वादिवदिति दृष्टान्त इति, तदपि न, तथाप्यननुगतानां कथं शक्यत्वमिति दोषस्यापरिहारात्। न च जातिपदं धर्म्ममात्रपरं तथाचोपाधिविशेष एवानुगत इति वाच्यं। तादृशोपाधेरनि-रुक्तेः। न च जातिविशेषवत्त्वमवयवविशेषणं तथाच कपालसंयोगादिकमेव तथेति वाच्यं। गवादिपदे साक्षाद्यवयवस्याप्यननुगतत्वेन दोषतादवस्थ्या-दिति। अत्र वदन्ति जातिविशेषवतो गवादेरवयवसंयोगरूपेत्यर्थः, वि-शेषपदोपादानेन पृथिवीपदादौ नाकृतिः शक्येति सूचितं, तथाच गवावयव-संयोगत्वादिकमेवानुगमकं। न चैवं तत्प्रकारिका धीः स्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः, अतएव तथा सति साक्षाद्यवयवस्यापि शक्यता स्यादित्यपास्तं। गवादावाकृतिवैशिष्ट्यस्य परम्परासम्बन्धात्मकत्वेन तद्घटकतया तच्छक्यत्व-स्यावश्यकत्वाच्च। अन्यथा गोत्वविशिष्टमात्रमेवानुभूयते न त्वाकृतिरित्य-स्यापि वाचालवचसोऽवकाशापत्तेरिति दिक्। 'सदृशेति, तथाच सादृश्यमेव शक्यसम्बन्ध इति भावः। 'जातीति, यद्यपि गोरुत्पन्न इत्यादौ व्यक्तिमात्र-

प्रत्येकमात्रपरत्वे लक्षणैव प्रत्येकस्य जात्याकृतिविशिष्टादन्यत्वात्, यथा गुरूणां कार्य्यशक्ताया लिङो लोके कार्य्यत्वपरत्वे। अतएव व्यक्त्याकृति-जातयस्तु पदार्थ-इति पारमर्षसूत्रं, एकयैव शक्त्या एकवित्तिवेद्यत्वसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं। एवं पद्मं पङ्कजपदशक्यं ततो नियमतः पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति प्रतीतेः, अवयवानां तत्रासामर्थ्यात् रूढिं विना योगमात्रात्

षवत्संयोगवदवयवकत्वमाकृतिविंशेषणत्वेन शक्या सा च पिष्टकमय्यो-गाव इत्यत्राप्यस्तीति कथं लक्षणेत्यत आह, 'प्रत्येकेति समुदायशक्तस्य पदस्य प्रत्येके लाक्षणिकत्वमिति पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्रैव लक्षणे-त्यर्थः। 'एवमिति यतो नियमतो यत् प्रतीयते तत् तत्पदशक्य-

---

परत्वेऽपि न लक्षणा व्यक्तेः स्वातन्त्र्येणैवोपस्थितेः गोत्वस्य चावच्छेदकतया-प्यन्वयात्तथापि तत्र व्यक्तिमात्रपरत्वमेव नास्ति जातेरप्यन्वयात् तथाच व्यक्तित्वादिना तदुपस्थितौ यत्र तात्पर्य्यं तत्र लक्षणा मात्रपदव्यवच्छेद्यञ्च गोत्वादिकमतो व्यक्तिशक्तिवादिमतमादायात्रापि न व्यक्तिमात्रपरत्वमित्य-प्यास्तं। 'अतएवेति प्रत्येकवाच्यत्वे पदार्था इति स्यादित्यर्थः।

प्रसङ्गाद्योगरूढिं साधयति, 'एवमिति, तत्र पङ्कजसमुदायः पद्मे शक्तो न वेति विप्रतिपत्तिः, 'तत इति, प्रामाणिकानामिति शेषः, तेन शक्तिभ्रमादन्यादृशप्रतीत्या न व्यभिचारः। यद्यपि पद्ममित्येव वक्तुमर्हति प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वात् तथापि योगरूढित्वसाधनाय विशिष्टमुपात्तं, अन्यथोद्भिदादिवद्यौगिकरूढत्वशङ्का स्यादिति। 'अवयवानामिति पङ्कादि-पदानां पद्मत्वे शक्त्यभावादित्यर्थः, 'रूढिं विनेति, गृहीतपद्मप्रयोगस्यापीति

कुमुदे प्रयोगधीप्रसङ्गाच्च। ननु रूढावपि योगात् कुमुदे तौ कुतो न स्यातां, रूढ्या प्रतिवन्धादिति प्राञ्चः। वयन्तु नियमतो रूढ्या स्मृतं पद्ममेव व्यक्तिवाचक-डप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृतयानुभाव्यते, वाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् यथा-ग्नेयीति ढगन्तपदेन प्रकरणादिना सन्निहिता ढगभि-हिता ऋग्व्यक्तिर्बोध्यते, एवञ्च सर्व्वत्र पद्मानुभवसाम-ग्र्येवेति न कुमुदे धीर्न वा तदर्थप्रयोगः। नन्वेवं रूढि-

---

मित्यस्मिन् सतीत्यर्थः, 'तत्र' पद्मांशे, 'प्रयोगप्रसङ्गादित्युपलक्षणं पद्मा-ननुभवप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं। ननु सामग्र्यां सत्यां फलाभावे प्रति-वन्धकत्वं कल्प्यते न तु कारणाभावे कार्य्याभाव इत्यरुच्या कारणा-भावमेव सिद्धान्तयति, 'वयन्त्विति। ननु पङ्कजं द्रव्यमित्यादौ यत्र सामान्यवचनत्वं तत्र कुमुदसाधारणबोधापत्तिः, मैवं, चैत्रो दण्डी द्रव्यमित्यत्रेव सामान्यवचनतापि विशिष्टे पर्य्यवस्यति, न हि दण्डि-मात्रे सामान्यवचनत्वं, किन्तु विशिष्टप्रतिपादकोभयपदे तेन याव-

---

शेषः, 'रूढ्येति ज्ञातयेत्यर्थः। ननु रूढ़िज्ञानं ग्राह्याभावानवगाहितया जनकज्ञानाविघटकतया च न प्रतिवन्धकं ज्ञानस्य मणिमन्त्रादिवत् प्रति-वन्धकत्वानभ्युपगमात्। वक्ष्यमाणयुक्त्या सामग्रीविरहादेव कुमुदे प्रती-त्यादिविरहोपपत्तौ तत्तथात्वे मानाभावस्तेत्यरुचेराह, 'वयन्त्विति, 'व्यक्ति-वाचकेति कर्तृरूपव्यक्तिवाचकेत्यर्थः, 'व्यक्तिवचनानामिति किञ्चिद्व्यक्ति-तात्पर्य्यकाणामित्यर्थः, सन्निहितत्वं बौद्धं बोध्यं। घटेन जलमाहरेत्यत्र

रेवास्तु तत एवोभयलाभात् किं योगरूढ्या, न, अवयवशक्तेः क्लृप्तत्वात् यौगिकार्थानुभवाच्च । यदि च रूढ्यर्थ एव यौगिकार्थ एव वानुभूयेत, तदा विवाद एव न स्यात् अनुभवेनैव तद्विच्छेदात् ।

अत्र मीमांसकाः । न तावत् स्मृत्यर्थं शक्तिः पङ्कजपदप्रयोगविषये नियतपद्मानुभवजनितसंस्कारात् स्मृतेरेवोपपत्तेः स्मृतेस्तज्जन्यत्वनियमात् । नाप्यनुभवार्थं, नियमतः स्मृतं पद्ममादाय व्यक्तिवचनन्यायेना-

---

दण्डिचैत्रनिष्ठं द्रव्यत्वं प्रतीयते, न तु परस्परनिर्मुक्तोभयविषयकद्रव्यत्वं प्रतीयते, वाक्यभेदापत्तेः, तथेहापि पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वविशिष्टपद्मप्रतिपादके पङ्कजपदे सामान्यपरत्वमपि यावद्विशिष्टपरतायामेव पर्य्यवस्यति, न तु यावत्पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वमात्रपरतायां, वाक्यभेदापत्तेः । यदि वाक्यभेद एवाभ्युपेतस्तात्पर्य्यवशादिना न परस्परमन्वयबोधः, तदा दण्डिपदस्य दण्डिमात्रपरत्ववदस्तु पङ्कजपदेऽवयवानां यावत्पङ्कजनिकर्तृमात्रपरत्वे कुमुदसाधारणतापि किन्श्चिन्नमिति, वस्तुतः साकाङ्क्ष-योग्यासन्नपदसमुदाये परस्परार्थान्वयनियम एव चैत्रो दण्डीतिवदिति तत्त्वं । 'तत एवेति, धेनुपदवदिति भावः । 'अवयवेति, धेनुपदे तु प्रत्ययशक्तेरकल्पनादिति

च्छिन्नस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि नान्वय इति व्यभिचारवारणाय 'बाधकं विनेत्युक्तं । यद्यप्येवं पङ्कजं प्रमेयमित्यादौ व्यक्तिवचनत्वाभावे कुमुदसाधारणबोधः स्यादेव तथापि 'व्यक्तिवचनानामिति क्वाचित्काभिप्रायं । बाधकं विना

वयवैः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवसम्भवात्, स्मृतिश्च रूढ्या अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः। शक्तिं विना

वच्यत इति भावः। 'रूढ्या अन्यथा वेति, तन्मते शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैवेत्यादिनियमासिद्धेरिति भावः। 'शक्तिं विनेति ज्ञापकं

पदानां पदोपस्थिताकाङ्क्षादिविशिष्टान्वयबोधकत्वनियमादित्यत्र तात्पर्य्यं, तथाच पङ्कजं प्रमेयमित्यादावपि पद्मान्वयात् तत्रैव प्रमेयत्वान्वयो न कुमुदेऽपीति। वस्तुतोऽस्यापि व्यक्तिवचनत्वमेव कर्त्तृविशेषीभूतपङ्कजन्मकर्त्तृपरत्वादिति। आग्नेयीति वैदिकः, घटादीति लौकिको दृष्टान्तः, "आग्नेय्या अग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यत्र प्रकरणसन्निहितैव घटादिव्यक्तिर्बोध्यत इत्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यं, यदि रूढ़िर्न प्रतिबन्धिका तदा पङ्कजपदस्य यत्र पद्मे तात्पर्य्याभावः कुमुदे तात्पर्य्यञ्च गृह्यते तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोधः स्यात् तथाच वक्ष्यमाणविरोधः। न हि तत्रापि पद्मानुभवसामग्री, पद्मे तात्पर्य्याभावनिश्चयस्यैव बाधकत्वात् बाधकं विनैव व्यक्तिवचनानां सन्निहितपरत्वाभ्युपगमात् कुमुदं पङ्कजमित्यत्र कुमुद एव प्रथमसन्निहितत्वसम्भवाच्च। न च तत्र कुमुदं भिन्नपदोपस्थाप्यमिति वाच्यं। प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैव तन्त्रत्वात् अवयवापेक्षया समुदायस्यापि भिन्नत्वाच्च। ननु तादृशस्थले शक्त्यैव कुमुदान्वयबोधोऽस्तु पङ्कजपदस्य कुमुदे लक्षणेति सिद्धान्तस्य क्वाचित्काभिप्रायेणाप्युपपत्तेः। सम्प्रदायमते सर्व्वत्र लक्षणाभ्युपगमेऽपि सामग्रीबलात् पद्मान्वये कुमुदान्वयमभ्युपगच्छतो मणिकृतस्तादृशान्वयोन्नयनात् एवञ्च सर्व्वत्र पद्मानुभवसामग्र्येवेत्यपि तदभिप्रायकमेवेति चेत्, मैवं, तथा सति क्वचिदपि लक्षणानापत्तेः। न च यत्र पद्मान्वयानन्तरं कुमुदतात्पर्य्यधीस्तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा स्यादिति वाच्यं। तत्रापि पङ्कजन्मकर्त्तृत्वस्य कुमुदान्वयतात्पर्य्यग्रहकाले पुनः स्मृतेन पङ्कजपदेन शक्त्यैव तदुपस्थापनसम्भवात्। न हि तदापि तस्य पद्म एवान्वयः, तत्र तात्पर्य्याभावनिश्चयात् कुमुदे ता-

नियमतः प्रयोग एव कुत इति चेत्, न, पूर्व्वप्रयोगमपेक्ष्य अवयवानामुक्तन्यायेन पश्चानुभवजनकत्वनियमात्। पूर्व्वप्रयोगोऽपि तत्पूर्व्वप्रयोगमपेक्ष्येत्यनादित्वैव। अथानियतोद्बोधस्य संस्कारस्य शक्तिं विना नियतोद्बोधे हेत्वभावात् नियता स्मृतिरेव न स्यादिति

सम्बन्धमपश्यतोऽनेनेदं ज्ञानं जनयितव्यमित्यज्ञात्वा तज्ज्ञापनाय प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यर्थः, 'पूर्व्वेति विशेषतस्तद्ग्रहेऽपि सम्बन्धं विना ज्ञापनाय कथं पूर्व्वप्रयोग इति पूर्व्वप्रयोगादेव ज्ञापकसम्बन्धनिश्चयः शक्तेरपि सामान्यत एव ज्ञानं न विशिष्येति वक्ष्यते सम्बन्धश्च न शक्तिः किन्तु प्रयोग एव परिशेषादित्यर्थः, 'शक्तिं विनेति सम्बन्धग्रहे सति सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानात् संस्कारोद्बोधे

त्यर्थ्यनिश्चयाच्च, अन्यथा लक्षणाया अप्यसम्भवात्। ननु तथापि लाघवात् लक्षणास्तु लक्षणया पङ्कजन्मकर्तृत्वस्य पदार्थविधया लघूपस्थितिकत्वात्, अवयवशक्त्या च योग्यतादिबलेन वाक्यार्थविधया प्रथमोपस्थितिकत्वादिति चेत्, न, पङ्कजन्मकर्त्तारमानयेत्यादिवाक्यमात्र एवं लक्षणापत्तेः, यदि च प्रत्येकशक्त्यैवावश्यकयोग्यतादिबलात् तल्लाभान्न तथा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तस्मात् रूढ़िज्ञानप्रतिबन्धकत्वपक्ष एव लक्षणा युज्यते। न च विरोध्यविषयतया तन्न प्रतिबन्धकं, अनुमितौ साध्यज्ञानवत् तथात्वसम्भवादिति, तदिदं नव्यमते वक्ष्यति, स्मृतपद्मत्वस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदधीरिति तत्र लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतैवेत्यादि। 'उभयलाभादिति पद्मानुभवस्य कुमुदधीप्रतिबन्धस्य च लाभादित्यर्थः। 'यदि चेति, योगार्थानुभवानभ्युपगमे पद्मानुभवार्थमेव परेण रूढ़िस्वीकारप्रसङ्गादिति भावः। 'कृत-

चेत्, न, कदाचिच्छक्तितोऽपि उद्बोधाभावेन शक्यास्मरणात् शक्तिं विनापि नियमतः शक्तिस्मरणाच्च। उद्बोधकञ्च न नियतं सदृश-पदशक्ति-सम्बन्धिज्ञानानां प्रत्येकं व्यभिचारात्, किन्तु यत्र स्मृतिस्तत्र तत्कालोत्पन्नमनियतमेवोद्बोधकं कल्प्यते फलबलात्, कार्य्योन्नेयधर्म्माणां यथाकार्य्यमुन्नयनात्। न च पद्मत्ववत्तज्ज्ञापकादेरपि स्मृतिप्रसङ्गः, स्मृतिबलेनोद्बोधककल्पनमिति तत्र स्मृत्यभावेन तदुद्बोधाभावात्, तस्माच्छक्तिं विना शक्तेरिव पद्मत्वस्य नियता स्मृतिः।

स्मरणं सम्बन्धस्यात्र शक्तिरेव तस्यैव पदे क्लृप्तत्वात् प्रयोगादीनां तथात्वेनाकल्पनादित्यर्थः। ननु शब्दस्थले शक्तेः स्मारकत्वेऽस्मारकत्वे उभयतोनियमव्यभिचार इत्याह, 'कदाचिदिति, 'कार्य्येति, तथाचात्र पूर्व्वप्रयोगादिकं अन्यत्राक्लृप्तमप्यनन्यगतिकतया स्मरणाय कल्प्यमिति भावः। ननु पदादशक्यस्यापि स्मृतौ पद्मत्ववत्तज्ज्ञापकस्यापि स्मृतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति। पदाद-

---

इत्याक्षेपे, तथाच शक्तिं विना नियतप्रयोग एव न स्यादित्यर्थः, प्रश्नार्थत्वेनेत्यस्यासङ्गतत्वापातादिति। शक्तेरन्वयव्यभिचारमाह, 'कदाचिदिति, व्यतिरेकव्यभिचारमाह, 'शक्तिं विनापीति। नन्वेवमपि नियतसंस्कारोद्बोधकानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'उद्बोधकञ्चेति, फले च वैजात्यमिति भावः। 'तज्ज्ञापकादेरिति पङ्कजपदप्रयोगविषयत्वे कुमुदत्व-पुण्डरीकत्वादेरप्यनुभवापातादित्यर्थः। 'स्मृतिबलेनेति, कदाचित् सामग्रीबलात् तत्तत्स्मृतौ तात्प-

न चैवं गवादिपदेऽपि न शक्तिः स्यात् व्यवहारकालीनसंस्काराद्देव गवादिस्मृतिसम्भवादिति वाच्यं। न हि तत्र स्मृत्यर्थं शक्तिः, किन्त्वनुभवार्थं पदादन्यतो गवादेरनुभवासम्भवादव्युत्पन्नस्य ततोऽनुभवासम्भवाच्च, पङ्कानुभवश्च योगादेवेति न समुदायो हेतुरन्यथासिद्धत्वात्, अतो नानुभवबलात् समुदाये शक्तिकल्पनं। नन्वेवं गवादिपदानां प्रमेयत्वे शक्तिरस्तु गवादिस्मृतिः संस्कारादिति चेत्, न, गोव्यवहारेण स्वोप-

---

न्यतोऽननुभवात् अस्तु पदमनुभावकं तावतापि तत्र शक्तिर्न सिद्ध्यत्यतो हेत्वन्तरमाह, 'अव्युत्पन्नस्येति, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रहः, तथाच शक्त्यभावे व्युत्पत्त्यपेक्षा न स्यादित्यर्थः, 'पङ्केति। ननु चागृहीतपङ्कप्रयोगनियमस्य पङ्कानुभवनियमः कुमुदसाधारणबोधात् प्रयोगनियमग्रहे तु स एवानुभवनियामकः, तथाच गवादिपदेऽपि

र्थाभावान्न तत्प्रकारिका धीः तद्ग्रहे चेष्टापत्तिः अन्यथा तवापि लक्षणा न स्यादिति भावः। 'किन्त्विति, शक्तस्यैवानुभावकत्वादिति भावः। नन्वेवमपि गवादिपदे अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन शक्तिरस्तु तज्ज्ञानस्य च प्रयोजकत्वे मानाभावः उक्तन्यायेन गवादिस्मृतिसम्भवादित्यरुचेराह, 'अव्युत्पन्नस्येति अगृहीतशक्तेरित्यर्थः, तथाचान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वमिति भावः। अनुभवजनकतावच्छेदकमपि शक्तिमत्तया ज्ञातत्वमेव अन्यथा अपभ्रंशस्यानुभावकत्वानुपपत्तेः। न च साधुशब्दस्मरणं, तद्विरहिणामप्यनुभवादित्यपि द्रष्टव्यं। 'योगादेवेति अन्वयादेवेत्यर्थः, अर्थाध्याहारवदन्वयबोध इति भावः। 'अनुभवबलादिति अनुभवार्थमित्यर्थः, 'गोज्ञान-

पादके गोज्ञाने पदस्य शक्तिकल्पनं न त्वनुपपादके प्रमेयत्वेन गोज्ञाने गोपदात् प्रमेयो गौरित्यननुभवाच्च। अथैवं संस्कारादेव तीरादिस्मृतिसम्भवे गौणलाक्षणिकोच्छेदः, तीराद्यनुभवार्थं हि न तत्कल्पनं तदनुभवस्येतरपदादेव सिद्धेः[१] तयोरननुभावकत्वात्, तस्मान्नियता स्मृतिः वृत्तिसाध्येति तयोः कल्पनात्, तथाच नियतपद्मस्मृत्यर्थं पङ्कजपदेऽपि वृत्तित्वेन शक्तिकल्पनमावश्यकं लक्षणाद्यभावादिति चेत्, न, गङ्गायामित्यादौ वृत्तिं विना तीरादेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थान्वयस्तच्च न स्यात् विभक्तीनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्व-

---

स एवास्तु अनुभवनियामकः, मैवं, शक्तिर्हि अनुभावकतावच्छेदको धर्मः तं विना नानुभावकत्वमिति शक्तस्यावयवस्यास्त्वनुभावकत्वं न त्वशक्तस्य गोपदस्य, स्मारकता तु तं विनापि प्रयोगादिनियमादपि सम्बन्धमात्रादेव स्मृत्युपपत्तेरिति। ननु गोज्ञाने शक्तिं कल्पयित्वा पश्चाल्लाघवात् सर्व्वपदानां प्रमेयत्वे शक्तिं कल्पयत्वित्यतो हेत्वन्तरमाह, 'प्रमेय इति, पदस्य शक्योपस्थापकत्वनियमादिति भावः। 'विभक्तीनां' सुब्विभक्तीनां, 'प्रकृत्येति। ननु प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रकृ-

---

(१) इतरपदादेव सम्भवादिति क०।

इति गोत्वप्रकारकज्ञान इत्यर्थः, तर्हि तदनुभवार्थमेव तत्कल्पनमस्त्वित्यत आह, 'तीरादीति, 'विभक्तीनामिति प्रकृत्यर्थान्वितेत्यर्थः, तेन तिङामपि

यद्बोधकत्वव्युत्पत्तेः। पद्मस्य तु पङ्कजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन पाचकादेरिव विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिः ।

यत्तु शब्दोपस्थित एव शाब्दान्वयबोधः अन्यथा प्रत्यक्षोपस्थिते कलाये पचतीत्यन्वयबोधः स्यादिति । तन्न । पदस्य तत्र तात्पर्य्याग्रहात् तद्ग्रहे भवत्येव किं पचसीत्युक्ते बधूपदर्शितकलायादौ, अन्यथा दैवात् श्रुत-स्मृतकलायपदात् कुतो नान्वयबोधः। द्वारमित्यादावपि न पिधेहिपदाध्याहारः किन्तु तदर्थस्यैव

त्युपस्थाप्यत्वं वृत्तिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्मृतिजनकः पद-पदार्थसम्बन्ध इति वच्यते, तथाच संस्कारवशादुपस्थितेऽपि प्रकृत्यर्थत्वमस्त्येव, न हि संस्कारमात्रात् स्मृतिः, किन्तूद्बुद्धसंस्कारात्, उद्बोधकञ्च सम्बन्धिज्ञानं प्रकृत्या स्मरणे यः कश्चित् सम्बन्धस्तत्रा-

---

तथात्वान्न व्यभिचारः । सुपामिति शेष इत्यन्ये । 'पङ्कजवाक्येति पङ्कजरूपवाक्येत्यर्थः ।

'अन्यथेति तात्पर्य्यग्रहमनपेक्ष्यैव शब्दोपस्थितत्वमात्रादर इत्यर्थः। 'गौरवादिति लक्षणया कुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्त्या पद्मान्वयबोधतात्पर्य्यकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। न चैतच्छुकवाक्ये व्यभिचारि तन्मते तत्र तात्पर्य्याभावादिति वाच्यं। तद्भिन्नस्थले तद्धेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतो लाघवादर्थाध्याहारसिद्धौ पद्मोपस्थापकपदत्वं व्यभिचारीति भावः ।

योगमात्राभ्युपगमपक्षे परमयं दोषो न तु योगरूढ़िपक्ष इति भ्रमवान्

लाघवात्। न च पद्ममानयेत्यादौ शाब्दानुभवे पद्मोपस्थापकपदजन्यत्वादन्यत्रापि तथेति वाच्यं। शाब्दपद्मानुभवे हि तदन्वयबोधतात्पर्य्यकपदत्वेन कारणता न तु पद्मोपस्थापकपदत्वेनापि गौरवात्।

अथैवं जनिकाल एव प्रयोगः स्यात् न तदत्ययेऽपि, न ह्यसति हि दण्डे दण्डीति व्यपदिश्यत इति चेत्, न, पाचकादिपद इव प्रत्ययस्य योग्यताशक्तत्वात् तल्ल-

---

वश्यं वाच्य इति, नैवं, प्रकृत्या शक्त्युपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थत्वात् शक्तिश्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया वा इत्यन्यदेतत्, पाचकादिप्रकृतेरप्यवयवशक्तिभिर्वाक्यार्थोपस्थितेस्तत्र शक्त्युपस्थाप्यत्वं। न चावयवो न प्रकृतिः समुदाये च न शक्तिरिति कथं पङ्कज-पाचकादिप्रकृतिशक्त्युपस्थाप्यता वाक्यार्थ इति वाच्यं। यावदवयवघटितत्वात् समुदायस्य तत्प्रकृतित्वेऽवयवस्यापि तत्प्रकृतित्वात्। अतएव कृत्तद्धित-समासाश्चेत्यर्थवादादिसूत्रप्रपञ्चतया सिद्धान्तितं। अन्यथा समुदायस्यानर्थकतया अर्थवादादिसूत्रेणासंग्रहात् कृदित्यादिसूत्रं विधायकमेव स्यात्। अतएव गवादिपदानां शक्तिकल्पनं तेन विना तदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वात् अन्यथा तत्र शक्तौ प्रमाणाभावः स्मरणस्य संस्कारवशादनुभवस्य विभक्तिबलादुपपत्तेः पङ्कजादिपदेऽपि आवश्यकयोगबलादेवानुभवसम्भवे समुदायशक्त्यभाववत्सुब्विभक्तिमा-

---

शङ्कते, 'अथैवमिति कर्तृत्वशक्तस्य डप्रत्ययस्य कृतिविरहदशायां न प्रयोग इत्यर्थः, 'प्रत्ययस्य' डप्रत्ययस्य, 'योग्यतेति कृतियोग्यताविशिष्टशक्तत्वादि-

क्षकत्वाद्वा उपसर्गादौ तथा निर्णयात्, अन्यथा योगरूढावपि जनिकाल एव प्रयोगः स्यात्, योगत्यागे केवलरूढिवादे विवादाभावश्च, तथापि कुमुदे लक्षणा न स्यात् योगार्थस्याबाधादिति चेत्, न, वक्ष्यते हि तत्र तस्यासाधुत्वं ।

नव्यास्तु नियमतः स्मृतपद्मस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदधीरिति न तत्र लक्षणाव्यवहारः वस्तुतो मुख्यतैव तत्रापि पद्मत्वस्यायोग्यतया अनन्वये योगादेव कुमुदधीर्न लक्षणयेति। उच्यते। अस्ति व्युत्पन्नस्य पदज्ञानानन्तरं नियमतोऽन्वयप्रतियोगिस्मृतिरतस्तद्धेतुसंस्कारोद्बोधकं प्रतिबन्धकं विना पदज्ञानमेव दृष्टानुविधानत्वादनुगतत्वाल्लघुत्वाच्च, न तु प्रति-

---

चादेवानुभवसम्भवे गवादिपदानामपि शक्तिर्न कल्प्येत, नहि सुब्विभक्तिं विना क्वतं किञ्चिद्वाक्यमिति दिक्। 'शब्देति शब्देन शक्त्योपस्थापित एवेत्यर्थः, तथाचास्तु तीरस्य पदान्तरादनुभवो न पद्मस्येति भावः। 'पदज्ञानमिति पदत्वं शब्दत्वं तथाच शक्त्याश्रयताव-

---

त्यर्थः, 'तत्रापीति व्यक्तिवचनन्यायात् पद्मान्वयेन कुमुदानन्वयस्वीकर्त्तुरित्यर्थः। 'व्युत्पन्नस्येति गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः, 'प्रतिबन्धकं विनेति बाधकं विनेत्यर्थः, 'पदज्ञानमिति गृहीतशक्तिकपदज्ञानमित्यर्थः। 'दृष्टेति गवादिपदे दृष्टान्वय-व्यतिरेकत्वादित्यर्थः, 'लघुत्वाच्चेति दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टस्य तथात्वकल्पने गौरवमित्यर्थः। ननूक्तरीत्या पद्मानुभवोपपत्तौ पद्मेन समं

पदार्थस्मृति-तत्कालोत्पन्नमनन्तमदृष्टचरमनिर्व्वचनीयं गौरवात्, अतः पद्मस्मृतावपि गृहीतसम्बन्धं पङ्कजपदमपि तथेति सम्बन्धत्वेन शक्तिसिद्धिः। एवञ्च रथकारशब्देऽपि जातिविशेषे रूढिर्न स्यात् संस्कारादेव तदुपस्थितिसम्भवात्। तथाच "वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रूढ्यर्थस्य बलवत्त्वेन शीघ्रमुपस्थितत्वात् जातिविशेषवत एवाधानं विधीयत इति राद्धान्तव्या-

---

घातकावच्छिन्नज्ञानमित्यर्थः। ननु रथकारशब्दे अनुभवार्थमेव शक्तिर्न हि पङ्कजपदवत्तत्रावयवानामनुभावकत्वमिति न राद्धान्तव्याघातो न वास्तीत्यादिसमाधानमिति पूर्व्वपक्षानास्कन्दनादित्य-

---

पङ्कजपदस्य गृहीतसम्बन्धत्वमेवासिद्धं अन्यथा गृहीतसम्बन्धस्य तस्य स्मारकत्वे शक्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च गृहीतसम्बन्धस्य स्मारकत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्यरुचेराह, 'एवमिति, 'जातिविशेषः सङ्करजातिविशेषः। तदुक्तं, "शूद्रायां करणो वैश्यान्माहिष्यो विट्स्त्रियां नृपात्। रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सम्भवः" ॥ इति, 'तथाचेति, अतएव तत्र विद्याप्रयुक्तिकल्पनमपि, अन्यथा योगेन त्रैवर्णिकपरत्वेन तदपि न स्यादिति भावः। ननु जातिविशेषस्य संस्कारोपस्थितावपि तदनुभवार्थमेव रूढिरुक्ता। न हि तस्यापि पद्मत्ववदवयवैरेवानुभवः, अवयवार्थानुपस्थितस्यैव जातिविशेषस्य नित्यमवगतेः। न च पङ्कजपदवत्तत्रापि रूढि-योगयोरविरोधेन योगार्थोपहितरूढ्यर्थप्रतीतौ बाधकाभावात् रथकरणयोग्यजातिविशेषवत एवाधानविधिरिति वाच्यं। परस्यैवमनभ्युपगमात्। अतएव रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वादित्युक्तं। अन्यथा योगार्थसाहित्येनैवोपस्थितौ तदनुपपत्तेः।

घातः। यथाच शाब्दः सन्निधिरन्वयबोधाङ्गं तथोक्त-मासत्तिप्रस्तावे। स्यादेतत्, पद्मे नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन पङ्कजपदादेव पद्मस्मृतिरस्तु, एवञ्च पद्मे विभक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते पङ्कजपदप्रतिपाद्यत्वात्। न च प्रतिपाद्यता वृत्त्यैव तदुपयोगिनी, पाचकमानयेत्यादौ वाक्योपस्थाप्ये तदभावात्। न च पदाद्वृत्त्यैव स्मृतिः, किन्तु सम्बन्धिज्ञानाद्वृत्तेरपि सम्बन्धत्वेन स्मृत्युपयोगात्, अन्यथा पदाच्छक्तेः स्मृतिर्न स्यात्, गवादिपदे त्वेवं स्मृतिसम्भवेऽप्यन्वयानुभवार्थं शक्तिरित्युक्तं। एतेन पङ्कजपदान्नियमतः पद्मज्ञानं न वृत्तिं विना अतोलक्षणाद्यभावे शक्तिरि-

स्वरसादाह, 'यथाचेति, तथाच शक्तिं विना उपस्थितपद्मस्य शाब्दानुभवप्रवेश एव न स्यादिति शक्तिसिद्धिरिति भावः। उक्तसमाधिमबुद्ध्वा यथाश्रुते शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'नियतप्रयोगेत्युपलक्षणं उक्तक्रमेणेत्यपि द्रष्टव्यं, 'पाचकमित्यापाततः, वस्तुतोऽवयवशक्त्युपस्थाप्यत्वमेवेति, 'अनुभवार्थमित्युपलक्षणं विभक्त्यर्थान्वयार्थमित्यपि

अन्यथा पङ्कजपदवत् तत्रापि योगरूढ़िरेवेति क्वचित् परस्य तदभ्युपगमः क्वचिन्नेति असम्भवदुक्तिकमापाद्येतेत्यनुशयानः शब्दाध्याहारयुक्तिमेव स्मारयति, 'यथा चेति, शब्दाश्रयत्वे शक्तिरित्येव मतं सम्यगिति भावः। अस्तु गृहीतसम्बन्धं पङ्कजपदं पद्मस्मारकं तथापि न शक्तिसिद्धिरित्याह, 'स्यादेतदिति, तथाच न शाब्दसन्निधिभङ्गोऽपीति भावः। 'वृत्त्यैवेति, यद्यपि शाब्द-

त्यपास्तं। ज्ञानं हि स्मृतिरनुभूतिश्च शक्तिं विनाप्युपपन्ना न तां कल्पयति अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, अन्यथा शक्तिं विना पदान्नोपस्थितिरित्यन्वयेऽपि शक्तिलक्षणोच्छेदश्च। पङ्कजं पद्ममुच्यत इति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् पद्मस्य ज्ञापकं तत् सिध्यति न तु तच्छक्तं। अत एव पङ्कजपदं पद्मशक्तं नियमतस्तत्स्मारकत्वात् पद्मपदवदिति निरस्तं। शक्तौ व्यभिचारात् अनन्यलभ्यत्वस्य पद्मानुभावकत्वस्य चोपाधित्वाच्चेति। उच्यते। नियतपद्मस्मृतेरुक्तसम्बन्धेन

द्रष्टव्यं। 'अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वं, तदपि सामान्यव्याप्तौ यत् यत्रानन्यलभ्यबोधकं तत्तत्र शक्तमित्यत्र,(१) विशेषव्याप्तावुपाधिमाह, 'पद्मेति, 'नियतेति, अत्र पद्मस्येत्यर्थं न सम्बन्धापेक्षा उपदात् कर्तृत्वेन स्मरणस्य समुदायाद्वाक्यार्थोभावेन चानुभवस्य सम्भवात्

---

(१) यत् यत्र नियतस्मारकं तत् तत्र शक्तमित्यत्रेति ख०।

बोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपद-पदार्थसम्बन्धत्वं वृत्तित्वमत्रापि, तथापि वृत्तिपदमत्र शक्ति-लक्षणान्यतरपरं, साक्षादिति शेषः। अन्यथा पाचकस्यापि परम्परया वृत्त्युपस्थाप्यत्वेनाग्रिमदोषस्यासङ्गतत्वापत्तेः। 'नोपस्थितिरिति नानुभव इत्यर्थः, पदादन्वयस्मृतेरभावात्। 'अतएवेति नियमतस्तत्स्मारकत्वस्य हेतोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। लाक्षणिके व्यभिचारवारणाय 'नियमत इत्युक्तं। दोषान्तरमाह, 'शक्ताविति, सामान्यव्याप्ताविति शेषः। विशेषव्याप्तावाह, 'अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वस्येत्यर्थः, 'पद्मेति, पङ्कजशब्दे

पङ्कजपदसाध्यत्वे पद्मवत्तद्व्याप्य-व्यापकयोरपि नियमतः स्मृतिप्रसङ्गः। अथ पद्मे प्रयोग एव पद्म एव प्रयोग-इति नियतसम्बन्धेन पद्मेतरव्यावृत्तेन पद्मस्यैव पदात् स्मृतिः। न चैवं नियतप्रयोगादेव शक्तिसिद्धिः, अन-न्यलभ्यस्यैव पदार्थत्वादिति चेत्, न, तर्हि ज्ञानस्यास्य हेतुत्वे सकलप्रयोगादर्शिनो बहुधा पद्म एव गृहीत-प्रयोगस्य समव्याप्तिज्ञानाभावान्न नियता पद्मस्मृतिः स्यात् स्वरूपसतस्तथात्वे वा अगृहीतपद्मप्रयोगस्यापि ततो नियतपद्मस्मृतिप्रसङ्गः। अथ यादृशः प्रयोगस्त्वया

तथाच पद्मत्वस्मृत्यर्थं सम्बन्धानुसरणं तेन नियतपङ्कजपदप्रयोगवि-षयवृत्तित्वमुक्तसम्बन्धो वाच्यः तथाच तन्निष्ठरूपादि-प्रमेयत्वयोरपि स्मरणप्रसङ्ग इति भावः। 'अथेति यद्विशिष्टे प्रयोग एव यद्विशिष्ट-एव प्रयोग इत्येवंरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः, तेन प्रमेयत्वविशिष्टे पङ्कज-पदप्रयोग एवेत्यसिद्धं घटादौ तदप्रयोगात् तत्रैव प्रयोग इत्यनेन रूपादिवारणं तत्त्यागेन पद्मान्तरेऽपि प्रयोगादित्युभयानतिप्रसङ्ग-

---

शक्तानामवयवानामेवानुभावकत्वमतः पङ्कजसमुदाये पद्मे न साधनव्यापकत्व-शङ्कापीति भावः। यद्यपि शक्तिवदनुभावकत्वमपि सन्दिग्धं तथापि सन्दि-ग्धोपाधिः स्यादिति भावः। 'पद्मवदिति पद्मत्ववदित्यर्थः। पङ्कजपदप्रयोग-विषयवृत्तित्वेन सम्बन्धेन यदि स्मारकता तदेदं दूषणं, यदि पद्मत्वविशिष्टे नियतप्रयोगरूप एव सम्बन्धस्तथा तदा तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्त्या कुमुदत्वा-दिविशिष्टे तत्प्रयोगाभावात् न तन्नियतस्मृतिप्रसङ्गः, एवञ्च तत्र वक्ष्यमाण-

शक्तिग्राहकत्वेनाभिमतः स एव पद्मस्मारकोऽस्तु। न च पद्मत्वस्येव प्रयोगसमव्याप्तत्वेन गृहीतस्य सौरभादेरुपाधेस्ततः स्मृतिप्रसङ्गः, तत्रापि शक्तिग्रहप्रसङ्गात्। तयोस्तुल्यत्वेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणे लाघवादितर्कावतारान्नोपाधौ शक्तिरिति यदि तदा तर्कसहकृतएव शक्तिग्राहकत्वाभिमतः सम्बन्धः पद्मस्मृतिहेतुरस्तु, तर्काद्यनवतारेऽपि बहुधा गृहीतप्रयोगस्य पद्मस्मृतिदर्शनान्न तथेति चेत्, तर्हि तत्रापि तर्कं विना शक्तिग्राहकाभावात् कथं पद्मस्मृतिरिति तुल्यं। न चैवं तत एव शक्तिग्रहोऽपि स्यात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति, मैवं, एवं गवादिपदेऽपि शक्तिग्राहकत्वाभिमतादेवंविधप्रयोगादेव ज्ञाताद्गवादेः स्मृत्य-

---

इति भावः। 'पद्मेतरेति पद्मत्वेतरेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'सौरभादेः'

दोषो बोध्यः, 'व्यस्येति समनियमस्यैवेत्यर्थः। 'सौरभादेरिति सौरभविशेषवत्त्वादेरित्यर्थः, तथाच पद्मेतरव्यावृत्तत्वमप्यसिद्धमिति भावः। 'तयोरिति पद्मत्व-सौरभविशेषवत्त्वयोरित्यर्थः, 'तदेति, यद्यपि स्मारकसम्बन्धे सति गुरोरपि स्मरणान्न तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं तथात्वादर्शनात् शक्तिग्रहस्तु पद्मत्वे लघुनि युज्यते, तथापि लघुत्वे सति नियतप्रयोगविषयवृत्तित्वमेव स्वसम्बन्धः स्मारकः स च सौरभविशेष इति तात्पर्य्यं। 'तत एवेति तादृशप्रयोगविषयत्वादेवेत्यर्थः, 'स्मृत्यनुभवाविति, शक्तिवत्तस्याप्यनतिप्रसक्तत्वादिति भावः। ननु शक्तिग्राहकत्वाभिमतप्रयोगान्न शक्तेरन्यथासिद्धिः, न

नुभवौ स्यातां किं शक्त्या, तस्मात् पदाधीना नियता स्मृतिः शक्तिसाध्या वा नियतसम्बन्धसाध्या वा वृत्तिसाध्या वा, तत्र परिशेषादिह शक्तिसाध्यैव। न च शक्तिस्मृतौ व्यभिचारः, शक्तिस्मारकत्वाभिमताद्भि

सौरभविशेषवत्त्वादेः, 'किं शक्त्येत्यापाततः, वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्तित्वस्य स्मारकत्वे तर्कापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् सम्बन्धिज्ञानात् सम्बन्धिसदृशस्य गुरोर्लघोस्य युगपत् स्मरणदर्शनात् शक्तौ च तदपेक्षायाः प्रामाणिकत्वात् । किञ्च प्रामाणिकं सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य तादृशप्रयोगाभावेन सम्बन्धान्तरस्य तदुपजीव्यस्यावश्यकत्वात्। अत एवाप्ततात्पर्य्यमात्रादेव नार्थोपस्थितिरिति वक्ष्यत इति दिगिति तत्त्वं। 'नियता' आवश्यकी, 'नियतेति प्रयोगादिनियामकसम्बन्ध-

---

हि शक्तिः प्रयोगादेव ज्ञायते, तथाच व्यवहारादिना शक्तिग्रहेऽन्वयबोधो न स्यात् न स्याच्च सादिदेवदत्तादिपदादन्वयबोधो नियतप्रयोगाज्ञानादिति चेत्, न, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं गवादिपदे पदाधीननियतस्मृतित्वावच्छेदेन शक्तेः प्रयोजकत्वकल्पनादत्रापि तथा, तदिदमाह, 'तस्मादिति, 'शक्तिसाध्येति शक्तिप्रयोज्येत्यर्थः, तेन लाक्षणिकार्थस्मृतौ न व्यभिचारः शक्योपस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् । यद्वा नियतगर्भहेतोरेव तत्राभावान्न व्यभिचारः। न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः, पदाधीनत्वेन शाब्दबोधानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च 'न चेत्यादिशङ्का यथाश्रुत इति बोध्यं। अग्रिमसाध्यद्वयेऽपि सामान्येन रूपेण शक्तिरेव सिद्ध्यतीत्याह, 'परिशेषादिति, नियतप्रयोगादिसम्बन्धस्य दूषितत्वात् लक्षणादेश्चाभावादिति भावः। 'हेत्वभावादिति शक्तिस्मरणानुकूलशक्त्यभावादि-

पदात् पदार्थस्यैवाहत्य स्मरणं न शक्तेर्हेत्वभावात् कल्पनागौरवाच्च सम्बन्धिनं विना सम्बन्धस्यास्मरणेन प्रथमं पदार्थस्मरणस्यावश्यकत्वाच्च। पदार्थस्मृतेश्च शक्तिविषयत्वे मानाभावात् उद्बुद्धसंस्कारविषयत्वाद्-यदि शक्तिरपि तद्विषयः, तथापि पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातस्य पदस्य शक्तिस्मारकता न तु शक्तिसम्बन्धित्वेन

साध्येत्यर्थः। ननु पदार्थस्मृत्यन्तरं शक्तिस्मृतिं न ब्रूमः किन्त्वेकैव उभयस्मृतिरित्यत आह, 'पदार्थेति सम्बन्धिस्मृतेः सम्बन्धविषयत्वानियमेन शक्तिविषयत्वनियमे मानाभावादित्यर्थः(१)। 'न त्विति, तथाच शक्तिसाध्यत्वेनैव नियमो न तु तच्छक्तिसाध्यत्वेनेति भावः। ननु पदात्तच्छक्त्येति नियमः शक्तिमात्रेण वा आद्ये शक्तिस्मृतावेव व्यभिचारः अन्त्ये चेष्टापत्तिरवयवशक्तेरेव परम्परया पद्मत्वस्मार-

---

(१) सम्बन्धिस्मृतेः सम्बन्धविषयत्वे मानाभावादित्यर्थ इति ख०।

त्वर्थः, तत्कल्पने तु गौरवमित्याह, 'कल्पनेति, 'सम्बन्धिनमिति। यद्यपि संयोगादिपदजन्यस्मृतौ व्यभिचारः, तथापि सम्बन्धिघटितरूपेण सम्बन्धस्मरणे तथा नियमः, शक्तित्वस्य सम्बन्धिघटितत्वादिति भावः। नन्वेवं विस्मृतशक्तेरपि पदात् पदार्थस्मृतिः स्यात् तथाच शक्त्यंशेऽपि संस्कारोद्बोध आवश्यक इति सामग्रीबलादेव विशिष्टस्मरणं। न च प्रथमं पदार्थास्मरणे विशेषणज्ञानाभावान्न विशिष्टस्मरणं गवादिपदादपि विशिष्टस्मरणाभावापत्तेः। यदि च स्मरणे तत्र हेतुः पूर्वानुभवरूपएव वा हेतुस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति शक्तिस्मृतौ व्यभिचारस्तादवस्थ्यमित्याह, 'उद्बुद्धेति, निराकरोति, 'तथापीति, तथाचानन्यगत्या पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातं पदं

अन्यथासिद्धत्वात्। यद्वा पदान्नियमतः स्मृतिर्नियतसम्बन्धसाध्या शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव नियतः सम्बन्धः। अपिच कुमुदेऽवयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिः। न च नियतपद्मस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका, रूढिं

कत्वात् इत्यरुचेराह, 'अपि चेति, तथाच 'नियतेत्यपरान्वयव्यवच्छिन्ना अपरान्वयप्रतिबन्धिकेति यावत्। न च शक्तिस्मृतिः पद्मस्मृतिवदन्यान्वयप्रतिबन्धिकेति भावः। ननु रूढ़िजा पद्मस्मृतिर्न तच तन्त्रमपि तु पद्मस्मृतिरेवेति कथं विशिष्टा स्मृतिः रूढ़ौ लिङ्गं इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'रूढ़िं विनेति, पद्मस्मृतिरेव

शक्तेरपि स्मारकं कल्प्यत इति शक्तिस्मृतिरपि शक्तिसाध्येति न व्यभिचारः। न हि स्वशक्तिसाध्येति साध्यमिति भावः। 'न त्विति, येन शक्तिनिरूपितसम्बन्धस्य शक्तिभिन्नत्वेन व्यभिचारशङ्का स्यादिति भावः। 'अन्यथेति पदार्थशक्त्यैवान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। ननु पदस्यापि सम्बन्धित्वेन स्मारकता न तु पदत्वेन मानाभावात् गौरवाच्च। न च शक्तिसम्बन्धित्वेन पदं ज्ञातमतो न तत् स्मारकमित्यरुचेराह, 'यद्वेति, उक्तबाधकान्नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन नार्थान्तरं; 'सम्बन्धसाध्या' सम्बन्धज्ञानसाध्येत्यर्थः, तेन शक्तिभ्रमजन्यस्मृत्यादौ न व्यभिचारः। यद्यपि शक्तेः सम्बन्धत्वाच्छक्तिग्रहकाले तत्सम्बन्धस्यापि भाने मानाभावः, तथापि शक्तेः स्वरूपतो ज्ञानं नान्वयबोधप्रयोजकं किन्त्वनुभवजनकतावच्छेदकत्वेनेति पदस्य तद्वत्त्वेन भाने शक्तेरपि सम्बन्धो भासत इति भावः। न चैवं पदविशेष्यकमेव स्मरणं स्यान्न पदार्थविशेष्यकमिति वाच्यं। हस्त्यादिना हस्तिपकादिस्मृतेर्हस्त्यादिगोचरत्वादर्शनेन तदंश एव संस्कारोद्बोधकल्पनात्। पदार्थविशेष्यकसंस्कारानन्तरमेव पदमुद्बोधयतीत्यपि कश्चित्। 'रूढ़िं विनेति, उक्तयुक्तेरिति भावः। 'अतएवेति

विना नियतस्मृतेरभवात्। अत एव न व्यक्तिवचनन्यायोऽपि। नचैकं पदमेकदैकेनैव रूपेण प्रवर्त्तते अतो न पद्मत्व-पङ्कजत्वयोर्धौरिति वाच्यं। अवयव-समुदाययोर्भेदात् लम्बकर्णादिपदे व्यभिचाराच्च। तर्हि तद्वदेव रूढ्या नावयवशक्तिप्रतिबन्ध इति चेत्, न, तत्रा-

रूढौ कार्य्यतया लिङ्गं सा स्वभावात् कुमुदान्वयप्रतिबन्धिका अतः शक्तिस्मृतावेव व्यभिचारवारणाय तादृशस्मृतिर्लिङ्गमिति भावः। नन्वेकं पदं इत्यत्र न पदत्वं शक्तत्वं अपि तु विभक्त्यन्तत्वं तथाचैकं पदं योग-रूढ्योरन्यतरेणैव रूपेण प्रवर्त्तत इत्यत्र व्याप्तौ नायं दोषः इत्यरुचेराह, 'लम्बेति, तन्मते बहुब्रीहावन्यपदार्थे रूढिसत्त्वादिति भावः। 'तर्हीति, इतरान्वयप्रतिबन्धकरूढि-योगयोरन्यतरप्रवृत्तिनियमो न रूढि-योगमात्रयोरिति न व्यभिचार इति भावः। 'तत्रावयवेति, प्रकृतेऽपि न रूढिः प्रतिबन्धिका अपि तु स्मारिका सती यत्राकाङ्क्षादिसमवहिता तमनुभावयति तत्समवधानञ्च पद्म एव न कुमुदे-

रूढिं विना नियतस्मृतेरभावादेवेत्यर्थः। 'लम्बकर्णेति समासशक्तिवादिनः परस्य मते तद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहौ योग-रूढिभ्यां लम्बकर्णवत्पुरुषप्रतीतेरित्यर्थः।

केचित्तु लम्बकर्णपदं कर्णाद्यो रूढं लम्बकर्णवति यौगिकमिति लम्बकर्णत्वेन कर्णाद्यत्वेन च युगपदेव प्रवर्त्तत इत्याहुः।

'तद्वदेवेति लम्बकर्णादिपदवदेवेत्यर्थः, 'तत्रेति, फलबलेन क्वचिदेव प्रतिबन्धो न सर्व्वत्रेति भावः। अत्रापि प्रतिबन्धः कुमुदमभिप्रेत्य पद्मोऽवयवा-

वयवार्थक्रियान्वयेनाप्रतिबन्धान्नानार्थे च नानार्थानु-
भवात् नैकशक्त्यान्यशक्तिप्रतिबन्धः।

यत्तु अवयवशक्तिस्मृतिकाले समुदायशक्तिस्मृति-
नियमे हेत्वभावान्न तया प्रतिबन्ध इति। तन्न। समु-
दायस्य तावदवयवरूपत्वेन सर्व्वावयवादेवोभयशक्ति-
स्मृतिसम्भवात् मण्डपपदे तथा दर्शनात्।

अथ पङ्कोत्तरजपदं प्रतिबन्धकं गो-बलीवर्द्दवत्
पङ्कजनिपदप्रयोगे उप्रत्ययस्य कर्तृविशेषपद्मपरत्वं वा

ऽपीत्यन्यदेतत्। अत्र च क्रियया समं तत्सम्बधानात्तथा सहान्वय-
इति न क्वचित् रूढ़ेः प्रतिबन्धकत्वमिति विशेषणप्रक्षेपेऽपि प्रकृते
व्यभिचार एवेति भावः। ननु सकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रत्ययनियमा-
देकरूढ़िरेवापरान्वयप्रतिबन्धिकेत्यत आह, 'नानेति, सैन्धवमा-
नयेति युगपदुभयार्थतात्पर्य्यग्रहेऽन्वयानुभवदर्शनात् सकृदित्याद्य-
सिद्धेरिति भावः। ननु पङ्कोत्तरजपदमित्यत्र पदं वर्णः स चेत्
पद्मेतरान्वयप्रतिबन्धकः तदा चैत्रवदाधुनिकसङ्केतितपङ्कजपदादपि
तदनुभवो न स्यादिति कल्पान्तरमाह, 'गो-बलीवर्द्देति। नन्वत्र-
न्याये पौनरुक्त्यापत्तिर्मानं तेन विशेषपदसमभिव्याहार एव सामा-

---

र्थस्य भानादिति ध्येयं। 'मण्डपेति, अन्यथा मण्डपानकर्त्तरि रूढ़िपूर्व्विका
लक्षणापि न स्यादिति भावः। 'अथेति, तथाच न प्रतिबन्धार्थं रूढ़िः
अन्यथासिद्धेरिति भावः। 'गो-बलीवर्द्दवदिति बलीवर्द्दपदसमभिव्याहृतस्य

जनेः पद्मजनिविशेषपरत्वं वा स्वभावादेव कुमुद-बोधाजनकत्वं वा चक्षुष इव रसे कुमुदेऽवयवशक्ति-कुण्ठनं वा कल्प्यतां तेन कुमुदे न धीरिति चेत्, तर्ह्य-ज्ञातपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधो न स्यात्। न भवत्येवेति चेत्, किमवयवव्युत्पन्नस्य। ततोऽर्थप्रत्यय-एव न भवति, यद्वा पङ्कजत्वेन पद्ममेवानुभूयते, आद्ये मन्दुरजादिपदादिव सामग्रीसत्त्वे कथं नानुभवः, द्वितीये कुमुदमप्यनुभूयेताविशेषात्। न चैवं पङ्कज-शब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् तात्पर्य्यवशेन विशेषतः पद्म-कुमुदधीसम्भवात् न रूढिर्न वा लक्षणा स्यादिति वाच्यं। न हि प्रयोजनक्षतिभयेन सामग्री नानुभा-वयति। यदि च पद्म-कुमुदयोस्तुल्यता तदा अग्र-

---

न्यपदस्य तदितरविशेषस्मारकत्वमित्यरुच्या कल्पान्तरमाह, 'स्व-भावादिति। नन्ववयवानां शक्तिमत्त्वे कुमुदबोधजनकत्वस्वभावतोऽहि भानाजनकत्वस्वभावतेत्यवयवानामेव शक्तिकुण्ठनमाह, 'अवयवेति,

---

गोपदस्य स्त्रीगवीमात्रपरत्वादित्यर्थः, 'तेनेति धर्म्मिकल्पनात इति न्याया-दित्यर्थः। 'न चैवमिति, 'एवं' कुमुदसाधारण्येन बोधकत्वे, पाचकशब्दव-दिति भावः। 'न हीति, तथाचावयवव्युत्पन्नस्य कुमुदसाधारणबोधः स्यादेव सामग्र्याः सत्त्वादित्यर्थः। कुतस्तर्हि पद्मे शक्तिः कुमुदे वा लक्षणा सामान्य-शब्दत्वेनैवोभयबोधोपपत्तेरित्यत आह, 'यदि चेति, कुण्ठने दोषान्तरमाह,

हीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमुदधीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यं अतः पद्मे रूढिरेव, कुमुदे यथा लक्षणा तथा वक्ष्यामः। कुण्ठनञ्च शक्तिवृत्तिधर्म्मान्तरं वा शक्तेरनुद्भवो वा अभिभवो वा तच्च कारणान्तरं वा अदृष्टचरं कल्प्यं। रूढेः प्रयोगप्रतिबन्धकत्वं मण्डपादौ दृष्टमेव। अतएव पङ्काद्यवयवैः पद्ममेवानुभाव्यत इति, अवयवनियमस्य कल्पनान्न कुमुदे धी-प्रयोगौ। अन्यथा रूढावपि योगान्न कुतस्तौ कुमुदे, यथा उद्भित्पदस्य योगात् खनित्रे रूढ्या कर्म्मविशेषे प्रयोग इति निरस्तं। अगृहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्शनात्, रूढिवादे तु सैव प्रतिबन्धिका मण्डपपदवत्, ज्ञातस्य चावयवनियमस्य प्रयोजकत्वे पद्मे शक्तिरेव पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्य शक्तिनिर्व्वाह्यत्वात्, उद्भित्प-

---

'एवमिति अविशेष इत्यर्थः, 'ज्ञातस्येति, अस्मात् पदादयमर्थो-

'कुण्ठनञ्चेति, 'धर्म्मान्तरमिति पदार्थान्तरमित्यर्थः, 'कारणान्तरं' अभिभवादिकारणान्तरं, पदार्थान्तरञ्चादृष्टचरमित्यर्थः, 'अवयवनियमस्येति पद्मानुभवजनकत्वस्येत्यर्थः, नियमगर्भस्य प्रयोजकत्वे मानाभावात् गौरवाच्च, अतएवाह, 'पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्येति, 'शक्तीति जनकतावच्छेदकशक्तिं विना जनकत्वस्यासम्भवादित्यर्थः, तथाचात्र सैव प्रतिबन्धिकेति भावः। उद्भित्पदे तु न रूढेः प्रतिबन्धकत्वं तद्धि योगरूढ्यर्थयोर्विश्लिष्टप्रतीतिविर-

दे त्ववयवार्थः कर्मण्ययोग्यत्वादेव नान्वीयते न तु रूढ्या प्रतिबन्धात्। अवयवान्वययोग्ये खनिक्षेऽपि न प्रतिबन्धः योगेन खनिक्षेऽपि प्रयोगात्। एवञ्च रूढि-योगाभ्यामुद्भित्पदस्य नानार्थतुल्यतैव उभाभ्यामेका-र्थानवगमात्। ननु गृहीतपङ्कप्रयोगस्यावयवैः सह प्रयोगे पङ्कमेवानुभाव्यत इति स्वभावकल्पनमस्तु। नचैवं व्युत्पत्त्यन्तरं, स्वरूपसत एव प्रयोगग्रहस्य शक्ति-ग्रहस्येवोपसन्धानत्वात् उपसर्गस्येव धातोः प्रकर्षादि-बोधकत्वे, उपसन्धानं विना कुमुदबोधोभवत्येव।

ऽनुभूत इत्यस्य ज्ञातस्य शक्तिकल्पकत्वादनुभवजनकतावच्छेदकं विना अनुभावकत्वाभावेनावच्छेदकतया शक्तिकल्पनमिति भावः। 'नानार्थेति, एकत्र वर्णे शक्तिद्वयाभावात्तुल्यत्वमिति द्रष्टव्यं। 'व्युत्पत्त्यन्तरं' ज्ञापकसम्बन्धान्तरकल्पनं।

हेतुना वा योगेनान्यप्रयोगाभावेन वा कल्प्यं, तथाचाद्ये अन्यथासिद्धिमाह, 'अयोग्यत्वादिति, अन्त्ये असिद्धिमाह, 'योगेनेति। शक्ततावच्छेदकैक-रूप्याभावादवस्तुतो न नानार्थत्वमिति विभावयन्नाह, 'तुल्यतैवेति, 'उभाभ्या-मिति, यद्यप्येवमुद्भित्पदतुल्ययोगक्षेमतया मण्डपपदेऽपि लक्षणा न स्यात्, तथापि तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्तिपुरःसरमेव योगार्थभानमिति विशेष-इति वदन्ति। उद्भित्पदे तु कथं न तथेति चिन्त्यं। नन्ववयवैः सह प्रयोगे गृहीतपङ्कप्रयोगस्य पङ्कमेव समुदायेनानुभाव्यत इति स्वभावकल्पने समु-दाये शक्तिरेव स्यादित्यत आह, 'न चैवमिति, 'व्युत्पत्त्यन्तरं' अवयव-शक्तिग्रहापेक्षया शक्तिग्रहान्तरमित्यर्थः, 'स्वरूपसत एवेति, व्युत्पत्तेस्व

यत्तु पदानां स्वार्थान्वयबोधसामर्थ्यं उपजीव्य कुमुदाबोधार्थं नान्विताभिधानेऽवयवनियमः कल्प्यते उपजीव्यविरोधात्, किन्तु समुदायस्य कुमुदे स्वार्थत्वाभाव एवेति। तन्न। एवं स्वार्थत्वाभावेन समुदायात् कुमुदधीर्न स्यात् अवयवेभ्यस्तु स्यादेवेति।

मैवं। न हि पदानां स्वभावाधीनं बोधकत्वं किन्तु शक्तिज्ञानाधीनं अज्ञातशक्तेरबोधकत्वाच्छक्तिभ्रमेण बोधकत्वाच्च। तथाच बोधकशक्त्यभावादेवाबोधकत्वं कार्य्याभावे हेत्वभावस्यैव तन्त्रत्वात्। धातोश्चोपसर्गा-

---

'धातोश्चेति, तथाच तत्र तदुत्तरत्वेन शक्तिरेवान्यादृशस्योप-

ज्ञाताया एव प्रयोजकत्वादिति भावः। 'उपसन्धानत्वात्' सहकारित्वात्, उपसन्धानं सान्निध्यमिति कश्चित्। न चैतद्दुष्करमित्याह, 'उपसर्गस्येवेति, 'उपसन्धानं विनेति पक्षे प्रयोगग्रहं विनेत्यर्थः, पूर्व्वं प्रयोगग्रहस्य उपसन्धानत्वं नाशङ्कितमित्यपौनरुक्त्यं। 'पदानामिति अन्यथा कुमुदबोधस्याप्रसक्तत्वे तद्बोधार्थं नावयवनियमः कल्प्येतेत्यर्थः, एवं सति कुमुदाबोधमुपपादयति, 'किन्त्विति, 'कल्प्यत इत्यनुषज्यते, 'एवमिति, तथाच कुमुदाबोधार्थमवयवनियम एव कल्प्यते न रूढ़िर्गौरवादिति भावः। 'अबोधकत्वं' कुमुदस्येति शेषः। बोधकशक्तिमत्त्वाच पद्मबोधकत्वमित्यपि बोध्यं। न चोक्तप्रयोगग्रहादेवोभयोपपत्तिरिति वाच्यं। गवादिपदेऽपि शक्तिविलयापत्तेः पद्मत्वस्य पदादनुपस्थितौ तेन रूपेणानुभवानुपपत्तेश्चेति भावः। तर्हि पदानुपस्थितप्रकर्षस्य कथमनुभव इत्यत आह, 'धातोश्चेति, 'उद्धा-

पसन्धानात् प्रकर्षादौ शक्तिरेव। स्यादेतत् यथा सर्व्वनामत्वमहम्पदेषु बुद्धिस्थत्व-सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वानि प्रयोगोपाधयस्तेन बुद्धिस्थादिकमेव तद्बोधयति तत्रैव प्रयुज्यते च न तु बुद्धिस्थत्वादिकं शक्यं तेन रूपेण ज्ञानाभावात् तथा पद्मत्वमपि प्रयोगोपाधिरिति चेत्, न, तेन हि नावयवशक्तिर्व्विच्छिद्यते पद्मे तत्सत्त्वात्। नापि कुमुदे तात्पर्य्यमपोद्यते, बाधकं विना तस्यौत्सर्गिकत्वात्। नाप्यवयवाधीनज्ञानं प्रतिबध्यते, शक्त्याकाङ्क्षादि-तात्पर्य्याणां सत्त्वे ऽन्वयज्ञानस्यावश्यकत्वात्

सन्धानस्य क्वचिददर्शनात्तदुपसन्धानस्य नियतानुभावकत्वकल्पनमित्येव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमितिभावः। ननु शक्यतावच्छेदकातिरिक्तनियामकत्वकल्पनादन्यत्र क्वचिददर्शनाद्व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना गौरवाय। न च तस्या अदर्शनमिति शङ्क्यते, 'स्यादेतदिति, त्वमहमितियुष्मदस्मदर्थकनिपातद्वयं। नन्वेवं पङ्कजनिकर्तृत्वेन पद्मानुभवो न पद्मत्वेन बुद्धिस्थत्ववदप्रकारीभूतस्य प्रयोगोपाधित्वादित्यनुभवविरोधं दोषं

रयितृत्वं' स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वं। यद्यपि पद्मत्वं शब्दानुभवगोचरत्वेन धेनुपदे गोत्ववच्छक्त्युपाधिः, तथापि त्वदहमादिपदेषु उच्चारयितृत्वादिवदतिप्रसङ्गभञ्जकत्वेन प्रयोगोपाधित्वं न तत्र शक्त्युपाधित्वं शक्येऽनुगमार्थं गोत्ववत्तदकल्पनात्। अनुगमस्य पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव भावात् कुमुदधीप्रयोगप्रसङ्गप्रतिबन्धस्य तावतैव सिद्धौ पद्मत्वस्यानुभवगोचरत्वमनङ्गीकृत्यैवास्योक्तत्वा-

उपाधेरन्वयबोधप्रविबन्धाहेतुत्वात्(१)। नापि प्रयोगो-वार्य्यते, इष्टकुमुदधीहेतुतया इष्टसाधनताज्ञानस्य तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानस्य वा प्रयोगहेतोः सत्त्वे अप्र-योगस्याहेतुत्वात्। अहमादिपदे त्वात्ममात्रशक्ते

स्फुटतयोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'तेन हीति। 'उपाधेरिति, आकाङ्क्षा-दिसत्त्वे मण्यादिवत् पद्मत्वज्ञानमात्रस्य तदितरान्वयप्रतिबन्धकत्वा-सम्भवात् क्वचिदप्येवमदर्शनादिति भावः। 'इष्टेत्यादिकल्पद्वयं मतभे-देन द्रष्टव्यं। 'आत्मेति, अन्यस्य सम्बोध्यतोच्चारयितृत्वाभावादिति भावः। 'शक्तीति, शक्यतावच्छेदकोपलक्षणतया स्वरूपसदेव शक्य-तावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव स्वभावात् शब्दान्तरे एवमकल्पनेऽप्यचैव-म्प्रकारकज्ञानसामार्थ्यकल्पनादिति भावः। इदमत्राकूतं सर्व्वनाम्नां

(१) अन्वयबोधाप्रतिबन्धकत्वादिति ख०।

दिति, 'पद्म इति, पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव तदनुभवादिति भावः। 'उपाधेरिति, तथा अदर्शनात् उच्चारयितृत्वादिवत् स्वरूपसत एव तथात्वेऽवयवव्युत्पन्न-स्यापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् तदिदं वक्ष्यति 'पद्मत्वं न तथेत्यादि, 'अहमादीति, सर्व्वनामादिपदेभ्यो बुद्धिस्थत्वादिना नोपस्थितिः किन्तु देव-दत्तत्वादिनेत्यनुभवसिद्धं तत्र देवदत्तत्वादीनामननुगमाद्बुद्धिस्थप्रकारत्वाद्यनु-गतीकृततत्तद्देवदत्तत्वाद्युपाधिविशिष्टेऽनन्यगत्या शक्तिग्रहः। न चैवं बुद्धि-स्थत्वादिनैवोपस्थितिः स्यात् तेनैव रूपेण शक्तिग्रहादिति वाच्यं। न हि येन रूपेण शक्तिर्गृह्यते तेनैव धीः, ज्ञाने पदानां शक्तिग्रहे ज्ञानत्वस्यापि धी-प्रसङ्गात्, किन्तु यत्प्रकारकज्ञानजनकत्वं यस्य गृहीतं ततस्तादृशानुभव-

शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेव उच्चारयितृत्वादिकं धीनियामकं स्वभावान्नियमतस्तस्यैव बोधनादिति स्वरूपसत एवोपाधित्वं। पङ्कत्वन्तु न तथा, कुमुदसाधारणबोधदर्शनात्। ननु कुमुदे पूर्व्वेषामप्रयोगादाधुनिकानामप्रयोगः। न च प्रयोगमात्रे कोहेतुरिति वाच्यं। प्रयोगाणां हि न मेलनकार्य्यता किन्तु प्रत्येकं, तत्रोत्तरस्य पूर्व्वोहेतुः यथा पूर्व्वगौरुत्तरस्य, अन्यथा गोमात्रे कोहेतुरित्यत्र किमुत्तरं तवेति चेत्, न, प्रयोगहेतोः सत्त्वात् पूर्व्वप्रयोगस्य चाहेतुत्वात् पूर्व्वप्रयोगमज्ञात्वाप्यवयवव्युत्पन्नेन पाचकादिपदानां नवकाव्यानां गौणलाक्षणिकदेवदत्तादिपदानाञ्च प्रयोगात्। स्यादेतत्, ग्रामगामादिपदेऽन्वयबोधाभा-

सर्व्वेषां बुद्धिस्थमात्रवाचकता, बुद्धिस्थत्वञ्च न प्रवृत्तिनिमित्तं तेन रूपेणानुपस्थितेः सर्व्वेषां पर्य्यायतापत्तेश्च, किन्तूपलक्षणं, तेन तदुपलक्षितेषु चैत्र-मैत्रादिषु शक्तिग्रहः प्रत्येकन्तत्र तत्र शक्तिग्रहासम्भवात् अपूर्व्वव्यक्तिलाभासम्भवाच्च। तथाच बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नमेतेषां पदानां वाच्यमित्याकारके शक्तिग्रहे योयदा बुद्धिस्थस्तत्प्रकारिका धीस्तैस्तैः पदैर्जन्यते, न च पर्य्यायता, बुद्धिविशेषेणैव विशेषात्। तथाहि

इति भावः। 'स्वरूपसत इति, न तु गोत्वादिवच्छक्यतयापीत्यर्थः। 'प्रयोगहेतोरिति पूर्व्वोक्तस्येत्यर्थः, 'पूर्व्वेति, मानाभावादिति भावः। व्यभिचार-

वात् साधुत्वज्ञानमपि हेतुः। न चैवं तदेव हेतुरस्तु किं शक्त्या गौण-लाक्षणिकविवेकश्च सोपाधित्वानुपाधित्वाभ्यामेवास्तु इति वाच्यं। प्रथमं व्यवहारेण शब्दस्य ज्ञानकारणतावगमात् तत्रैव शक्तिकल्पनं ततो ग्राम-गामादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरिव साधुत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्। साधुत्वञ्च न पूर्व्वप्रयोगप्रवाहाविच्छेदः नवकाव्यादौ तदभावात्, किन्तु भ्रमादिजन्यत्वाभावः। कुमुदे च तत्प्रयोगोबोधकत्वभ्रमात्। न चैवं भ्रमजन्यत्वादबोधकत्वं अबोधकत्वे च

उद्देश्यतावच्छेदकबुद्धिविषया यावन्तस्तावत्प्रकारेषु सर्व्वपदं, प्रश्नेऽपि क्रमबुद्धिविषयप्रकारे किम्पदं, उद्देश्यबुद्धिविषये यत्पदं, अवान्तरवाक्योद्देश्यविषये तत्पदं, प्रत्यक्षबुद्धिविषये इदमेतत्पदयोः, व्यवहितबुद्धिविषये अदःपदस्य शक्तिग्रहः, तथाच तैः तैः पदैस्तत्प्रकारिका तदा तदा धीः, एवं त्वमहम्पदयोरपि नात्ममात्रशक्तत्वं नात्मत्वं वा प्रवृत्तिनिमित्तं, तेन रूपेणानुपस्थितेः अन्यथा त्वमहं वेति विकल्पा-

---

मप्याह, 'पूर्व्वेति, 'साधुत्वज्ञानमपीति, एवञ्च तदभावान्न प्रकृते कुमुदधीरिति भावः। 'सोपाधित्वेति इतरान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरमेव यतोऽन्वयधीः स गौणादितया व्यवहर्त्तव्य इत्यर्थः। अगृहीतशक्तेः साधुत्वज्ञानेऽप्यन्वयाबोधात् तदावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्याह, 'प्रथममिति, 'व्यभिचारादिति इतरकारणे सत्यपि साधुत्वज्ञानं विना तत्रान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः। 'किन्त्विति, न च शुकोक्तग्रामगामपदेऽतिप्रसङ्गः, भ्रमादिजन्यजातीयत्वा-

भ्रमजन्यत्वं[१] इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्व्वभ्रमजन्यत्वेनोत्तरं प्रति बोधकत्वभ्रमात् उत्तरस्य प्रयोगोभ्रमजन्यः, एवं पूर्व्वस्यापीति तत्र भ्रमपरम्परैव मूलं एवं ग्रामगामादेरपि। कथमिदं ज्ञातव्यमिति चेत्, ग्रामगमनकर्त्तरि ग्रामगामपदस्येव प्रामाणिकानां कुमुदे तस्य निरुपाधिप्रयोगाभावात्। अतएव साधुत्वभ्रमात् कुमुद-

तुपपत्तेः प्रकारविरोधं विना तदसम्भवाद्द्वयोः पर्य्यायतापत्तेश्च। न च सम्बोध्यत्वमुच्चारयितृत्वं तथा, 'स्वरूपसदेवेति ग्रन्थविरोधात्। न च स्वरूपसन्नियामकत्वे तयोरसम्बोध्ये अनुच्चारयितरि च तदुभयत्र भ्रमेण ताभ्यां पदाभ्यां अनुपस्थापनापत्तिरिति वाच्यं। तावतापि ग्रन्थविरोधानुद्धारात्, तथाचात्र सम्बोध्यतावच्छेदकबुद्धिविषयप्रकारावच्छिन्ने त्वम्पदस्य उच्चारयितृतावच्छेदकधीविषयप्रकारावच्छिन्ने अहम्पदस्य शक्तिस्तच्च चैत्रत्वाद्येवेति न काप्यनुपपत्तिर्न वा ग्रन्थविरोधः, शक्यतावच्छेदकत्वेनागृहीतत्वमात्रस्य तदर्थत्वेनोक्तत्वादतएव विकल्पोऽपि सङ्गच्छते। उच्चारयितृत्वञ्च स्वातन्त्र्येण विवक्षितं

(१) बोधकत्वभ्रमजन्यत्वमिति ख०।

भावस्य विवक्षितत्वात्। 'निरुपाधीति लक्षणां विनेत्यर्थः, एवञ्च लक्षणां विनापि यदि तत्र धीस्तदा साधुत्वभ्रमादित्याह, 'अतएवेति। यद्यपि कुमुदबोधकत्वे विषयाबाधात् बोधकत्वभ्रमासम्भवे साधुत्वभ्रमासम्भवस्तथापि बोधकत्वं बोधजननस्वरूपयोग्यता विवक्षिता सा च प्रामाणिकानां निरुपाधिप्रयोग एवेति तद्भ्रमात् साधुत्वभ्रम इति भावः। समुदायशक्त्या

साधारणोबोधोऽपि। कुमुदे ह्यसाधुत्वात् समुदायेन तच पङ्कजन्मकर्तृत्वं लक्ष्यते। न चासाधुत्वे ग्रामगामपदवत् लक्षणापि नं स्यात्, पद्मे तस्य साधुत्वात्। उच्यते। पङ्कजन्मकर्त्तरि तत्प्रयोगस्य भ्रमाद्यजन्यत्वेन साधुत्वं। कुमुदे न तथेति चेत्, न, पुण्डरीकवन्नवपद्मवच्च तस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात्, प्रतिवाक्यार्थञ्च साधुत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अभिनवव्यक्तौ भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया पाचकादिपदप्रयोगो न स्यात्, पा-

तेनानुवादे वाच्यत्वया मद्वचनात् स राजेत्यादौ न कवेरेव मत्पदोपस्थाप्यतातिप्रसङ्ग इति[१] सङ्क्षेपः। पद्मत्वन्तु नं तथा स्वरूपसच्छक्यतावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव नियामकं तथात्वे कुमुदसाधारणबोधानुपपत्तेरिति ध्येयं। ननु कुमुदावगमप्रतिबन्धार्थं न पद्मे रूढिः तदनवगमस्यान्यथासिद्धेरित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति। 'समुदायेनेति वाक्यलक्षणापक्षमाश्रित्य, अन्यथा रूढ्यभावे समुदायस्या-

(१) कविरेव मत्पदोपस्थाप्य इतीति ख०।

बोधकत्वभ्रमात् साधुत्वभ्रम इत्यन्ये। साधुत्वभ्रमविरहदशायान्तु लक्षणयैव तद्धीरित्याह, 'कुमुदे हीति, यद्यपि समुदाये शक्त्यनभ्युपगमान्न तच लक्षणा तथापि वाक्यलक्षणावादिमतेनेदं। 'साधुत्वमिति साधुत्वाश्रयत्वमित्यर्थः, अतो न साध्याविशेषः, अन्यथा पङ्कजनिकर्तृतया पद्ममपि नानुभावयेदिति भावः। ननु साधुत्वनिश्चयत्वेन न हेतुता किन्तु तज्ज्ञानत्वेन लाघवात् तथाच तत्सन्देहमादायाभिनवव्यक्तौ नान्वयप्रतिबन्धः कुमुदे चासाधुत्व-

ककर्तृजातीये भ्रमाद्यजन्यत्वस्य सुग्रहत्ववत् पङ्कजन्म-कर्तृजातीयेऽपि सुग्रहत्वात् येन रूपेणान्वयबोधस्तस्य कुमुदवृत्तित्वात् ।

अथ पङ्कजपदं कुमुदे वृत्त्यन्तरं विना न साधु वृत्त्यन्तरं विना वृद्धैस्तत्राप्रयुज्यमानत्वात्, यः शब्दो यत्र वृत्त्यन्तरं विना वृद्धैर्न प्रयुज्यते स तत्र वृत्त्यन्तरं विना न साधुः यथा गङ्गापदं तीरे, यथा वा ग्रामगामपदं ग्रामगमनकर्त्तरि, न प्रयुज्यते च वृत्त्यन्तरं विना पङ्कजपदं कुमुदे, तस्माद्वृत्त्यन्तरं विना न तत्र साध्विति चेत्, न, व्यर्थविशेषणत्वात् तत्राप्रयुज्यमानत्वस्यैव व्याप्यत्वात् आकाङ्क्षादिमद्वाक्यासाधुत्वे अवयवार्थान्वया-

---

शक्तत्वे लक्षणानुपपत्तेरित्यवधेयं। 'येन रूपेणेति अन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ने भ्रमाद्यजन्यत्वग्रहस्य तन्त्रत्वादिति भावः। 'यथा वेति, सामान्याभावादेव ग्रामगामे विशेषाभावादिति भावः। 'आकाङ्क्षा-

---

निश्चयान्न तथेत्याह, 'व्यर्थेति, बाधवारणाय साध्ये वृत्त्यन्तरं विनेति, व्यसिद्धिवारकतया सार्थकत्वमभ्युपेत्य हेतौ तदुक्तं, विशेषव्याप्तिसत्त्वेऽपि दृष्टान्तसौकर्य्याय सामान्यव्याप्तिमाह, 'य इति, विशेषणाभावेन विशिष्टाभावाद्दृष्टान्तमुक्त्वा विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावेन तमाह, 'यथा वेति, व्यसिद्धिवारकं न सार्थकमित्यभिप्रेत्याह, 'व्यर्थेति, 'तत्रेति, तच्च स्वरूपासिद्धमेवेति भावः। असाधुपदे अवयवाप्रसिद्धेः साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादिमद्वाक्यत्वं पक्षधर्मं साध्यावच्छेदकमाह, 'आकाङ्क्षादीति। यद्यपि वाक्य-

Output Vat 12.5%		12.50	%		5,917.50
SAT 1%		1	%		473.40
Round Off					0.10
Total	110 Bag				53,731.00

Amount Chargeable (in words)

E. & O. E.

Rs. Fifty Three Thousand Seven Hundred Thirty One Only

ककर्तृजातीये
कर्तृजातीयेऽ
कुमुदवृत्तित्वा

अथ पङ्क
न्तरं विना
वृत्त्यन्तरं वि
न साधुः य
ग्रामगमन
जपदं कुमु
चेत्, न,
प्यात्वत्

ग्रक्ते लच
धर्मावच्छि
सामान्य

निश्चय
अस्ति
दृष्टा
भाव
र्थिा
क्रमेरे
सङ